

Міністерство освіти і науки України
Донецький національний університет імені Василя Стуса
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СТОБЕРСЬКА Надія Анатоліївна

УДК 930: 325(438)(477.82(043.5))

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПОЛЬСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В УКРАЇНСЬКИХ
ГУБЕРНІЯХ: УКРАЇНСЬКА ТА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ**

032 – Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Н. А. Стоберська

Науковий керівник:
Темірова Надія Романівна,
доктор історичних наук, професор

Вінниця 2021

АНОТАЦІЯ

Стоберська Н. А. Польське землеволодіння в українських губерніях: українська та російська історіографія. – Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 032 – історія та археологія. – Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2021.

Дисертаційне дослідження присвячено аналізу наукових праць з історії польського землеволодіння у правобережних українських губерніях. Зусилля зосереджено на виявленні та вивченні сукупності праць означеної тематики, створених українськими та російськими дослідниками протягом другої половини XIX ст. – початку XXI ст. Дослідницька робота дала змогу виокремити рівні наукового вивчення теми протягом понад півтора століття, з'ясувати напрями та особливості, повноту й достовірність історичних знань про утворення великих землеволодінь, розвиток та еволюцію польського землеволодіння на правобережних теренах України.

Аналіз історіографії проблеми показав, що протягом XX – початку XXI ст. нагромаджено чималий шар інформації щодо критичної оцінки досліджень, присвячених польському землеволодінню. За тематичною ознакою виокремлено кілька груп досліджень: історіографічні узагальнення, в яких подано аналіз загальної ситуації в історичній науці на різних етапах її поступу; праці, в яких здійснено аналіз творчих біографій визначних істориків та їхнього внеску у вивчення історії польського землеволодіння; роботи, що містять конкретні історіографічні узагальнення щодо стану опрацювання теми польської присутності у соціально-економічній історії Правобережної України імперської доби. Опрацювання історіографічних досліджень показав, що незважаючи на певні здобутки, вивчення землеволодіння польського походження у межах українських губерній наразі

не стало об'єктом спеціального дослідження, водночас нагромаджений історичний наратив потребує систематизації та узагальнення.

Дисертаційна робота спирається на комплекс історіографічних та історичних джерел. Фундамент становлять історіографічні джерела, які охоплюють одноосібні та колективні монографії, статті, розміщені в збірниках наукових праць, наукових періодичних виданнях, дисертаційні роботи та автореферати дисертацій, присвячені польському землеволодінню у Правобережній Україні, які вплинули на нагромадження наукового знання та подальший поступ історичної думки. До уваги взято дослідження українських і російських авторів, що відбулися протягом другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. Історичні джерела – законодавчі, статистичні, статистико-економічні описи, особового походження – дали змогу конкретизувати окремі сюжети, порушені науковцями.

Методологічні засади дослідження включають принципи наукової об'єктивності, історизму, всебічності, наступності та комплекс загальнонаукових і спеціальних історичних (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, історико-генетичний, історико-біографічний) методів. Сукупно вони забезпечили вивчення процесу виникнення інтересу, нагромадження знання та формування концепцій щодо історії польського землеволодіння на тлі загального поступу історичної науки.

Опрацювання історіографічного масиву дало змогу виокремити три етапи вивчення історії польського землеволодіння: імперський (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.); радянський (20-ті – 80-ті рр. ХХ ст.); сучасний (90-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.). Щодо кожного з них проаналізовано та узагальнено погляди дослідників трьох поколінь, які відрізнялися тематичним спрямуванням, змістовим наповненням, характером аргументації, методологічними орієнтирами, висновками. Аналіз напрацьовань українських і російських авторів щодо вивчення польського

землеволодіння показав, що російські науковці розглядали його в контексті аграрних відносин в імперії та її перспектив як цілісного державного організму загалом. Українські дослідники, вивчаючи цю проблему, акцентували увагу безпосередньо на українських теренах.

Дослідники другої половини XIX – початку XX ст. переважно зверталися до проблем землеволодіння та землекористування у загальноросійському масштабі. Польське землеволодіння стало об'єктом уваги лише частини авторів, які переважно зосереджувалися на описі подій, ніж на їх ґрунтовному аналізі. Українські дослідники історію польського землеволодіння вивчали з метою обґрунтування права українського народу на самостійний розвиток і вивчення витоків та перебігу польсько-українського протистояння, російські автори увагу проблемі приділяли переважно в контексті політичної та соціально-економічної історії Російської імперії. Загалом у полі зору авторів перебувала історія польської колонізації українських теренів, зрушення у землеволодінні осіб польського походження під впливом соціально-економічних змін, чималий резонанс здобули обмежувальні заходи російського уряду щодо польського елемента. Найбільшим здобутком цього періоду стало нагромадження статистичного матеріалу, через що праці набували археографічного значення, створивши підґрунтя для подальших досліджень.

Протягом «короткого» XX ст. в поле зору українських і російських науковців потрапили три проблеми: витоки польського землеволодіння в українських землях, соціально-економічні зміни у землеволодінні під впливом капіталістичних відносин і особливо внаслідок скасування кріпацтва, специфіка великого землеволодіння у Правобережній Україні. Радянські історики, спираючись на марксистсько-ленінську методологію, ключовим посилом якої виступала класова боротьба як рушій історичного розвитку, в центр уваги поставили селянську реформу 1861 р., розклад феодально-кріпосницької системи, поширення капіталістичних відносин,

зміни форм землеволодіння та землекористування, наростання соціальних протиріч у сільськогосподарському секторі. Історія польського землеволодіння розглядалася фрагментарно як ілюстрація загальної картини аграрних відносин у Російській імперії. Переважна більшість радянських науковців доходили висновку, що поміщицькі латифундії, серед власників яких на Правобережній Україні домінували поляки, хоча і перетворювалися на великі агропідприємства, виступали гальмом у розвитку капіталістичних відносин. Загалом праці, що належать до радянського історіографічного масиву, становлять цінність з точки зору фактажу щодо польського землеволодіння, але не концепції загалом. Історики, які працювали за межами УСРР / УРСР, акцентували увагу на великих розмірах магнатських маєтностей, які сформувалися внаслідок виникнення Речі Посполитої, потужній експлуатації українського селянства, що поєднувалося з колонізаційною політикою у сфері духовності та культури. Ці аспекти здобули висвітлення переважно в узагальнюючих працях з української історії.

Сучасний етап, який триває від початку 1990-х рр., виявився найбільш плідним в опрацюванні історії польського землеволодіння на теренах України. Науковці здійснили справжній інформативний прорив у вивченні польської проблематики, залучивши якнайширше коло джерел, поглибивши проблематику праць, конкретизувавши загальні міркування, здійснивши масштабні узагальнення. Прикметно, що сучасні історики, на відміну від дореволюційних російських і радянських, вживають термін «Правобережна Україна», а не «Південно-Західний край» як частину Російської імперії. Розширення тематики досліджень, поява перших ґрунтовних викладів, присвячених різним аспектам історії польського землеволодіння, стало можливим завдяки творчій діяльності цілої плеяди науковців, серед яких С. Борисевич, І. Кривошея, І. Лісевич, О. Лобко, Н. Темірова, Т. Чубіна та інші. Тематика сучасних досліджень доволі різноманітна: зміни у польському

землеволодінні українських губерній протягом кінця XVIII – початку XX ст.; законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні; зміни в системі землеволодіння та землекористування у Правобережжі наприкінці XVIII – на початку XX ст.; вплив повстань 1830–1831 рр. та 1863–1864 рр. на володіння землею; особливості польського землеволодіння у Подільській, Волинській та Київській губерніях; постаті землевласників польського походження.

Вивчення наукового доробку з історії польського землеволодіння в українських губерніях дало змогу окреслити перспективні напрями опрацювання проблеми, серед яких, зокрема, варто відзначити порівняльний аналіз стану польського землеволодіння в українських землях у складі Російської та Австро-Угорської імперій; генеалогічні розвідки з точки зору формування великого землеволодіння; польське землеволодіння крізь призму ринку землі, що є актуальним для сьогоденного реформування аграрних відносин в Україні; особливості соціальної модернізації землевласників польського походження; здобутки західної історіографії щодо польського землеволодіння в українських землях.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що:

- вперше здійснено: комплексне дослідження, де критичному аналізу піддано праці означеної проблематики авторів кількох поколінь, які належали до трьох парадигм – української, імперської, радянської; залучено до історіографічного аналізу поряд із добре відомими працями роботи сучасних авторів, які ще не стали об'єктом спеціального дослідження; здійснено порівняльний аналіз поглядів українських і російських дослідників імперської доби та сучасного періоду, виокремлено точки дотику та діаметрально протилежні позиції; визначено перспективні напрями вивчення проблеми польського землеволодіння в українських землях;

- отримали подальший розвиток: проблемні напрями історичних досліджень, присвячених польському землеволодінню, які перебували в

центрі уваги дослідників різних періодів; особливості інтерпретації аспектів польської присутності в аграрному секторі України дослідниками основних історіографічних періодів; змінні методологічні засади вивчення проблеми; критичний аналіз висновків і стереотипних тверджень, що нашарувалися протягом ХІХ–ХХ ст. стосовно польського землеволодіння;

- уточнено: внесок окремих істориків у вивчення польського землеволодіння у правобережних губерніях; механізми впливу суспільно-політичної ситуації на професійну діяльність істориків.

Практичне значення результатів дисертаційного дослідження полягає в окресленні історіографічного виміру історії польського землеволодіння в українських губерніях українськими та російськими науковцями. Здійснений у роботі аналіз дав змогу визначити основні сюжети досліджень науковців кількох поколінь трьох історіографічних етапів. Ця конструктивна робота сприяє визначенню перспективних напрямів вивчення соціально-економічної та політичної історії України. Матеріали дисертаційної роботи доцільно залучати до написання праць з історіографічної україністики, підготовки підручників і навчальних посібників з історії історичної думки.

Ключові слова: історіографія, польське землеволодіння, правобережні українські губернії, українські історики, російські науковці, дослідження імперської доби, радянська концепція, сучасні дослідження.

ABSTRACT

Stoberska N. A. Polish land tenure in Ukrainian provinces: Ukrainian and Russian historiography. – Qualification research paper, manuscript.

Thesis for a PhD degree, Specialty 032 – History and Archeology, Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, 2021.

In the dissertation an attempt is made to carry out a historiographical analysis of the history of Polish land tenure in the right-bank Ukrainian lands. The

focus is on finding and studying all the sources on the topic that have been accumulated since the second half of the XIX century. The research made it possible to distinguish the levels of scientific study of the issue over about two centuries, to find out the directions and features, completeness and reliability of historical knowledge about the formation of massive land tenures, and development and evolution of Polish land tenure of the Right-Bank Ukraine.

Analysis of historiographical achievements revealed that during the XX and early XXI centuries a significant array of information on critical evaluation of research into Polish land tenure was gathered. There are several thematic groups of studies: historiographical generalizations which provide the analysis of the general situation in historical science at various stages of its progress; works analyzing the creative biographies of prominent historians and their contribution to the study of the history of Polish land tenure; works that contain specific historiographical generalizations about the state of elaboration of the topic of the Polish presence in the socio-economic history of Right-Bank Ukraine of the imperial era. The analysis of historiographical achievements has shown that the study of land tenure of Polish origin within the Ukrainian provinces has not yet been the subject of a special study.

The dissertation is based on a set of historiographical and historical sources, which include individual and collective monographs, articles published in collections of research papers, scientific periodicals; dissertations and abstracts of dissertations on Polish land tenure in Right-Bank Ukraine, which had affected the accumulation of scientific knowledge and the further progress of historical thought. The research results of Ukrainian and Russian authors are taken into account. Historical sources, which comprise legislative, statistical, statistical and economic descriptions, sources of personal origin, made it possible to specify certain topics raised by researchers.

Methodological principles of the study include the principles of scientific objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity and a set of general

scientific and special historical methods, such as problem-chronological, comparative-historical, historical-typological, historical-genetic, and historical-biographical. The complex of the aforementioned methods was applied to study how the interest in the history of Polish land tenure emerges in general historiography, how knowledge was accumulated and the concepts were formed.

In elaboration of the sources, three stages of research into the history of Polish land tenure were distinguished: the imperial stage (the second half of the XIX and early XX centuries), the Soviet stage (20s – 80s of the XX century), and the modern one (90s of the XX – early XXI century). Within each stage, analyzed and generalized were the views of researchers of three generations, which differed in thematic direction, content, nature of argumentation and conclusions.

The paper analyzes the Ukrainian and Russian historiography of the study of Polish land tenure. It is noted that studying this issue, Russian scholars considered it in the context of agrarian relations in the Russian Empire, while Ukrainian authors focused their attention on the territory of Ukraine.

Imperial stage researchers mostly addressed the problems of land tenure and land use on an all-Russian scale. Polish land ownership was studied only by a few authors, who mostly described events rather than analysed them thoroughly. Ukrainian researchers looked at the history of Polish land tenure in order to substantiate the right of the Ukrainian people to independent development and study the origins and course of the Polish-Ukrainian confrontation. Russian authors paid attention mainly to the context of political and socio-economic history of the Russian Empire.

In general, the history of Polish colonization of Ukrainian lands, shifts in land tenure of people of Polish origin under the influence of socio-economic changes, and restrictive measures taken by the Russian government against the Polish element resonated considerably. The greatest achievement of this period was the accumulation of statistical material, due to which the works acquired archeographical significance, having formed the grounds for further research.

During the XX century, three issues came to the attention of Ukrainian and Russian researchers: the origins of Polish land tenure in Ukrainian lands, socio-economic changes in land tenure under the influence of capitalist relations and especially due to the abolition of serfdom, and the specific nature of massive land tenure in Right-Bank Ukraine. Soviet historians, who leaned on the Marxist-Leninist methodology, the key message of which was the class struggle as the engine of historical development, took a thorough look at the peasant reform of 1861, the breakdown of the feudal system, the spread of capitalism, the changes in land tenure and land use, and the growing social contradictions in the agricultural sector.

The history of Polish land tenure was studied in fragments, merely illustrating the general picture of agrarian relations in the Russian Empire. The vast majority of Soviet researchers concluded that landlord latifundia, whose owners in Right-Bank Ukraine were dominated by Poles, were slowing down capitalist relations although they were expanding and becoming large companies. Works from the Soviet historiographical array are of factual value in relation to Polish land tenure, but not of the concept as a whole. The historians working outside the USSR emphasized the large size of the magnate's estates, which were formed when the Polish-Lithuanian State (*Rzecz Pospolita*) emerged; the powerful exploitation of the Ukrainian peasantry along with colonization policies in spiritual and cultural life.

The modern stage, which started at the beginning of 1990, has proved to be the most fruitful in the study of the history of Polish land tenure in Ukraine. Scholars have made a real information breakthrough in the study of Polish issues, involving the widest possible range of sources, extending the subject matter, specifying general considerations, and making large-scale generalizations.

Noteworthy is the fact that modern historians, in contrast to pre-revolutionary Russian and Soviet ones, use the term «Right-Bank Ukraine» rather than «South-West Krai», which was used to denote the part of the Russian Empire.

It is the scientific activities of prominent scientists, including S. Borysevych, I. Kryvosheia, O. Lobko, N. Temirova, I. Lisevych, T. Chubina and others, that enabled to extend the subject matter and to make first in-depth presentations on various aspects of the history of Polish land tenure.

The range of topics in modern study is quite wide: changes in Polish land tenure in Ukrainian provinces during the late XVIII – early XX centuries; legislative regulation of land relations in Right-Bank Ukraine; changes in the system of land tenure and land use in the Right Bank in the late XVIII – early XX centuries; the impact of the uprisings in 1830–1831, 1863–1864 land ownership; specific features of Polish land tenure in Podilsk, Volyn and Kyiv provinces; figures of landowners of Polish origin.

Due to the study of scientific achievements on the history of Polish land tenure in the Ukrainian provinces it became possible to outline long-term areas of study, including a comparative analysis of the situation of Polish land tenure in the Ukrainian lands as parts of the Russian and Austro-Hungarian empires; genealogical explorations, which would not be limited to the study of the Pototskyis, the Branickyis, and the Czartoryskyis genealogies; Polish land tenure in the light of the land market, which is relevant for the topical Ukraine's agrarian relations reform; research into western historiography of the history of Polish land tenure in Ukrainian lands.

The scientific novelty of the study is that:

- it is the first comprehensive study, which presents a critical analysis of the works by authors of several generations, which belonged to three paradigms – Ukrainian, imperial and Soviet; the historiographical analysis encompassed studies by contemporary authors, who have not yet become the subject of special research, rather than well-known works only; carried out was a comparative analysis of the views of Ukrainian and Russian researchers of the imperial era and the modern period as well as highlighted are the similar and diametrically opposed positions;

determined are perspective trends of studying the problem of Polish land tenure in the Ukrainian lands;

- further developed were problematic areas of historical research on Polish land tenure, which were the focus of researchers of different periods; features of interpretation of aspects of the Polish presence the agrarian sector of Ukraine by the researchers of basic historiography periods; variable methodological principles of studying the issue; critical analysis of conclusions and stereotypical statements that were layered during the XIX-XX centuries in relation to Polish land tenure;

- specified were the contribution of individual historians in the study of Polish land tenure in the right-bank provinces, and the mechanisms of the impact of the socio-political situation on the professional activity of historians.

The practical significance of the results of the study lies in outlining the historiographical dimension of the history of Polish land tenure in the Ukrainian provinces by Ukrainian and Russian scholars. This constructive work helps to identify promising areas for studying the socio-economic and political history of Ukraine. They can be used in writing works on historiographical Ukrainian studies, textbooks and manuals.

Key words: historiography, Polish land tenure, Right-Bank Ukrainian provinces, Ukrainian historians, Russian scientists, research of the imperial stage, Soviet concept, modern researches.

СПИСОК НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧКИ ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Стоберська Н. А. Польське землеволодіння на Правобережній Україні в працях Даніеля Бовуа. *Історичні та політологічні дослідження*. Вінниця, 2017. № 1(60). С. 219–231.

2. Стоберська Н. Проблема обмеження польського землеволодіння: сучасний науковий дискурс. *Емінак: науковий щоквартальник*. Київ–Миколаїв, 2018. № 2(22) (квітень–червень). Т. 2. С. 110–115.

3. Стоберська Н. Польське землеволодіння Правобережної України в працях дореволюційних дослідників. *Історичні та політологічні дослідження*. Вінниця, 2018. № 2(63). С. 51–60.

4. Стоберська Н. А., Темірова Н. Р. Польське землеволодіння у правобережних губерніях України: Радянська візія. *Гілея: науковий вісник*. Київ: «Видавництво «Гілея», 2020. Вип. 154 (№ 3). С. 131–135.

Статті у зарубіжних періодичних виданнях

5. Стоберська Н. Польське землеволодіння на Правобережних теренах України: еволюція українсько-російської наукової парадигми. *Evropský filozofický a historický diskurz*. Sv. 6. Vyd. 3. 2020. P. 79–88.

Праці апробаційного характеру

6. Стоберська Н. Проблема обмеження польського землеволодіння на Правобережній Україні в «Довгому» ХІХ ст.: історіографічний вимір. *Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2017. С. 59–63.

7. Стоберська Н. Factors in Polish colonisation of Ukrainian land (a scientific literature review). *Всеукраїнська англомова конференція (3d International Scientific Conference for Bachelor, Master, Graduate Students and Young Researchers «Topical issues of humanities, technical and natural sciences» (21 November 2018)*. Vinnytsia: Vasyl' Stus DonNU, 2018. P. 111–113.

8. Стоберська Н. Основні форми польського землеволодіння на Правобережній Україні у ХVІІІ ст.: історіографічний дискурс. *Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу, наукових*

працівників і здобувачів вищої освіти за підсумками науково-дослідної роботи за період 2017–2018 рр.». (16–17 травня 2019 р.): у 2-х т. Т. 1. Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2019. С. 98–99.

9. Стоберська Н. Польське землеволодіння на Поділлі: історіографічний дискурс. *Доля поляків і доля вітчизни: погляд крізь століття: Міжнародна міждисциплінарна науково-практична краєзнавча конференція*. Вінниця: «Твори», 2019. С. 52–56.

10. Стоберська Н. Потоцькі на Правобережній Україні: історіографічний контекст. *Травневі студії 2020: історія, міжнародні відносини. II Міжнародна конференція*. Вінниця, 2020. С. 154–157.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЧНІ	
ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Стан вивчення проблеми.....	24
1.2. Характеристика джерел.....	34
1.3. Методологія дослідження.....	41
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВОГО ЗНАННЯ ПРО ПОЛЬСЬКЕ	
ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ У ХІХ – НА	
ПОЧАТКУ ХХ СТ.	
2.1. Постановка проблеми походження польського землеволодіння на українських теренах	51
2.2. Аналіз зрушень у землеволодінні польського походження	72
2.3. Погляди на обмежувальну політику щодо польського землеволодіння у ХІХ ст.	77
РОЗДІЛ 3. ПОЛЬСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНИХ	
ТЕРЕНАХ У РАДЯНСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЯХ ХХ СТ. ...	
3.1. Узагальнення історії польського землеволодіння	88
3.2. Вивчення польського землеволодіння в контексті соціально- економічної еволюції пореформеної доби	95
3.3. Дослідницька локалізація історії польського землеволодіння в правобережних українських землях	108
РОЗДІЛ 4. СУЧАСНИЙ ЕТАП ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОГО	
ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ	
4.1. Еволюція польського землеволодіння та соціально-економічний розвиток в українських губерніях: здобутки українських і російських науковців	122
4.2. Аналіз політики Російської імперії щодо землеволодіння у	

правобережних губерніях	143
4.3. Вивчення впливу повстань 1830–1831 та 1863–1864 рр. на польське землеволодіння	156
ВИСНОВКИ.....	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	186

ВСТУП

Серед здобутків незалежної України, 30-річчя якої відзначатиметься у поточному році, варто назвати свободу наукової творчості професійних істориків, що стало можливим внаслідок зняття обмежень з дослідницьких тем, розширення доступу до архівних фондів, публікації праць українських науковців дорадянської доби та з діаспори, табуйованих радянською владою, падіння фактичних та уявних інтелектуальних кордонів із західним зарубіжжям. Серед тем, що позначили емансипацію української історичної науки, – велике землеволодіння, яке протягом десятиліть відповідно до марксистсько-ленінського канону розглядалося винятково з класових позицій по лінії експлуататор–експлуатований, внаслідок чого практично не вивчалось.

Уже протягом першого десятиліття Незалежності представники молодшої генерації істориків підняли потужний шар раніше недоступної інформації та створили нове покоління досліджень, присвячених різним аспектам життєдіяльності великих маєтків. Чималу увагу було приділено землеволодінню Правобережної України, де перетнулися одразу кілька конфліктів: економічний, соціальний, національний, політичний, релігійний, культурний. У процесі дослідження українські науковці вийшли за межі радянської концепції, виокремили різні аспекти польського землеволодіння в українських землях. Проте опрацювання проблеми на той момент вже налічувало понад століття, протягом якого неритмічно, з перервами, проривами та відступами відбувалося вивчення польського елемента у правобережних українських землях. Наразі, коли нагромаджено чималий обсяг знань з означеної проблеми, є потреба у систематизації, аналізі здобутків дослідників і визначенні перспективних напрямів вивчення польського землеволодіння в українських губерніях. Опрацювання соціально-економічних аспектів польсько-українських відносин у добу

модернізації створює підґрунтя для заглиблення у політичний вимір проблеми. Дискусія про їх історичні витоки поширилася і на сторінки наукових видань. Отже, актуальність теми дисертаційної роботи зумовлено потребою в історіографічному аналізі напрацювань з означеної проблеми.

Характеристика етапів, у межах яких здійснювалося вивчення польського землеволодіння на українських теренах, сприятиме поглибленню розуміння алгоритмів розвитку історичної науки загалом, адже за концепціями та працями вимальовується постать науковця, який творив або відповідно, або всупереч усталеним правилам.

Аналіз здобутків українських і російських дослідників дасть змогу виокремити два концептуальні наративи: національний та імперський; вивчити їхні витоки, обґрунтування, наповнення аргументами, висновки та оціночні судження. Це важливо для зміцнення інтелектуального підґрунтя роботи з інформаційного протистояння у площині історії, що наразі має стосунок до національної безпеки.

Отже, проблема історії вивчення українськими та російськими дослідниками польського землеволодіння в правобережних українських губерніях має наукове, евристичне, суспільне значення.

Мета дисертаційної роботи полягає у визначенні рівня вивчення історії польського землеволодіння в українських губерніях як результату діяльності українських і російських дослідників з поступального нагромадження наукового знання. Для її досягнення необхідно розв'язати такі **дослідницькі завдання**:

- охарактеризувати рівень опрацювання історіографічного виміру історії польського землеволодіння в українських землях;
- визначити коло історіографічних джерел за темою дисертаційної роботи;
- окреслити методологічні засади дослідження;

- показати стан вивчення польського землеволодіння у другій половині XIX – на початку XX ст.;
- охарактеризувати особливості дослідження проблеми за радянської доби;
- проаналізувати напрацювання сучасних українських і російських дослідників щодо польського землеволодіння у правобережних українських губерніях;
- виокремити аспекти проблеми, які відзначаються найбільшою увагою істориків і найвищим ступенем дослідженості;
- дослідити зміни методологічних засад вивчення землеволодіння польського походження;
- окреслити перспективні напрями наукової розробки історії польського землеволодіння в українських губерніях.

Об'єктом дисертаційної роботи виступає сукупність наукових і науково-публіцистичних праць з історії польського землеволодіння, накопичених у другій половині XIX – на початку XXI ст. в українському та російському інтелектуальному просторах.

Предметом дослідження є процес формування та розвитку наукової думки з проблеми, здобутки та прогалини у науковому знанні про польське землеволодіння в українських губерніях.

Хронологічні межі роботи мають два виміри: історіографічний та історичний. Перший охоплює період з другої половини XIX ст., протягом якого з'явилися перші наукові праці, присвячені польському землеволодінню, до початку XXI ст., коли оформилися сучасні підходи до його вивчення. В історичному плані часові межі припадають на «довге XIX ст.», коли Правобережна Україна перебувала у складі Російської імперії. Задля розуміння походження польського землеволодіння у регіоні нижній історичний кордон в окремих сюжетах розширено до середини XVI ст., часу початку інтенсивного його проникнення у правобережні українські терени.

Територіальні межі дослідження також мають два параметри. В історіографічній площині вони охоплюють території, на яких здійснювалося дослідження та публікація результатів вивчення польського землеволодіння українськими та російськими авторами. В історичному вимірі вони включають українські землі, на яких сформувалося польське землеволодіння та що входили до складу Російської імперії, а саме три правобережні губернії – Київську, Волинську, Подільську.

Методи дослідження. Дисертація ґрунтується на застосуванні загальнонаукових і спеціальних історичних методів. Загальнонаукові – діалектики, аналізу й синтезу, дедукції та індукції, логічного, узагальнення, персонологічного – дали змогу окреслити загальне поле дослідження. Спеціальні історичні методи репрезентовано проблемно-хронологічним (посприяв у виокремленні ключових аспектів історії польського землеволодіння та у вибудові структури дисертації), порівняльно-історичний (дав змогу зіставити здобутки істориків різних поколінь у вивченні землеволодіння польського походження), історико-типологічний (спонукав виокремлювати групи робіт за жанровою ознакою та світоглядним підґрунтям), історико-генетичний (спрямував на дослідження еволюції історичної думки щодо польського землеволодіння). Обраний методологічний інструментарій забезпечує обґрунтованість здобутих результатів і висновків.

Наукова новизна отриманих результатів роботи визначається проведенням у широких хронологічних межах всебічного аналізу праць дослідників історії землеволодіння поляків в українських губерніях. До оригінальних здобутків віднесено наступне.

Вперше:

- здійснено комплексне дослідження, де критичному аналізу піддано праці означеної проблематики авторів кількох поколінь, які належали до трьох парадигм – української, імперської, радянської;

- залучено до історіографічного аналізу поряд із добре відомими працями роботи сучасних авторів, які ще не стали об'єктом спеціального дослідження;

- здійснено порівняльний аналіз поглядів українських і російських дослідників імперської доби та сучасного періоду, виокремлено точки дотику та діаметрально протилежні позиції;

- визначено перспективні напрями вивчення проблеми польського землеволодіння в українських землях.

Отримали подальший розвиток:

- проблемні напрями історичних досліджень, присвячених польському землеволодінню, які перебували в центрі уваги дослідників різних періодів;

- особливості інтерпретації аспектів польської присутності в аграрному секторі України дослідниками основних історіографічних періодів;

- змінні методологічні засади вивчення проблеми;

- критичний аналіз висновків і стереотипних тверджень, що нашарувалися протягом XIX–XX ст. стосовно польського землеволодіння.

Уточнено:

- внесок окремих істориків у вивчення польського землеволодіння у правобережних губерніях;

- механізми впливу суспільно-політичної ситуації на професійну діяльність істориків.

Сукупність виконаних завдань дала можливість узагальнити історіографію історії польського землеволодіння в Україні, з'ясувати особливості інтерпретації різних аспектів польської присутності в аграрному секторі України дослідниками основних історіографічних періодів, переосмислити висновки та стереотипні твердження, що нашарувалися протягом XIX–XX ст.

Практичне значення дослідження полягає в окресленні історіографічного виміру історії польського землеволодіння в українських

губерніях українськими та російськими науковцями, здійснений у роботі історіографічний аналіз дав змогу визначити основні напрями досліджень науковців кількох поколінь трьох історіографічних етапів. Ця конструктивна робота сприяє визначенню перспективних напрямів вивчення соціально-економічної та політичної історії України. Інформацію з дисертації доречно використовувати під час написання праць з історіографічної україністики, підготовки підручників і навчальних посібників.

Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути корисними у викладацькій практиці під час підготовки лекцій, спецкурсів з історії України, історіографії, а також для популяризації питань розвитку української історичної науки, діяльності визначних істориків минулого і сучасності.

Особистий внесок автора окреслюється широкою постановкою наукової проблеми й самостійним її вирішенням, що дає змогу глибше та всебічно розкрити стан вивчення історії польського землеволодіння. Авторка показала внесок істориків XIX – початку XXI ст. у вивчення проблеми польського землеволодіння в українських губерніях. Дисертаційне дослідження є самостійною науковою розробкою, яка доповнює уявлення про вивчення історії польського землеволодіння в українських губерніях українськими та російськими науковцями.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у рамках науково-дослідних тем кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса: «Актуальні питання історії України в контексті європейської цивілізації» (державний реєстраційний номер – 0118U002396)», «Історична наука як фактор історичної пам'яті» (державний реєстраційний номер – 0118U006124).

Апробація результатів дослідження відбулася у виступах авторки на міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференціях, серед яких

зокрема такі: міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (м. Львів, 7–8 липня 2017 р.); 3 rd International Scientific Conference for Bachelor, Master, Graduate Students and Young Researchers «Topical Issues of Humanities, Technical and Natural Sciences» (Vinnytsia, 21 November, 2018); Наукова конференція професорсько-викладацького складу, наукових працівників і здобувачів вищої освіти за підсумками науково-дослідної роботи за період 2017–2018 рр.» (м. Вінниця, 16–17 травня 2019 р.); Міжнародна міждисциплінарна науково-практична краєзнавча конференція «Доля поляків і доля вітчизни: погляд крізь століття» (м. Вінниця, 2019); II Міжнародна наукова конференція «Травневі студії 2020: історія, міжнародні відносини» (м. Вінниця, 23 квітня 2020 р.).

Текст дисертації пройшов обговорення на засіданнях кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Публікації. За темою дисертації опубліковано 5 статей, з яких 1 надруковано у міжнародному виданні, та 5 тез доповідей на наукових конференціях різного рівня.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Роботу побудовано за проблемно-хронологічним принципом, відповідно до якого у трьох змістових розділах виокремлено три етапи розвитку наукового знання з проблеми, кожен з них поділено на підрозділи, в яких розглянуто ключові проблеми, актуальні на певному етапі. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, дванадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Обсяг дисертаційної роботи становить 218 сторінок, з яких 162 сторінки припадають на основний текст.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан вивчення проблеми

Визначаючи стан вивчення проблеми польського землеволодіння в українських губерніях, доречно привернути увагу до трьох груп досліджень: тих, в яких подано аналіз загальної ситуації в історичній науці на різних її етапах, що відбилося і на характері вивчення обраної проблеми; праць, зосереджених на творчості провідних українських і російських істориків, які опрацьовували певні аспекти теми; безпосередньо присвячених вивченню польського землеволодіння на українських теренах.

Привернення уваги до здобутків науковців на кожному з етапів наукового опрацювання теми дисертаційної роботи доречно розпочати з характеристики загальної ситуації в науково-історичному просторі України та Росії. Ця ділянка здобула увагу цілої плеяди українських історіографів, серед яких представники діаспори Д. Дорошенко, Б. Крупницький, О. Оглоблин і сучасні науковці Я. Калакура, І. Колесник, В. Яремчук, О. Ясь, у працях яких подано узагальнену картину умов і результатів розвитку історичного знання [76; 158; 200; 105; 125; 310; 313].

Зокрема, у науковому середовищі утвердилася думка про піднесення інтересу до минулого українського народу в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у контексті українського національного руху. У середині та другій половині ХІХ ст. остаточно сформувалися наукові засади в українській історичній думці, вкорінилися її національні традиції [105, с. 207]. Нові явища в громадсько-політичному, соціально-економічному та культурному житті помітно вплинули на розвиток української історичної думки, яка, зі свого боку, стимулювала зростання національної свідомості українців [105, с. 211]. Як влучно підмітив Я. Калакура, відбувався процес

формування наукових основ історичних знань, виокремлення та унезалежнення української історіографії від російської та польської історіографій [105, с. 157].

На зауваження Д. Дорошенка, у цей час серед освіченої шляхетської молоді Київщини й Волині позначилася течія, котра українське національне питання поставила на порядок денний, з огляду на що підвищився інтерес до української історії [76, с. 126]. Серед найвідоміших її діячів він назвав В. Антоновича, який створив цілу школу вчених, що взялися до монографічного оброблення історії окремих областей України або окремих моментів української історії [76, с. 135]. На його погляд, 80–90-ті рр. XIX ст. – доба не тільки видання великої кількості нового матеріалу, але й детальної розробки окремих періодів української історії, що уможливило спроби наукового синтезу цілого історичного процесу, які припадають вже на початок нового століття [76, с. 153]. Д. Дорошенко в контексті загального поступу історичної науки наголосив на значущості діяльності М. Грушевського, зокрема він привернув увагу до важливої для розуміння процесів у польському землеволодінні праці «Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII вв.)» та фундаментального дослідження «Історії України-Руси» [76, с. 121]. І. Колесник наголосила, що на злам XIX–XX ст. припав вирішальний період у процесі витвору національної української історіографії, що характеризувалася її остаточним концептуальним оформленням [125, с. 252]. Це зауваження важливе для розуміння обставин появи перших фундаментальних досліджень витоків польського землеволодіння в українських землях.

О. Оглоблин, Я. Калакура, В. Яремчук та інші дослідники показали, що Українська революція стала потужним чинником активізації історичних досліджень, підвищення їхньої ролі в суспільному житті. Проте зі встановленням радянської влади історичну науку було перетворено на ідеологічну служницю, а процес історіописання було одержавлено [200; 105;

310]. Характеристику ситуації в історичній науці в УРСР подано Б. Крупницьким, Я. Калакурою, В. Яремчуком, О. Удодом та іншими авторами [159; 105; 310; 276]. Зокрема, на зауваження О. Оглоблина, доробком офіційної «советської» історіографії в Україні була нова схема «руської історії», обов'язкова для всіх «советських істориків». У такому стані українська наука перебувала до другої половини 1980-х рр. [125, с. 45, 137–138]. Я. Калакура відзначив, що друга половина 1950-х – 1960-ті рр. були важливим періодом у розвитку історичної науки, адже частково послабилися переслідування істориків, дещо розширено доступ до архівів, внаслідок чого з'явилися нові напрями вивчення українського минулого [105, с. 359]. Серед таких і соціально-економічна історія, в контексті якої було реанімовано інтерес науковців до проблем землеволодіння, частково і польського походження. Важливим для даного дослідження є висновок В. Яремчука про те, що головну роль у виробленні та утриманні образів історії України «між Сталіним та Горбачовим» відігравало владне бачення минулого. Особливо після 1972 р., після послаблення контролю над історичною наукою історики в УРСР були повністю усунуті від прийняття рішень щодо тлумачення минулого, режим продовжував розглядати історію як знаряддя політичних потреб [310, с. 476]. І. Колесник охарактеризувала джерельну базу радянських історіографічних досліджень як «дуже специфічну», маючи на увазі практично неможливість вивчати творчу спадщину дореволюційних українських істориків, оскільки їх було затавровано як «буржуазних націоналістів» [126, с. 88–89]. Нова історіографічна ситуація наприкінці «радянського» ХХ ст., як зауважили В. Яремчук та Я. Калакура, стала складатися під впливом опозиційного руху в Україні, виступів правозахисників, дисидентів, демократичних зрушень у деяких європейських країнах соціалізму, внаслідок чого створювалася нова історіографічна ситуація, що відкрила умови для відродження національної історіографії [105, с. 192]. Паралельно із жорсткою селекцією історії в УРСР

традиції українського наукового історіописання протягом ХХ ст. продовжили історики – представники діаспори. Умови праці, проблематику досліджень, внесок у вивчення української історії, в якій певне місце посідала й історія польської присутності в українських землях, здобули висвітлення в узагальнюючих працях авторства Я. Калакури, В. Яремчука [105; 310]. Зокрема ними показано, що Д. Дорошенко в еміграції створив «Огляд української історіографії», в якій вперше українська історіографія виокремлена з контексту російської та польської історичної науки, давалася наукова періодизація її розвитку від найдавніших часів до початку ХХ ст. За враженням І. Колесник, Д. Дорошенком запропоновано історіографічну концепцію, яка вирізнялася широтою контексту, з чим варто погодитися [126, с. 70]. О. Оглоблин поставив на порядок денний завдання глибокого монографічного дослідження історії «українського ХІХ–ХХ століття», яку історик кваліфікував як «цілину» [199, с. 54].

Із здобуттям політичної незалежності в Україні поступово формувалася інша дослідницька реальність, маркерами якої стали свобода наукової творчості, розширення доступу до архівних джерел, доступ до здобутків дослідників із зарубіжжя, що сприяло виокремленню нових напрямів наукових пошуків. Виявом емансипації історичної науки стало піднесення інтересу до великого землеволодіння, зокрема і польського походження.

Другу групу праць, дотичних до теми дисертації, становлять дослідження творчих біографій істориків, які опрацьовували історію польського землеволодіння.

Важливий внесок у визначення напрямку дослідження польського землеволодіння зробив В. Антонович. Життя та діяльність В. Антоновича висвітлено у працях сучасних науковців – В. Ульяновського, О. Кіян, О. Яся, представника діаспори Л. Винара та інших [277; 110–112; 316; 42]. Дослідники простежили життєвий шлях, показали умови формування наукового світогляду В. Антоновича, окреслили його світоглядні позиції та

громадсько-політичні орієнтири. Особливу увагу приділено аналізу його творчої спадщини, в якій чимало новаторських досягнень, що запліднили українську історичну науку. В. Антонович народився у польсько-шляхетській родині, але ставши учасником групи хлопоманів, став палким прихильником українських селян, через що критично ставився до польських магнатів та шляхти, які експлуатували селянство.

Надзвичайно широкою є історіографія творчого спадку М. Грушевського. Сучасні українські науковці В. Тельвак, І. Гирич, а також представники діаспори О. Оглоблін, Л. Винар та інші у численних публікаціях подали всебічну характеристику життя та діяльності М. Грушевського, його історіософські позиції, характеристику його творчої спадщини і концепції української історії та окремих досліджень [264–266; 47; 200; 42]. І. Колесник аналізує понятійне поле дослідника [125, с. 21]. Я. Калакура представляє М. Грушевського як видатного українського історика, детально охарактеризувавши наукову та політичну діяльність історика. Серед важливих здобутків М. Грушевського Я. Калакура згадує наукову схему історії України, яка обґрунтувала самобутність, окремішність і безперервність історичного буття українського народу [105, с. 214]. Різновимірну характеристику творчої спадщини М. Грушевського подано у дослідженнях В. Тельвака [264; 265]. Погоджуємося з тими авторами, які наголошують на його народницьких позиціях та виразному позитивізмі в дослідницькій праці, що спонукало його спертися на великий фактаж, широке коло джерел, ґрунтовність викладів, що повною мірою проявилось, наприклад, у його дослідженні «Барское староство». Я. Калакура наголосив на тому, що М. Грушевський створив наукову схему і періодизацію української історії, дав їй науковий синтез, концентровано віддзеркалений у багатотомній «Історії України-Руси» [105, с. 212].

Історії польського землеволодіння в українських землях певну увагу приділив історик і громадсько-політичний діяч першої третини ХХ ст.

В. Липинський, який справедливо вважається одним із засновників державницького напрямку в українській науці. Його особі приділено чималу увагу сучасних науковців – І. Гирича, В. Масненка, Т. Осташка, О. Яся та інших [48; 182; 210; 313; 315]. Наразі проаналізовано факти біографії, які справили вплив на формування його дослідницьких уподобань, що зі свого боку були пов'язані з державницькою концепцією української минувшини В. Липинського.

Зокрема, В. Масненко зосередився на з'ясуванні світоглядних бачень В. Липинського щодо хліборобського населення Наддніпрянської України на початку ХХ ст. Дослідника показано не просто як видатного діяча, а як представника польського роду, який намагався власним прикладом продемонструвати здатність господарювати на землі. В. Масненко спостерігає, що історик, оселившись у своєму маєтку с. Русалівка, зосередився на господарюванні: «Для нього це не стільки засіб особистого матеріального забезпечення, а радше спроба на практиці реалізувати свої теоретичні ідеї щодо провідної ролі української хліборобської верстви та її соціальної консолідації». Автор зауважив, що для В. Липинського як і «землевласник-поміщик», так і «землевласник-селянин» є єдиним «продукуючим класом», що мав складати основу нової української аристократії [182, с. 345]. В іншій публікації В. Масненко привернув увагу до трактування В. Липинським категорії «польська шляхта», яке полягало в тому, що у державно-юридичному відношенні вона походила від українського землевласницького та службово-боярського класу, а в результаті історичного розвитку являла собою тип, відмінний від корінних поляків. Науковець дійшов висновку про концептуальний характер поглядів В. Липинського на землеробську верству, в якій історичні аспекти органічно поєднано із соціологічними [183, с. 141, 144].

Ця група історіографічно-біографічних досліджень не вичерпується названими дослідженнями, вона значно ширша та охоплює праці, в яких

подано загальну характеристику поглядів і інших істориків, причетних до вивчення польського землеволодіння. Вони дали змогу створити загальне тло для аналізу здобутків безпосередньо у царині польського землеволодіння.

Безпосередньо до аналізу напрацювань з проблеми польського землеволодіння в українських землях вдалася ціла низка дослідників, чії праці об'єднано у третю групу. Д. Дорошенко щодо початку ХХ ст. привернув увагу до того, що історія українських земель під Польщею знайшла численних дослідників переважно серед професорів російських університетів [75, с. 155]. Проте конкретні здобутки проаналізовано переважно щодо політичної історії, звернувши увагу на те, що майже ніхто з російських науковців не досліджував українську історію інакше, як інтегральну частину «общерусской» історії [75, с. 148]. Цю тенденцію простежено за радянської доби.

Найвиразніше історіографічний вимір проблеми представлено у сучасних дослідженнях. Українські дослідники Л. Горенко та Ю. Присяжнюк та російський науковець В. Горнов здійснили панорамний аналіз здобутків у вивченні соціально-економічного розвитку Правобережжя у ХІХ ст. [54; 56]. О. Лобко, вивчаючи еволюцію маєтностей графів Потоцьких у Правобережній Україні, здійснила аналіз праць дореволюційних авторів – Ю. Ролле, А. Шиманова, Т. Осадчого, В. Косинського, М. Порша, В. Левитського та інших, зауваживши, що поряд із цінною інформацією щодо польського фактора у Правобережній Україні у них містяться деякі неузгодженості та неточності. Особливий акцент було зроблено на згадки про землеволодіння Потоцьких [171]. А. Крисько, вивчаючи аграрні відносини другої половини ХІХ ст., дослідив праці дореволюційних авторів, зокрема І. Рудченка, О. Паршина, Т. Осадчого, В. Святловського, П. Лященка, О. Кауфмана, Ю. Янсона та інших [152, с. 297–301]. Дослідник простежив дискусію між авторами, зокрема консервативна течія вбачала основною проблемою аграрних відносин підірив позицій дворян та

зменшення їхнього землеволодіння, що вимагало зміцнення цього стану. Радикальна ж течія прагнула до знищення дворянського землеволодіння [152, с. 301]. В поле зору потрапила робота В. Павлюка, де розглянуто характер господарчої діяльності Потоцьких і Сангушків у губернії [215]. З. Священко показала сприйняття аграрного питання та урядової політики з його розв'язання дослідниками початку ХХ ст. [251]. Зарубіжну історіографію проблеми охарактеризовано О. Лобко, яка зокрема досліджувала внесок А. Майдовського, А. Кіштімова у вивчення землеволодіння родини Потоцьких [175; 176, с. 14–15]. Також авторка простежила історію архівного фонду Потоцьких з Кшешовіц, який зберігається в Національному архіві Польщі (м. Краків), хронологічні рамки складають 1391–1939 рр. Як зазначила О. Лобко, «Архив Потоцких с Кшешовиц» містить невелику колекцію документів, пов'язаних по лінії роду Потоцьких з Тульчина, Немирова, Печери та багато інших [с. 60]. В архіві також можна спостерігати кореспонденцію Потоцьких та Браницьких; господарський архів по маєтках; матеріали економічного напрямку та фінансові звітності кінця ХІХ – початку ХХ ст. [с. 62]. І. Кривошея під час вивчення інкорпорації та легітимації до стану російського дворянства польської аристократії проаналізував доробок сучасних науковців – Т. Чубіної, Н. Черкаської та інших [137, с. 12–13]. В. Нечитайло подав розлогу рецензію монографії А. Філінюка «Правобережна Україна наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації» [198].

У сучасних дослідженнях дотичної проблематики запропоновано періодизацію процесу наукового опрацювання історії великого землеволодіння взагалі, в контексті якого розглянуто і те, що мало польське походження. Н. Темірова, Я. Мочернюк виокремили дореволюційний, радянський та сучасний історіографічні етапи. Дослідження ХІХ – початку ХХ ст. згруповано за суспільно-політичною ознакою: офіційно-консервативні, ліберальні, марксистські [268, с. 10; 191, с. 24]. Це дало

можливість виокремити ключові напрями в опрацюванні теми. Я. Мочернюк привернуто увагу до досліджень В. Святловського, Т. Осадчого, О. Кауфмана, відзначено, що ці автори польське землеволодіння розглядали у широкому контексті проблематики великого землеволодіння в Російській імперії [191, с. 27–28]. Радянсько-марксистські праці піддані сучасними науковцями критичному аналізу О. Погребінського, О. Степанишиної, які розглядали поміщицьке господарство у загальному контексті аграрних відносин другої половини XIX – початку XX ст. [191, с. 30]. Нею охарактеризовано доробок радянських авторів, зокрема Л. Іванова, який поклав початок конкретному дослідженню поміщицького землеволодіння [191, с. 32]. Я. Мочернюк розглянула праці авторів, які досліджували поміщицьке господарство, такі як Л. Мінарик, А. Анфімова [191, с. 33]. Радянські здобутки у вивченні польського землеволодіння на Правобережжі України знайшли певне відображення в доробку сучасних науковців. Дослідниця поміщицького господарства пореформеної доби Н. Темірова, не заперечуючи досягнень радянських істориків у нагромадженні фактичного матеріалу, наголосила на притаманній їм однобічності та неповноті в осягненні суті великого землеволодіння, включно з тими, хто мав польське походження [268, с. 222; 270, с. 27–28].

Радянську історіографію дворянського землеволодіння пореформеної доби розглядали С. Бараненко, Л. Горенко, О. Лобко [11; 53; 175; 176]. Зокрема авторки зазначили, що опрацювання проблеми дворянства радянськими вченими зводилося до обґрунтування нежиттєздатності великих господарств, їхнього гальмівного впливу на розвиток села. С. Борисевич зауважив, що радянська історична наука переважно наголошувала на соціально-економічному становищі селянських і поміщицьких господарств, виходячи на проблему класової боротьби [21; 22]. А. Криськов наголосив на вивченні класової боротьби в селі, що підштовхнуло радянських науковців до вивчення розвитку капіталістичних відносин та аналізу зрушень у

землеволодінні Правобережної України [149, с. 244]. Отже, радянський вимір польського землеволодіння частково привернув увагу науковців у контексті ширшої проблематики, але спеціально не досліджувався.

Характеристиці піддано і здобутки сучасних істориків, частина з яких безпосередню увагу приділили дослідженню власне польського землеволодіння. З. Священко відзначила науковців, які вдалися до загальної характеристики аграрних відносин на зламі ХІХ–ХХ ст. [251]. О. Барвінок проаналізувала стан наукової розробки історії дворянства від часу створення Подільської губернії до початку ХХ ст. Показано, що вивчення історії Правобережжя розпочинається на початку ХІХ ст. із краєзнавчих студій. Перші праці мали топографічно-статистичний характер опису, а у наступні десятиліття простежуємо відтворені в описовому вигляді факти з більш детальним аналізом отриманих від попередників документальних матеріалів [14, с. 459–464]. І. Кривошея, О. Лобко, С. Борисевич, Н. Темірова, Т. Чубіна та інші науковці в межах своїх досліджень проаналізували стан вивчення історії польського землеволодіння в українських губерніях [141; 142; 176; 22, 26, 287; 288]. Т. Чубіна, досліджуючи рід Потоцьких, виокремила та проаналізувала п'ять груп досліджень: узагальнюючі праці українських, російських і зарубіжних дослідників; студії, в яких простежуються окремі представники Потоцьких; праці, присвячені суспільно-політичним і соціально-економічним аспектам; дослідження власне Тульчинської лінії Потоцьких; генеалогічно-бібліографічні видання [287, с. 11]. Проте оскільки дослідницький процес триває, то історіографічний не є вичерпним, залишаючись відкритим для нових узагальнень.

Отже, історіографічний аналіз дає можливість зробити висновок, що протягом ХХ – початку ХХІ ст. сформувався шар літератури, тією чи іншою мірою присвяченої критичному аналізу здобутків науковців у вивченні польського землеволодіння на українських теренах у складі Російської

імперії. За тематичною ознакою виокремлюються кілька груп досліджень: історіографічні узагальнення, в яких подано аналіз загальної ситуації в історичній науці на різних етапах її поступу; праці з історіографічної біографістики, в яких здійснено аналіз творчих біографій визначних істориків та їхнього внеску у вивчення історії польського землеволодіння; праці, що містять конкретні історіографічні узагальнення щодо стану опрацювання теми польської присутності у соціально-економічній історії Правобережної України імперської доби. Вивчення історіографічних здобутків показало, що історія виникнення, розширення, перерозподілу, обмеження землеволодіння польського походження у межах українських губерній – Київської, Волинської, Подільської – не стало об'єктом спеціального дослідження. Водночас тема має значний потенціал у з'ясуванні не лише здобутків і прогалин у визначенні перспективних напрямів опрацювання теми, але і дає змогу простежити історіографічний вимір світоглядного трикутника «українське–польське–російське»: аналіз українськими та російськими дослідниками етапів формування польського землеволодіння на правобережних теренах, історії експлуатації його власниками українських ресурсів протягом «довгого ХІХ ст. ».

1.2 Характеристика джерел

Дисертаційне дослідження спирається на комплекс історіографічних та історичних джерел. Фундамент вивчення історії польського землеволодіння становлять історіографічні джерела, які охоплюють одноосібні та колективні монографії, статті, розміщені в збірниках наукових праць, наукових періодичних виданнях; дисертаційні роботи та автореферати дисертацій, присвячені поглядам на місце польського землеволодіння у соціально-економічній історії Правобережної України та які вплинули на

нагромадження наукового знання та подальший процес розвитку історичної думки. До уваги взято дослідження українських і російських авторів. Їх доречно згрупувати за хронологічною ознакою: праці означеної тематики середини ХІХ – початку ХХ ст.; історичні напрацювання науковців ХХ ст.; наукові дослідження кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. проблема польського землеволодіння порушувалася не лише істориками, а й економістами, службовцями, власниками. Серед найперших джерелом інформації про предметне дослідження польського землеволодіння варто відзначити працю І. Рудченка, в якій проаналізовано російське законодавство щодо українських земель [246]. Чиновник-українофіл підготував низку записок-досліджень про ключові особливості землеволодіння у Правобережній Україні. Автор проаналізував основні заходи щодо зміцнення та поширення російського та послаблення польського землеволодіння. Монографія І. Рудченка багата на фактичний матеріал, що має велике значення для подальшого вивчення землеволодіння краю.

Оскільки різних діячів наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. хвилював процес адміністративного тиску на польське землеволодіння, з'явилася ціла низка присвячених цим процесам досліджень. «Обрусение землевладения в «Юго-Западном крае» Є. Картавцева, «Ограничительные законы по землевладению в Западном крае с историческим обзором их, законодательными мотивами и розьясненными» С. Громачевського та інші [106; 59]. У цих працях розглянуто основні заходи зі зменшення польського та збільшення російського землеволодіння протягом ХІХ ст., особливості обмежувальних заходів проти поміщиків польського походження. Такого роду дослідження демонструють суспільну думку щодо польської політики імперської адміністрації у Правобережній Україні, а також містять багатий фактичний матеріал і висновки щодо доцільності / недоцільності таких заходів з погляду різних сторін. Окремі аспекти історії

польського землеволодіння представлено у численних статтях. Серед них, наприклад, публікації В. Шульгіна «Юго-Западный край под управлением Бибикова. Древняя и Новая Россия» [296], В. Садовського «Русское землевладение въ Правобережной Украине» [248], в яких автори розглядали поширення російського землеволодіння на протипагу польському, тощо.

Цінним джерелом вивчення формування наукових підходів до висвітлення польського впливу в українській історії є праці В. Антоновича [1; 2; 3], в якій обґрунтовано критичне ставлення до польської шляхти як до поневолювача українського народу, а також здійснено перші наукові розвідки щодо витоків польського землеволодіння у Правобережній Україні. Серед перших зразків глибокого дослідження історії польської присутності в українських землях, землеволодінні та загалом у соціально-політичному просторі України – праці М. Грушевського [61–67]. Особливо цінним є його прагнення простежити витoki польського землеволодіння в Україні.

XX ст. в історіографічному вимірі репрезентовано працями радянських істориків і представників української діаспори. Формування радянської версії соціально-економічної історії України імперського періоду у пов'язане з працями М. Яворського, М. Рубача та інших носіїв марксистсько-ленінської методології [303; 241]. У другій половині XX ст. з'явилося ціле покоління досліджень, повністю або частково присвячених проблемам землеволодіння та землекористування протягом XVIII – початку XX ст., в яких фрагментарно приділялася увага польському землеволодінню. Вони підготовані російськими радянськими дослідниками А. Анфімовим, М. Дружиніним, В. Дякіним, Л. Минарик та іншими [4–7; 78; 80–82; 188]. До вивчення власне польського землеволодіння в українських губерніях долучилися українські науковці. Зокрема, В. Маркіна у дослідженні «Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в.» на основі численних звітів, інвентарів та інших сільськогосподарських документів, які зберігалися

в Україні та в Польщі, показала зміни у великому польському землеволодінні з огляду на політичні процеси [179]. І. Гуржій розглядав процес розкладу феодально-кріпосницьких відносин в сільському господарстві, розвиток капіталістичних відносин, утворення промислових підприємств поміщиками [72]. У цьому контексті привернуто увагу і до польських земельних володінь. Означена проблема фрагментарно винятково з класових позицій знайшла відображення в узагальнюючих академічних виданнях з історії України [91–103].

Сучасні дослідження історіографії польського землеволодіння становлять наступну групу досліджень. Починаючи з 1990-х рр., активізувалося дослідження великого землеволодіння, представлене роботами С. Борисевича, Н. Темірової, І. Кривошеї, А. Криськова, О. Лобко, Т. Чубіної та інших [23; 24; 267–269; 133–144; 147–156; 171–176; 285–287]. Важливим джерелом дослідження доробку є монографія Н. Яковенко, в якій розглядаються основні шляхи проникнення польських землевласників на Правобережну Україну [307]. О. Буравський розглядає еволюцію польського землеволодіння на Волині [39]. У монографії «Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 рр.)» С. Борисевичем проаналізовано законодавчу політику царського уряду щодо регулювання земельних відносин у Правобережній Україні [23]. І. Кривошея у монографії головну увагу зосередив на процесі інкорпорації та легімітації шляхти до російського дворянства, участі у польському повстанні 1830–1831 рр., демагнатеризації уманських маєтків графів Потоцьких [137]. Основні напрями соціально-економічного розвитку Правобережної України в ХІХ ст. розглянуто у праці Г. Казьмирчука [104].

Історії польського землеволодіння присвячено доволі велику кількість статейних публікацій у сучасних наукових виданнях. Зокрема В. Шандра досліджувала соціальні і політичні наслідки для Правобережної України польського січневого повстання 1863 р., сконцентрувавшись на політиці

російської влади щодо обмеження польського землеволодіння [289]. О. Лобко дослідила еволюцію маєткового комплексу графів Потоцьких у Правобережній Україні 1830–1917 рр., розглянувши поміщицьке землеволодіння у російському законодавстві, зокрема в контексті конфіскації маєтків польських поміщиків [171]. Н. Романюк проаналізувала приватне землеволодіння в контексті підприємництва на Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.; зміни в системі землеволодіння та землекористування на українських землях та їхні наслідки протягом 1861–1917 рр. [234; 235; 236; 237; 238; 239]. В. Павлюк розглядав польських магнатів основним рушієм соціально-економічного розвитку краю, що вступали в капіталістичні ринкові відносини [212; 213; 214; 215]. Загалом у процесі збору матеріалу за темою дисертації було опрацьовано потужний масив наукових статей з обраної проблеми, в яких точково означено різні аспекти проблеми польського землеволодіння.

Останню групу історіографічних джерел репрезентують дисертаційні дослідження. С. Борисевич, В. Брославський, О. Гордуновський, Л. Горенко, О. Козій, І. Кривошея, А. Криськова, Я. Мочернюк, В. Надольська, О. Лобко, О. Рудь, П. Олешко, В. Павлюк, Г. Панишко, О. Петренко та інші автори на основі опрацювання широкого кола різноманітних джерел з долученням сучасних методологічних позицій дослідили різні аспекти польської присутності в аграрному секторі Правобережної України упродовж кінця XVIII – початку XIX ст. [21; 22; 27; 50; 52; 122; 141; 195; 156; 191; 175; 176; 247; 203; 204; 213; 216; 217; 218]. Оскільки йдеться про кваліфікаційні роботи, у них не лише представлено аргументовані міркування, але й показано дослідницьку лабораторію, що важливо для розуміння процесу вивчення проблеми польського землеволодіння.

У результаті форматування джерельної бази дисертаційного дослідження проаналізовано близько трьохсот найменувань української і російської наукової літератури XIX – початку XXI ст. з історії польського

землеволодіння на теренах українських губерній. Вивчення монографій, наукових статей українських і російських авторів, а також вчених діаспори, авторефератів, дисертацій, матеріалів наукових конференцій, довідкових, енциклопедичних видань, посібників з джерелознавства, історіографії, в яких відбито рівень досягнень історичної науки у дослідженні історії польського землеволодіння на українських теренах, дало змогу простежити еволюцію наукового знання цієї проблеми.

Другий блок складають історичні джерела, які містять фактичний матеріал з власне історії формування та функціонування польського землеволодіння у трьох українських губерніях. Вони об'єднані в кілька груп: економічні описи регіонів, законодавчі, статистичні, статистико-економічні описи, джерела особового походження. Особливу позицію посідають статистико-економічні описи. До таких належить історичний опис Подільської губернії М. Батюшкова. Автор описав основні події на її території після приєднання до Російської імперії, включно з польськими повстаннями 1830–1831 рр. та 1863–1864 рр., та їхній вплив на становище польських землевласників, заходи адміністрації щодо обмеження польського впливу та зменшення їхнього землеволодіння [17]. Певну історичну цінність як джерело вивчення історії польських землевласників має статистичний опис І. Фундукля [281; 282]. Статистичний опис Київської губернії економіста і теоретика статистичної науки Д. Журавського містить інформацію про мобілізацію земельної власності в Київській губернії, правове регулювання земельних відносин [85]. Описи поміщицьких маєтків на Поділлі та Волині В. Гульдмана та І. Полякова містять характеристику землеволодіння в контексті соціально-економічного розвитку губерній [70; 71; 227]. Ці праці мають не аналітичну, а інформативну цінність, оскільки укладачі подали доволі конкретні дані про найбільші землеволодіння, серед яких зафіксовано і осіб польського походження. Вони посідають межову позицію у напрацюваннях другої половини XIX – початку XX ст. між

джерелами та науковими дослідженнями. Оскільки в цих описах поряд із розлогою статистичною інформацією містяться й аналітичні фрагменти, їх буде проаналізовано як дослідницький здобуток.

Законодавчі акти і документи урядових установ несуть інформацію про напрями державної політики в аграрному секторі. Основні законодавчі документи зібрані у виданні «Полное собрание законов Российской империи» [223; 224]. До складу Міністерства землеробства й державних маєтностей входив Відділ сільської економії й сільськогосподарської статистики, який відав питаннями економіки сільського господарства, збором, розробкою й виданням статистичних відомостей з сільського господарства, дослідженнями стану сільського господарства. Канцелярія міністра МВС у справах дворянства висвітлювала різні сторони життя дворянства: майнове становище, громадське життя, державну службу, виховання молоді, добродійність тощо. Звіти губернаторів містять як загальну характеристику стану сільського господарства, так і оцінки змін у польському землеволодінні, що нас найбільше цікавить.

Чільне місце серед джерел з проблеми належить статистичним матеріалам. Найважливішими серед них є підсумки переписів: «Статистика землевладения 1905 года», Всеросійський сільськогосподарський перепис 1916 р., Сільськогосподарський і Поземельний перепис 1917 р. [229; 230]. Вони проводилися для з'ясування ситуації в аграрному секторі. Незважаючи на різну повноту критеріїв обстеження, періодичність цих переписів дає змогу спостерігати за змінами в землеволодінні Російської імперії, зокрема у польському землеволодінні.

Цікаві штрихи картині епохи, яка розглядається, надає мемуарна література, в якій нерідко зберігаються факти, відсутні в інших видах джерел. У них міститься більше інформації про особисті стосунки, сімейний побут, інтимне життя тощо. Зокрема, спогади С. Грохольської «Болючі спогади 1917–1919» містять особисті враження про останні роки перебування її сім'ї

на Поділлі [60]. Хоча мемуари вимагають критичного ставлення, поєднання офіційного та неформального дає змогу скласти максимально повне уявлення про певні суспільні процеси.

Створені в різний час, переслідуючи різні завдання та неоднакову інформаційну цінність, залучені джерела дають змогу конкретизувати дослідницьке поле науковців і чіткіше уявити значущість того чи іншого здобутку.

Отже, джерельна база дослідження, що складається з історіографічних та історичних джерел різної родо-видової належності, є цілком достатньою і репрезентативною для вирішення поставлених у роботі дослідницьких завдань. Її обширність і різноманітність дає змогу всебічно проаналізувати еволюцію української історіографії польського землеволодіння на українських теренах, оцінити інформативне підґрунтя досліджень з визначеної проблеми, його поступове розширення, що сприятиме визначенню внеску окремих дослідників у її розробку, окресленню дискусійних сюжетів.

1.3 Методологія дослідження

Мета та завдання, специфіка об'єкта та предмета дослідження визначили методологічне підґрунтя наукового пізнання. Зважаючи на складність і багатоаспектність предмета дослідження, методологічний підхід пізнання історичної реальності базувався на синтезі принципів, підходів і методів. Ключовими принципами історіографічного дослідження виступили наукова об'єктивність, історизм, всебічність, наступність, що дали змогу здійснити науковий аналіз наукового доробку окресленої проблематики.

Основоположним в історіографічному дослідженні є принцип наукової об'єктивності, який вимагає неупередженості в оцінках певного явища в

історичній науці. Оскільки в історіографічному дослідженні нерідко маємо справу з суб'єктивними поглядами вчених, то особливо важливо уникати однобічності в оцінці джерел, а в передачі їхнього змісту – неточностей, перекручень. Сутність принципу наукової об'єктивності полягає в тому, що у процесі наукового дослідження важливо здобути з різноманітних джерел необхідну інформацію та здійснити неупереджений аналіз. Знання суті питання, взаємозв'язку історичних подій дають змогу виявити упередженість поглядів вченого під час висвітлення проблем, пов'язаних з історією польської присутності у землеволодінні в українських землях. Це може стосуватися, наприклад, праць радянських авторів, але вони в жодному разі не відкидаються.

Принцип історизму полягає в дотриманні конкретно-історичного підходу, враховуючи час та умови, в яких творив той чи інший дослідник. Керуючись цим принципом, було конкретизовано підходи до вивчення історіографії польського землеволодіння з позицій динаміки. Він вимагає розглядати наукові ідеї, теорії, концепції в розвитку, який розгортається залежно від внутрішніх і зовнішніх факторів, що зумовлюють ритми історичної науки.

Принцип системності спонукає науковця зважати на здобутки українських і російських дослідників на різних етапах, враховуючи особливості функціонування дослідницького середовища. Водночас авторка виходить з розуміння історичної науки як цілісної системи вчених, інституцій, видань, яким притаманні певні відносини та взаємозумовленість. Таких систем у процесі нагромадження знання щодо історії польського землеволодіння виокремлюється кілька: імперська, в якій сформувалася українська національна; радянська; українська діаспорна; сучасна українська; сучасна російська. У межах кожної склалися відповідні підходи до розуміння процесів виникнення та еволюції польського землеволодіння.

Важливе значення для історіографічного дослідження має принцип всебічності, який спонукав до аналізу дисертаційної проблеми під різними кутами, а також через призму інших пов'язаних тем. В історіографічному аспекті цей метод дав можливість з'ясувати, у який спосіб суспільно-політичні, соціально-економічні та національно-культурні чинники впливали на світогляд дослідників різних поколінь та історіописних традицій. Принцип всебічності націлює на комплексний аналіз сукупності історіографічних джерел, які стосуються теми польського землеволодіння на українських теренах.

В історіографічному дослідженні важливим є принцип наступності. Він вимагає спостереження за процесом дослідження виникнення та видозмін володінь осіб польського походження в українських губерніях. Його дотримання дає змогу показати спадковість / перервність у дослідженнях, здійснених наступними поколіннями істориків, відстежити продовження здобутків наступників, порівняно з працею попередників, збагачення та примноження новими працями. Завдяки принципу наступності можна простежити наукові надбання попередніх поколінь і визначити ступінь їхнього приростання. Саме в даному історіографічному доробку спостерігається, що дослідники дореволюційного періоду, очевидці подій, статистики, економісти, чиновники залишили у спадок свої праці, що торкалися проблеми польського землеволодіння.

Сучасні автори на основі напрацювань дореволюційних і радянських науковців досліджували проблему польського землеволодіння, доповнюючи її новими ідеями. Зокрема, для критичного аналізу поглядів авторів різних поколінь, особливо сучасного, продуктивними є підходи І. Лисяка-Рудницького до трикутника українське–польське–російське. Зокрема слушним є його висновок у нарисі «Польсько-українські стосунки: тягар історії»: відмовляючи Україні в рівності, Польща «практично штовхнула український народ в обійми Росії» [166, с. 92]. Він також зауважив, що

польська землевласницька аристократія і після включення до Російської імперії, до середини XIX ст., зберігала свої економічні та політичні позиції [166, с. 93]. Для вивчення напрацювань з історії польського землеволодіння має значення концепція З. Когута про російський централізм та українську автономію у XVIII – першій третині XIX ст., відповідно до якої централізм мав глибоке коріння ще в Московії. Концентрація влади запобігала виникненню будь-яких незалежних центрів. У процесі розширення своїх володінь Московія поширювала своє розуміння влади на ці території, знищуючи там усі місцеві особливості. Поступово вона перетворилася на велику багатонаціональну, але централізовану імперію. З. Когут наголосив на складності та неоднозначності процесу створення унітарної держави. На цьому шляху Росія не лише крокувала вперед, але й відступала назад. Збираючи «російські землі» й поширюючи свою владу на віддалені території, Московія зустрілася зі значним опором централізові, що змушувало її йти на поступки місцевим елітам. Посуваючись на захід, Росія набувала території та народи, що вже мали добре розвинуті концепції регіональних і корпоративних прав та інституції самоврядування. Цей міцний регіоналізм серйозно загрожував ідеям централізованої та унітарної Російської імперії. Великою мірою в українських землях, спочатку у Гетьманщині, а згодом у Правобережних губерніях Росія стикнулася з таким типом регіоналізму та самоврядування [119]. Такі міркування З. Когута дають змогу зрозуміти конфлікт між польською аристократією та російською адміністрацією, що розгорнувся у XIX ст., зокрема у площині землеволодіння.

Дисертаційне дослідження здійснено із залученням комплексу загальнонаукових та спеціальних історичних методів. Загальнонаукові методи – діалектики, аналізу й синтезу, дедукції та індукції, узагальнення – дали змогу вибудувати загальну конфігурацію дослідження. Діалектичний метод вимагає розглядати історіографію польського землеволодіння в

розвитку, виявленні та поясненні тих змін, які відбувалися в наукових працях в різні історіографічні періоди. Метод аналізу допоміг визначити праці, які стосувалися безпосередньо проблеми польського землеволодіння, відібрати й опрацювати з метою з'ясування суті історичних поглядів вчених на проблему польського землеволодіння. Синтез дав можливість зробити висновки, узагальнення щодо того, як формувалися історіографічні напрями дослідження. Метод дедукції дав змогу узагальнити наукові погляди вчених різних історичних періодів. Мета даного дослідження – історіографічний аналіз праць вчених, які висвітлювали це питання. Це накладає відбиток і на методологічні підходи. В історіографічному плані дедуктивний метод допоміг з'ясувати на основі загальної характеристики історіографії польського землеволодіння конкретні аспекти наукової діяльності вчених. Метод узагальнення дав змогу звести одиничні факти стосовно наукової творчості конкретних вчених у площині зацікавлення польським землеволодінням в єдине ціле для виявлення типових рис і закономірностей у процесі нагромадження наукового знання з означеної проблеми.

Працюючи над дослідженням історіографії польського землеволодіння, було проаналізовано досить велику кількість праць XIX–XXI ст., для чого було застосовано спеціальні історичні методи: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, історико-генетичний, історико-біографічний.

Історіографічне дослідження польського землеволодіння формувалося завдяки проблемно-хронологічному методу. Дослідники різних історичних періодів окреслювали певні проблеми. Зокрема, основними проблемами дослідження науковців дореволюційного періоду були заходи російського законодавства щодо послаблення польського впливу та збільшення російського землеволодіння; мобілізація земельної власності в Російській імперії, зокрема і на Правобережній Україні; вплив польських повстань 1830–1831 і 1863–1864 рр. на становище польських землевласників. Для

радянського періоду більш важливими питаннями були класова боротьба між поміщиками та селянами; проведення селянської реформи 1861 р. та її вплив на розвиток українських земель; магнатські володіння на Правобережній Україні у XVIII ст.; еволюція поміщицького землеволодіння; розклад феодально-кріпосницьких відносин та суспільний розвиток українських земель, утворення капіталістичних відносин та поміщицьких підприємств.

Порівняльно-історичний метод дав можливість проаналізувати праці різних істориків, які діяли протягом одного історіографічного періоду, виявити спільне, аналогічне у працях, а також побачити розбіжності в поглядах на певні історичні події, явища. Можливість виявити історичні та історіографічні аналогії та відмінності, простежити якісні зміни, що відбулися у різні періоди історіографічного процесу щодо висвітлення проблеми польського землеволодіння забезпечив порівняльний метод. Він дав змогу порівняти наукові праці дослідників дореволюційного, радянського та сучасного періодів.

Історико-типологічний метод дав змогу виокремити змістові типи, що виникали у процесі опрацювання історії польського землеволодіння на різних етапах. Так, лише невелика частина дореволюційних авторів увагу приділяли польському землеволодінню, зокрема проблемі виникнення та поширення польських магнатів, заходам російського законодавства щодо зменшення польського та збільшення російського землеволодіння. Здебільшого праці дореволюційних авторів мають описовий характер, але важливим здобутком стало нагромадження статистичного матеріалу, що створило підґрунтя для наступних досліджень. За радянської доби домінувала тематика класової боротьби, селянської реформи 1861 р., розклад феодально-кріпосницької системи, поширення капіталістичних відносин, зміни форми землеволодіння. Радянськими авторами історія польського землеволодіння розглядалася фрагментарно, лише в контексті аграрних відносин Російської імперії. Для сучасних істориків визначальними стали

такі аспекти, як регіональний вимір вивчення польського землеволодіння; еволюція поміщицького землеволодіння. Виходячи з таких спостережень, методика опрацювання дисертаційної теми полягала у виділенні на кожному з трьох етапів вивчення типів – проблемних аспектів, які були на часі саме в той чи інший період. При цьому дисертантка керувалася міркуваннями відповідності тематики науковим і суспільним запитам на кожному з етапів історіографічного поступу. Отже, у кожному зі змістових розділів представлені проблеми для того чи іншого етапу, пов'язані з питаннями польського землеволодіння.

Історико-генетичний метод допоміг з'ясувати причини, наслідки, закономірності історіографічного поступу, спонукаючи розглядати погляди на проблему польського землеволодіння в українських губерніях в інтелектуальному розвитку, русі від простих форм знання до складніших. Хоча цей рух не є однозначно позитивним. Наприклад, у першій половині радянської доби спостерігалось певне занедбання напрацювань дореволюційних дослідників, але за кілька десятиліть внутрішня логіка наукового поступу зумовила повернення до теми землеволодіння, зокрема й польського походження.

Історико-біографічний метод прислужився у процесі вивчення внеску окремих дослідників у вивчення проблеми. Адже особистість кожного з них, їхній світогляд, умови дослідницької праці впливали на підходи до аналізу польського землеволодіння.

Сукупність принципів і методів надали можливість комплексно дослідити процес нагромадження наукового знання про польське землеволодіння в українських землях, виокремивши ключові його етапи. Ця дисертаційна робота спирається на здобутки як історіографії, так і власне наукової історії. Це забезпечило цілісне, всебічне й об'єктивне дослідження історіографічних та історичних джерел, розгляд їх у контексті часу появи, оцінки концепцій стосовно досліджуваного питання – історії польського

землеволодіння – відповідно до загального історіографічного процесу, ступеня накопичення знань або розширення джерельної бази.

Тож, огляд історіографії обраної проблеми, характеристика джерельної бази та обґрунтування методології дослідження переконують у можливості розкрити обрану тему.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВОГО ЗНАННЯ ПРО ПОЛЬСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

До вивчення польського землеволодіння у різний час зверталися представники різних національних історичних сегментів – польського, українського, російського, білоруського тощо. Закономірною є велика увага до проблеми саме польських дослідників різних поколінь. Серед авторів імперської доби варто відзначити Й. Ролле, який на основі опрацювання магнатських архівів дослідив історію найбагатших польських родин [233]; М. Горжковського, у праці якого «Перегляд спірних поглядів про Русь» простежено історію польської шляхти у «Східних кресах» [320]. К. Божицький вбачав причини повстань 1831 р. та 1863 р. у деспотизмі російського трону [318]. Г. Шмітт у роботі «Кілька неупереджених слів у російській справі» заперечив історичну належність правобережних земель до Російської імперії та доводив їхній польський характер [325]. Серед досліджень ХХ ст. відзначимо працю М. Дубецького «На околицях і поза околицями: спогади і дослідження», в якій проаналізовано наслідки повстання 1830–1831 рр. для польського населення Правобережної України, які автор оцінив негативно [319, с. 59]. Характеристику польського землеволодіння подано в узагальнюючій праці «Історія Польщі» за редакцією Г. Ловмянського. Зокрема показано формування та розвиток фільварків як основи майбутніх поміщицьких маєтків, зростання шляхетських статків, соціально-економічні процеси, зміни у соціальній структурі та в системі господарювання [321, с. 773–775]. Сучасний польський дослідник Г. Літвін монографію «З народу Руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1649)» присвятив діяльності магнатів на Правобережжі від Люблінської унії до Зборівського договору. Показова позиція автора щодо захисного характеру діяльності польських колонізаторів, які, на його

переконання, передусім дбали про безпеку земель, зводячи фортеці та засновуючи маєтки [170, с. 529–533]. Д. Барановський вивчав власників найбагатших польських резиденцій на Волині – Любомирських, Чорторійських та інших [317, с. 34, 38]. До просопографічного дослідження вдався А. Майдовський, який проаналізував господарство в подільських і київських маєтках Олександри Потоцької. Іншій із Потоцьких – Софії – присвятив працю «Історія прекрасної бітинки» Є. Лоек, в якій ідеться про життя та діяльність цієї фамілії в Україні [323]. Цей перелік є далеким від вичерпання, але він показує, що польські автори цілком закономірно землеволодіння в українських правобережних землях розглядали в контексті історії Польської держави, наголошуючи на позитивному впливі магнатсько-шляхетської присутності в українських землях.

На цьому тлі у даному дисертаційному дослідженні увагу сфокусовано на поглядах, підходах і здобутках українських і російських дослідників, для яких польське землеволодіння було стороннім або навіть чужим. В українсько-російському дослідницькому просторі вивчення польського землеволодіння відбувалося у три етапи: імперський (друга половина XIX – початок XX ст.); радянський (20-ті – 80-ті рр. XX ст.); доби Незалежності (90-ті рр. XX – початок XXI ст.). Кожен з них позначено колом порушених проблем, джерельним підґрунтям, методологічними орієнтирами, що визначалися як суспільно-політичною ситуацією, так і загальним станом наукового знання, дослідницьким складом, спектром праць, висновками.

Перший етап припадає на другу половину XIX – початок XX ст., коли проблему польського землеволодіння було порушено з огляду на кілька обставин: кризовий стан великого землеволодіння, передусім дворянського, та прагнення, спираючись на історичний досвід, визначити можливі сценарії його існування; дискусія щодо запровадження репресивної економічної політики до представників польських землевласницьких кіл внаслідок двох повстань; потреба створення наукової концепції української історії, в якій

певне місце виокремлювалося і для польського сюжету. У цей період над вивченням проблеми працювали не лише економісти, чиновники, громадські діячі, але, що важливо, професійні історики. При цьому варто мати на увазі, що в українській історичній науці тоді домінуючим залишався народницький підхід, російські ж автори переважно працювали у державницькій парадигмі. Велика частина українських істориків виступали яскравими діячами українського національного руху, внеском у який були і їхні наукові дослідження з української історії, серед російських авторів чимало було адвокатів Російської держави. Відмінні світоглядні орієнтири визначали неоднакові висновки про польське землеволодіння.

2.1 Постановка проблеми походження польського землеволодіння на українських теренах у складі Російської імперії

Увага дореволюційних дослідників насамперед зосереджувалася на вивченні аграрного питання у Російській імперії, складовою якого виступало велике землеволодіння. Представники цього покоління інтелектуалів – науковці, статистики, економісти, очевидці – намагалися з'ясувати причини кризового стану традиційного поміщицького господарства у XIX ст., привертаючи увагу і до землеволодіння польського походження. Цілком закономірним є звернення науковців-істориків до історії польської присутності в українських землях, зокрема у системі відносин власності. Для українських дослідників цей сюжет набув важливості у XIX ст. у контексті вивчення визвольної боротьби у XVII–XVIII ст. Отже, не дивно, що найавторитетніші науковці цього періоду занурилися в джерельний масив і показали картину поширення впливу представників польської аристократії та чиновництва як наслідок розширення впливу Речі Посполитої на так звані «Східні креси».

На увагу заслуговує праця І. Фундуклея, Київського губернатора у 1839–1852 рр., написана на основі офіційних документів, зокрема звітності у справах фінансового характеру, даних щодо населення, які збирали службовці для поточного керівництва, офіційного листування, справ та звітів минулих часів. Вона містить історичний нарис і потужний масив статистичного матеріалу про поземельні відносини Київської губернії першої половини XIX ст. Автор відзначає, що в 1471 р. король Казимир IV перетворив Київське удільне князівство на Київське воєводство, а київські землі перебували під польською короною від 1569 р. [281, с. 13]. Територіально-адміністративні зміни на теренах губернії протягом XVII–XVIII ст. І. Фундуклей підсумував створенням 1797 р. «особой губернии из возвращенных от Польши земель» [281, с. 16]. Він привернув увагу до інтенсивної колонізації правобережних земель після Люблінської унії, коли почали оселятися представники польських прізвищ через пожалування маєтків і запровадження урядових місць [281, с. 181]. У праці згадано про утворення 50 нових слобід для Конєцпольських, які у Брацлавському воєводстві володіли 170 містами та 740 селами. Польські магнати придбані маєтки віддавали в оренду (в посесію) шляхтичам. Для заселення запустілого Київського воєводства на початку XVII ст. польські королі щедро роздавали ці землі полякам [282, с. 183]. Як зауважує автор, майже всі повітові міста Київської губернії перебували у володінні польських магнатів [282, с. 184]. Зауважено, що у Київському воєводстві були представлені як російське, так і польське дворянство [281, с. 182].

Ціла низка сюжетів щодо польського землеволодіння міститься в історичному описі «Подолія», укладеному професором Київської духовної академії М. Петровим. У передмові видавця недвозначно сформульовано мету цієї праці – зміцнення у Подільському регіоні російського («русского») начала [220, с. XXIX]. У такій тональності подано виклад історії Подільського регіону, в якому нас цікавлять сюжети, пов'язані з польською

присутністю. Автором відзначено, що польські колоністи після 1569 р. потрапляли не на порожній простір у Поділлі, а у доволі залюднені місцевості, де населення потрапляло у залежність від нових власників. Як наслідок, із самого початку просування польських колонізаторів почали виникати великі магнатські маєтки на родючих землях. Окрім кількох поважних магнатів, які отримали на Брацлавщині значні пожалування з королівських володінь чи купівлею, головний контингент їх становила дрібна служила шляхта, яка поступово відбирала землі, витісняючи місцевих власників [220, с. 83–84]. Отже, М. Петров виклав виразно проросійську версію початків проникнення польських землевласників на подільські терени.

Говорячи про польські впливи в українській історії, необхідно звернутися до поглядів визначного історика В. Антоновича. Незважаючи на материнське пропольське й прокатолицьке виховання, у нього сформувалося відторгнення польських звичаїв і традицій. Відомо, що польські повстанці намагалися залучити вченого до виступу 1863 р., але той заявив про свою невідтримку польської шляхти з огляду на несприйняття її українськими селянами [2, с. 78–90]. Найвиразніше ставлення до польського елемента В. Антонович виклав у праці «Моя сповідь», що з'явилася як відповідь на відкритий лист польського публіциста З. Фіша, який під псевдонімом Т. Падалиці помістив його в «Основі», називаючи В. Антоновича «перевертнем». Історик пояснив причину його розриву з польською шляхтою, яку вважав поневолювачем українського народу. Автор у загальних рисах окреслив процес покріпачення українського селянства польською шляхтою. Він вважав, що цей вплив негативно позначився на українському населенні, відкидав саму думку про можливість добрих стосунків між польською шляхтою та селянством [2, с. 62]. В. Антонович звернувся до візаві із закликом не заманювати українців польськими вольностями: «Кожух, може, й теплий, та не на нас шитий» [2, с. 84].

Відповідаючи Т. Падалиці, автор наголосив на необхідності самоусвідомлення поляками власного становища, відзначивши, що воно безвихідне, якщо не відмовитися від посягань на українські землі. На його думку, існувало два шляхи вирішення «польського питання»: полюбити український народ, перейнятися його інтересами або ж переселитися на польську територію. Що ж до своїх переконань, то В. Антонович сформулював їх у такий спосіб: «... сподіваюся, що працею і любов'ю заслужу коли-небудь, що українці визнають мене сином свого народу, так як я все готовий розділити з ними» [2, с. 90]. І висловив сподівання щодо повороту польського шляхетства до народу та усвідомлення необхідності працювати на його користь [259, с. 52]. В. Антонович подав різнобічну характеристику змін у становищі українських земель із поширенням на них польського впливу, що створило підґрунтя для розуміння сутності польського землеволодіння у регіоні [1, с. 222–264]. Історик детально проаналізував процес просування польського начала в українські землі до і після Люблінської унії, а також спольщення руської еліти [3].

Історія польського землеволодіння в українських землях є складовою наукової концепції М. Грушевського, який до цієї проблеми звернувся ще у своїй магістерській дисертації «Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII вв.)», а згодом розвинув у пізніших працях, зокрема у фундаментальній «Історії України-Руси», «Очерках истории украинского народа» [62, 63; 64; 65; 66]. Автор вивчав барські книги Київського центрального архіву, акти кам'янецьких і летичівських справ, метрику московських архівів Міністерства юстиції іноземних справ і Варшавського головного архіву. Будучи прибічником комплексного підходу до вивчення української минувшини, науковець не лише опрацював документальні тексти, а й збирав статистичний та етнографічний польовий матеріал безпосередньо на теренах Поділля, через що ці дослідження мають особливу цінність.

М. Грушевський зазначив, що в українських землях, підлеглих Польській короні, шляхетство сформувалося не відразу, певне підґрунтя було створено за литовської доби. Польська шляхта володіла цими землями на правах абсолютної власності, тобто мала право вільного розпорядження ними та право спадку як для жінок, так і для чоловіків. Надалі шляхетські землі було звільнено від усіх служб, податків і повинностей, крім річної плати із залюдненої землі. Автор зауважив, що шляхта руських земель не мала самоврядування, яке існувало в коронних землях. Особиста свобода її обмежувалася примусовим проживанням на певній землі, без права вільного розпорядження маєтками [62, с. 5]. Вивчаючи колонізацію південно-східного Поділля, історик зазначив, що на відміну від литовських князів, польські королі земельні пожалування роздавали представникам не місцевого населення, а полякам та їхнім прибічникам. М. Грушевський привернув увагу до того, що польські колонізатори отримували найродючіші в регіоні землі, підтвердженням чого стала відсутність у джерелах згадок про здобуття ними пустирних ділянок [62].

У праці «Очерк истории украинского народа» М. Грушевський зазначив, що «гніздом присутності» польських землевласників в українських землях ще до 1569 р. була Волинь, де зосереджувалися панські маєтки Сангушків, Чарторийських, Жеславських, Корецьких, Збараських, Загоровських і багато інших [63, с. 125]. Найвища колонізаційна енергія польського уряду припала на другу чверть XV ст., але з середини століття її темпи скоротилися. Солідарний з такою думкою М. Василенко зазначав, що прагнення великих землевласників потрапити в українські землі, помічене ще до Люблінської унії, посилювалося до середини XVI ст., але особливу інтенсивність здобуло в останній чверті XVI – першій половині XVII ст. [40, с. 212]. Таке прагнення зумовлювалося економічними та соціальними причинами, зокрема можливістю заволодіти вже заселеними землями [62, с. 214]. На думку М. Грушевського, цьому також сприяло посилення

обороздатності регіону та формування достатньо багаточисельної когорти безземельних шляхтичів [62, с. 59–60, 124]. Під час роздачі земель Польська корона мала на увазі не стільки заселення краю, як посилення польського елемента [62, с. 59]. М. Грушевський зазначає, що передача полякам населених маєтків могла відбуватися двома шляхами: переведенням вільних сільських общин у залежність до шляхтича або реквізиція майна місцевих і пожалування їх полякам [62, с. 61]. У першій половині XV ст. відбувалися пожалування вже заселених територій внаслідок значного рівня залюдненості Поділля [62, с. 56].

За спостереженням М. Грушевського, поступово на зміну дрібному польсько-шляхетському землеволодінню прийшли магнатські латифундії. Як наслідок, регіон перетворювався на комплекс декількох латифундій, в які входили маєтки дрібних власників [62, с. 151]. Історик показав, що з другої половини XV ст. південно-східне Поділля відійшло Польській державі. Водночас автор зазначив, що грамоти засвідчують інтенсивну колонізацію в першій половині XV ст., але через татарські набіги вона пішла на спад. В результаті територія Подністров'я від Калюса до Мурахви була малозалюдненим простором з хуторською організацією життя. Найбільш сприятливою для колонізації, на погляд дослідника, була Північна Барщина, захищена лісами від нападів татар. Низка поселень Побужжя були пожалуваннями Ягайла – с. Ялтушки, с. Ров, с. Дашківці. Він зауважив, що майже всі пожалування першої половини XV ст. у межах центральної та західної Барщини стосувалися на той момент уже заселених територій, на що вказує доволі висока залюдненість Поділля [62].

У другій половині XV ст. посилилася польська присутність. М. Грушевський звернув увагу, що урядова колонізація не завжди переслідувала суто колонізаційні завдання. У більшості випадків така політика мала державно-політичні цілі – організацію заселення, створення обов'язкових відносин між населенням та урядом, становий, національний

або патріотичний підбір поселенців [62, с. 59]. Досліджуючи пожалування, автор застосовує історико-порівняльний метод, зіставляючи пожалування литовських князів і польських королів. Якщо литовські князі роздавали землі місцевому, українському населенню, то польські королі роздавали полякам та їхнім мігрантам [62, с. 60]. Водночас автор зауважив, що власне поляки отримували «вілли», автохтонному ж елементу залишалися ненайкращі ділянки. Поляки одержували густіше заселені землі, а не пустощі. Загалом керівництво польське мало на меті не стільки заселення краю, скільки посилення польського елемента. При цьому науковець помітив, що на початковому етапі присутності в українських землях польські колоністи надовго не втримувалися на цих територіях. Як доказ він називає прізвища польських магнатів – Одровонжі, Бачацькі-Язловецькі, Лащі, Ціолки, яким вдалося закріпитися у Барщині до XV ст. Інші ж зникали відразу після отримання пожалувань. Основною причиною такої ситуації М. Грушевський називає татарські спустошливі набіги, які послаблювали колонізацію поляків. Він зазначив, що внаслідок вторгнення татар призупинилося проникнення польської шляхти в східне Поділля, а його колонізацію було відтерміновано на довгі 100–150 років. Отож, автохтонне землеволодіння залишилося домінуючим до XVII ст. Автор зробив висновок, що дрібне польсько-шляхетське землеволодіння зазнало поразки, і в свої права вступило землеволодіння місцевого походження, яке мусило йти на угоду з польськими колоністами. Водночас набували міці магнатські латифундії. Як наслідок, доволі швидко територія перетворилася на комплекс кількох латифундій, в які входили небагаточисельні маєтки власників – поляків і місцевих [62, с. 73].

М. Грушевський вивчав шляхи створення великих латифундій. Серед них виокремлено укладення договорів. Увагу приділено діяльності королеви Бони, дружини Сигізмунда I, щодо заселення міст Бар і Дерезня, які згодом отримали магдебурзьке право. Її діяльність автор зараховує до прикладів

успішної колонізації, оскільки вона роздавала грамоти та пожалування на села, але все ж головною перешкодою залишалася небезпека з боку татар [62, с. 107]. Історик зазначає, що далі керував Барським староством Станіслав Конєцпольський пожиттєво до смерті, після якого Бар перейшов в руки М. Потоцького, пізніше – до Богуслава Радзивіла.

М. Грушевський зазначає, що заселення Барщини відбувалося інтенсивно, хоча потерпало від ударів з боку татар. Він наводить дані про населені місця, які піддавалися трьом люстраціям (1552, 1565 і 1570 рр.). Зокрема, ревізія 1552 р. подає такі цифри щодо 20-ти поселень: 317 тяглих, 10 чиншових і урочних, 27 слуг, 93 вільні, 3 бідні, разом 450 господарств. У люстрації 1570 р. зафіксовано 328 тяглих, 20 чиншових, 104 вільні, 6 бідних, 486 господарств [62, с. 109]. Дослідник зауважує, що незважаючи на спустошення краю, заселення відбувалося доволі послідовно. Наприкінці XVI ст. було утворено Шаргород, видано грамоти на створення містечка Межирів, заселення Черемеси (Гольським) [62, с. 114].

М. Грушевський звернувся до вивчення умов існування шляхетського землеволодіння в Україні. Він порівняв галицьке шляхетське землеволодіння XIV ст. з польським. Польська шляхта володіла землями на правах повної власності і Кошицького привілею (1374 р.), якими були визначені результати історії шляхетського землеволодіння, звільняє землі панів і шляхти від податків, робіт і повинностей: шляхта щорічно сплачує по два гроші з кожного заселеного лану на знак визнання верховних прав держави; шляхтичі брали участь у повстаннях у випадках оборонної війни; все населення зобов'язувалося брати участь в побудові прикордонних замків на випадок війни; шляхта зобов'язана брати участь у забудові тільки тих замків, які будувалися з погодженням сенату [62, с. 151].

М. Грушевський привернув увагу до землевласницьких прав шляхтича: володіння, дарування, продаж, обмін, жертвування, передача нащадкам за заповітом. Натомість в українських землях шляхетське землеволодіння було

обкладено повинностями та великими податками. Зокрема, жалувана грамота Казимира IV обмежувалася точним визначенням військової повинності землевласників, в іншому надавалася повна свобода користування майном, тобто надавалося право спадкового володіння з правом продажу, дарування, обміну [62, с. 153]. Пожалування Ягайла у спадкове володіння на Поділлі становили меншість. Володіння обкладалися різними зобов'язаннями: дідич сам або його заступник повинен проживати в пожалуваних володіннях; він мав брати участь у походах задля міської оборони з усім населенням; відчуження майна могло відбуватися тільки з дозволу короля; піддані повинні були відбувати всі повинності і податки, які існували на Поділлі [62, с. 156].

М. Грушевський показав, що спочатку шляхетське землеволодіння не супроводжувалося обов'язком військової служби, а мало означати винятково привілейованість. Право шляхти на володіння землею давало династичне, князівське походження. Пізніше військова служба перетворилася на обов'язок [62, с. 160]. М. Грушевський виділив дві особливості шляхетського землеволодіння в підпольській Україні: експлуатація шляхетського землеволодіння в інтересах земської оборони; обмеження права користування майном, що мало не просто колонізаційні цілі, а станово-національний відбір населення [62, с. 161]. Форми умовного землеволодіння в Україні, на погляд М. Грушевського, було вироблено потребами польської політики. Поділля мало прямі розпорядження про збереження в практиці XV ст. повинностей часів допольського панування. Він зазначив, що важчі, порівняно з польськими, умови землеволодіння повинні були обтяжувати шляхту і спонукали клопотати про застосування до України польських норм [62, с. 161].

У фундаментальній праці «Історія України-Русі» М. Грушевський у пошуках походження панів, магнатів, які в майбутньому впливатимуть на розвиток українських земель, занурився далеко в часи існування Русі та

князівства Литовського. Історик помітив, що в XVI ст. на Київщині не було хорунжових родів, крім деяких панів Звягільської й Чуднівської волості кн. Острозьких. Хоча своїх панів вистачало, але господарства були неприбуткові. Подібна ситуація спостерігалася і у Вінницькому та Брацлавському повітах. Але особливо зміцніли магнати після інкорпорації 1569 р., коли розгорнулися активні колонізаційні процеси польських магнатів і, як наслідок, сформувалися великі латифундії. Наприклад, на межі XVI–XVII ст. Жолкевські, Потоцькі, Конєцпольські, Калиновські опановували простори Брацлавщини та правобережну Київщину [65, с. 6]. У праці зауважено, що на цих територіях збереглося старе землеволодіння, але його власники збанкрутіли або зникли, а маєтки переходили в нові руки, зокрема польським землевласникам. Або ж латифундії польських магнатів створювалися шляхом викупу за безцінь від попередніх власників, випрошування від держави «пустинь». Зокрема, Збараські скуповували землі від Козарів, Оболенських, Короваїв, Турбівських та інших; Замойські захопили чи скупили сусідні зі своєю Шаргородською латифундією величезні території над Мураховою – землі Бушинських, Рахнівських, Клещівських та інших та отримали великі землі в посагу від Острозьких. У такий спосіб було утворено одну з найбільших латифундій у західній частині Брацлавщини. Калиновські отримали як посаг від Струсів величезні землі Козаків-Звенигородців, маєтності Кудренків, Золотарів та «пустиню Уманську», внаслідок чого виникла велика латифундія у східній частині Брацлавщини. У подібний спосіб збирали землі і Потоцькі. М. Грушевський підсумував, що в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Брацлавщина, центральна й південна Київщина перетворилися на комплекс магнатських латифундій [65, с. 6].

Важливий сегмент творчої спадщини М. Грушевського становить публіцистика, в якій порушено значущі для українства проблеми. Для аргументації автор широко апелював до історичної ретроспективи. Цілу

низку таких розвідок було підготовлено у процесі співпраці з Українською думською громадою, зокрема присвячених витокам аграрного питання. Наприклад, у публікаціях «Аграрне питання», «Національні моменти в аграрному питанні» М. Грушевський наголосив, що український елемент в українських землях представлено переважно селянством. Натомість велике землеволодіння зосереджувалося в руках «чужого, антинаціонального» елемента. Така ситуація зумовлювалася, на його погляд, особливостями історичного розвитку України, а саме: раннім припинення державного життя, перебуванням під владою чужих урядів і сильніших класів. Як зауважив історик, «старші кадри вищих українських класів відійшли і влаштувалися в «таборі переможців» польської народності, молодші – серед великоросійської аристократії». Це була меншість, яка стала господарем становища [67, с. 453–454]. На його переконання, повернення «українському народові-нації забране, заграбоване від нього» знаменуватиме «акт історичної справедливості», який чи не найбільше має стосуватися поляків. Адже землеволодіння протягом століть виступало основою «екстенсивної сили Польщі», її поширення поза етнографічні межі. «Мають загинути ті підвалини, на яких полягала сила польського елемента, його впливи та претензії на владу і провід в сих землях», – виголошував М. Грушевський у 1906 р. [61, с. 367].

Отже, М. Грушевський одним із перших спеціально досліджував колонізацію українських земель поляками, організацію шляхетського землеволодіння, станові відносини та місцеве врядування. Він відстежив витoki польського землеволодіння на українських територіях від XV–XVI ст. та показав, що поступово на зміну дрібному польсько-шляхетському землеволодінню прийшли магнатські латифундії, які розвивалися за рахунок інтенсивної експлуатації природних і людських ресурсів, зокрема і Правобережної України.

Думки М. Грушевського продовжив М. Василенко, зауваживши, що вже у 1569 р. ревізорам було наказано обстежити пустині у Подільському, Волинському, Брацлавському воєводствах, які передбачалося роздавати на вічному або ленному правах. Головним ініціатором роздач українських земель з подачі М. Владимирського-Буданова та А. Яблоновського М. Василенко вважав Стефана Баторія, а ще більше – Сигізмунда III. Він, зокрема, привернув увагу до сеймової конституції 1590 р. «О роздачѣ пустынь, лежащихъ за Бѣлою Церковью», якою королю було надано право роздавати всі степові порожні по обох берегах Дніпра аж до «рубежа московскаго». Як наслідок, доволі швидко Брацлавщина, Київщина та Лівобережна Україна вкрилися величезними за розмірами володіннями [40, с. 215].

Як показав М. Василенко, великі маєтності в Україні здобули князі Острозькі, Корецькі, Збараські, Ружинські. Пізніше значні ділянки різними способами перейшли до рук польських магнатів – Жолкевських, Казаловських, Потоцьких. Дослідником влучно підмічено, що поступово великі володіння витісняли дрібні. Для демонстрації масштабів землеволодінь дослідник спирається на дані П. Куліша з «Истории воссоединения Руси», відповідно до яких після смерті князя Я. Острозького в 1620 р. в одному його майораті числилося 80 міст і містечок і 2 700 сіл. Володіння спадкоємців роду Збараських, князів Вишневецьких на правому боці Дніпра тягнулися широкою смугою від Дніпра через воєводство Київське, Волинське, Сандомирське [40, с. 216].

Процес проникнення польських магнатів і створення ними господарств на основі освоєння українських земель розглядав П. Куліш. Автор показує Південно-Західну Русь, яка ввійшла до польсько-литовської політичної системи, пустелею внаслідок руйнувань татарами. Він зауважує, що з підкоренням хрестоносців у XV ст. поляки відкрили собі водний доступ до Балтійського моря, після чого розпочався певний рух в економічному

розвитку, що дало їм можливість володіти «пустелями» на околицях держави в ролі господарів [161, с. 35]. П. Куліш зазначає, що зі збитком для міської промисловості в Польщі розвивалося сільське господарство, завдяки якому панські маєтки отримували великі прибутки. У такій ситуації українські малозаселені землі розглядалися як сприятливі та прибуткові, про які пани не тільки мріяли, але і просили у короля в пожалування. На отриманих землях започатковувалися слободи, до яких пільгами (на 20–30 років звільнялися від податків) залучали населення як робочу силу [161, с. 9]. На думку автора, багатство та родючість українських земель приваблювали польських панів, які створювали маєтки, що склалися з кількох ключів або декількох десятків сіл і містечок. Для прикладу автор наводить володіння магнатів Потоцьких і Конєцпольських на узбережжі нижнього Дністра. У власності других було 170 міст і 740 сіл. Вздовж всього Поділля широко розселилися Калиновські, яким дісталися землі біля Чернігова та Новгород-Сіверського. Землі біля київського та волинського воєводства належали Замойським, Любомирським і Даниловичам [161, с. 13]. Отже, П. Куліш зробив висновок, що Київська, Волинська, Брацлавська та Подільська губернії опинилися в руках кількох магнатів, які мали свої фортеці, артилерію і військо. Вони були настільки самостійними від короля, що їх називали «королями королів», «королятами» [161, с. 15]. Історик простежив витoki великого польського землеволодіння в українських землях у рамках «колонізації руских пустинь», визначивши причиною зацікавленості природні багатства, зокрема родючість земель.

Про присутність польських магнатів на півдні Волині свідчить у своїх дослідженнях О. Баронович. О. Баранович дослідив магнатське господарство Правобережної України, зокрема півдня Волині. У своїй монографії автор використав документи магнатських архівів XVIII ст., які зберігалися в Центральному державному історичному архіві м. Києва. Переважну більшість документів використано з архіву графів Мнішхов, яким належало

Вишневецьке князівство, архівів Замойських, Тарнавських і Грохольських. Досліджуючи панське господарство Волині у XVIII ст., він зазначив, що фільварок не був головною галуззю або ж загалом мав мізерний прибуток. Але, як помічає автор, із галузей панського господарства перше місце посідає саме фільварок, який в загальній сумі панських прибутків з цих галузей дає найбільший відсоток [13, с. 62]. На другому місці за значенням знаходиться ставове господарство, яке спочатку використовувалося панами для власного споживання, але з часом вийшло і на ринок. За результатами досліджень архівних матеріалів О. Баранович, поряд з фільварками, ставовим господарством, зазначає про вагоме значення пасіки [12, с. 76; 13, с. 87]. Мед і віск із панських маєтків у значній кількості продавалися за кордон [12, с. 88]. Також згадано про існування панського лісового господарства, яке переважно використовувалося для потреб маєтків [12, с. 99; 13, с. 102]. Загалом автор зазначав, що більша частина продуктів (зерно, сіно, овочі, фрукти, худоба, птиця), вироблених у XVIII ст. у фільварках на півдні Волині, в натуральній формі вживалася і використовувалася у маєтках. Як висновок, дослідник зауважує, що панські маєтки на півдні Волині у XVIII ст. здебільшого залишалися замкнутим цілим [12, с. 62]. О. Баранович заперечував твердження польських шляхетських і буржуазних істориків (Ф. Буяк, Равіта-Гавронський) про те, що польські магнати і шляхта сприяли відновленню господарства в українських землях, про допомогу селянським господарствам і, зрештою, що завдяки їхній господарській діяльності відбулося «відродження» України [12, с. 18]. Як зауважив автор, з метою зміцнення панування польської шляхти в українських землях, захоплених Річчю Посполитою, насаджувалося в кінці XVII – на початку XVIII ст. дрібне шляхетське землеволодіння [12, с. 21]. Автор зауважив, що відновленню і розвитку південна Волинь завдячувала праці селян і міщан [12, с. 34]. Як висновок, О. Баранович зауважує, що в кінці XVIII ст. на півдні Волині помічено кризу панського господарства. Зазнають занепаду ставове, лісне

господарства та фільваркове землеволодіння. Магнати, потребуючи великих коштів, маючи борги, змушені були продавати свої маєтки. Автор також зазначив про причетність магнатів до занепаду не тільки сіл, але і міст півдня Волині. Занепад виробничих сил він також пов'язував з господарюванням магнатів. Отже, О. Баранович ґрунтовно дослідив магнатське господарювання на півдні Волині та охарактеризував розвиток головних галузей.

До проблеми польського землеволодіння звернувся М. Драгоманов у праці «Євреї и поляки в Юго-Западном крае», спираючись на дослідження П. Чубинського. Зокрема, він навів дані щодо володіння польськими землевласниками майже 6 млн дес., вартість яких становила 180 млн руб. [77, с. 135–136]. М. Драгоманов зазначає, що публіцисти відкрили зросійщений характер південно-західного краю тільки в 1863 р., тоді як ще 30 років раніше польський елемент все більше піддавався російському впливу. Автор помічає, що саме політика Катерини II стосовно губерній, вилучених від Речі Посполитої, спричинила посилення польського елемента уже під владою Росії. Ба більше, Катерина II дворянською грамотою зміцнила владу польської шляхти над селянами, роздаючи першим чимало земель задля того, щоб привернути їх до російської влади [77, с. 146–147]. М. Драгоманов, спираючись на свідчення іноземних дослідників, зазначає, що польські магнати південно-західних губерній були задоволені своїм становищем, на відміну від тих територій, які потрапили до Пруссії та Австрії, де уряди відразу наклали руку на привілеї шляхти. У Росії ж польські магнати, заручені міцною владною підтримкою, масово відбирали у селян землю [77, с. 148]. Але не довго тривала прийнятна для польських землевласників російська політика. Польське повстання дало поштовх до здійснення радикальних заходів, зокрема репресій, а також проведення обмежувальної політики проти польських землевласників, збільшення російського та зменшення польського землеволодіння. Як висновок, М. Драгоманов

зауважив, що в південно-західному краї, незважаючи на економічні репресії, зберігався достатньо великий відсоток шляхетського-польського елемента [77, с. 160].

Предметне дослідження законодавчого регулювання землеволодіння на Правобережній Україні у ХІХ ст. здійснив І. Рудченко. У праці «Записка о землевладении в Юго-Западном крае: обзор законодательства и фактического положения» розглянуто стан земельних відносин через призму протистояння російських і польських власників, адже російське землеволодіння, зосереджене в руках дворянства, потопало у великій кількості польських землеволодінь. Для пояснення ситуації автор проаналізував процес формування польського землеволодіння після 1569 р. Він помічає подвійний характер землеволодіння: першу групу становили державні маєтки Речі Посполитої, що вважалися загальним надбанням шляхти; другу – земські, які належали окремим великим магнатам [246, с. 9]. Автор повідомив, що після відмови короля від права на роздачу староства магнати всі державні землі прибрали до своїх рук. У 1790 р. кращі староства Південно-Західного краю, зокрема Канівське, Богуславське, Білоцерківське і Хмельницьке подаровано у вічну і спадкову власність кн. С. Понятовському – перші два, інші два – гетьману Браницькому та І. Понятовському [246, с. 12]. І. Рудченко зауважив, що після приєднання Правобережної України до Російської імперії становище польських землевласників не змінилося, а навпаки, магнати набралися сили і відбирали у селян раніше віддані землі у власність. Усі права та привілеї залишалися за польськими магнатами. Зі свого боку, Катерина ІІ розпочала роздачу земель російським чиновникам, чим було покладено початок утворення російського землеволодіння. Проте, незважаючи на нову російську владу, в Південно-Західному краї зміцнювався саме польський елемент і польське землеволодіння [246, с. 14].

Важливий слід у дослідженні історії польського землеволодіння залишений О. Єфименко, дослідницею історії України. Початком поширення

польських магнатів в українських землях вона вважає Люблінську унію, яка надавала змогу «станам раздавать пустые земли в кресах, в качестве „panis bene merentis” (хорошо заслуженного хлеба)». У продовження литовської політики розпочалася роздача польськими королями та сеймами «украинских пустынь», внаслідок чого вільні власники хуторів несподівано отримали панів [83, с. 177]. Отримували такі землі саме магнати. Авторка помітила, що на Волині та Поліссі землі були вже зайняті князями, а ось території Брацлавського і Київського воєводств відповідно до нової польської адміністративної термінології залишалися вільними. Дослідниця зазначила, що польські магнати захоплювали українські землі цілими областями. Вона наводить приклад В. Калиновського, який здобув Уманську «пустиню», яка була настільки великою, «чтобы объехать её границы, надо было скакать на добром коне несколько дней» [84, с. 29]. У Київському воєводстві переважно розміщувалися волинські пани – Острозькі, Заславські, Збараські, Крецькі, Вишнинецькі; у Брацлавське воєводство із західного Поділля переміщалися польські магнати, серед яких Конєцпольські, Калиновські, Сенявські, Замойські та інші [84, с. 30].

О. Єфименко відстежила умови колонізації українських земель: по-перше, перед польськими магнатами стояло завдання захисту своїх земель, по-друге, заселення порожніх територій із залученням населення різноманітними пільгами на довгі роки. Дослідниця «помітила» ще одне явище – притік дрібного польського шляхетства, малоземельного або безземельного, для яких Україна здавалася «обетованной землёй». Таким шляхтичам важливо було за будь-яких умов закріпитися на землі спочатку у ролі землероба, але із сподіванням колись перетворитися на землевласника [83, с. 177–178].

Польські магнати, володіючи українськими землями, все ж проживали в Речі Посполитій та залишали керувати своїми маєтками офіціалістів. О. Єфименко висловила про те, що Україна представляла собою кілька

самодержавних магнатських держав. Між українськими магнатами першість належала полякам Потоцьким і Чарторийським, з якими пов'язана остання епоха існування Польщі. Дослідниця наводить приклади таких утворень, зокрема Потоцькі займали більшу частину Брацлавського воєводства, землі якого були розкидані трикутником, що його вершини відмічаються у Торговиці, Могилеві та Тульчині. На Волині великими маєтками володіли Сангушки; центром роду Чарторийських були Клевань на Волині та Старо-Костянтинівський повіт. Землі Любомирських розпочиналися під Вінницею і закінчувалися під Ягорликом і Конєцполем. О. Єфименко розглянула структуру магнатських володінь і описала їх. За адміністративним та економічним видом магнатські маєтки поділялися на ключі, які один від одного відрізнялися за щільністю населення, характером господарства та природним положенням (ліси чи степи). Дослідниця наводить приклад Клеванського ключа, що належав Чарторийському та був багатий лісами і складався з одного містечка, десяти сіл. Поберезьке державне утворення Любомирських включало 11 ключів. До Немирівського ключа входили Немирів і п'ятдесят сіл. В кожному державному утворенні існувала резиденція, в якій був замок, гідний магната. Авторка детально описала шикарний палац Потоцького з його садами, водоспадом та ананасовою оранжереєю [84, с. 142]. У праці авторка зауважила, що в магнатських маєтках було влаштовано зразковий порядок і господарство велося як «машина», головним важелем якої були чітка звітність і точна господарська статистика, що їх провадив люстратор. Авторка наводить приклад введення господарства Потоцьким, який турбувався збереженням лісів, садів і розсадженням фруктових дерев, розведенням рогатої худоби. Отже, О. Єфименко простежила початковий процес проникнення польських магнатів в українські землі, створення ними державних утворень, особливості ведення магнатського господарства.

Цінними є міркування про польське землеволодіння В. Липинського, постать якого є доволі колоритною як для політичного сегмента України першої третини ХХ ст., так і для вивчення української історії, а в її контексті – і землеволодіння, зокрема польського походження. Адже він мав польське родове коріння та зростав у середовищі поляків, які попри усвідомлення своєї окремішності чудово знали українську мову, місцеву культуру та звичаї. У свідомості В. Липинського з'являється почуття патріотизму до своєї землі. «... Зі свідомості своєї території родиться патріотизм: любов до своєї землі, до Батьківщини...» [57, с. 7]. В. Липинський висунув ідею створення української держави та нації, об'єднаних спільною економічною метою, традиціями, хліборобським класом. Об'єднавчою групою автор називає хліборобський клас, який має у власності незалежно від кількості землі та на ній вирощує хліб [165, с. 73]. Він зауважив, що левову частку українських земель займали саме польські магнати. За його підрахунками, на початок ХХ ст. площа українського землеволодіння обіймала 6 529 524 дес., що становило пересічно 5,5 дес. на одного господаря. 8 564 російських і польських власників володіли 4 639 656 дес., що становило 542 дес. на одного власника. В. Липинський виокремлює «поміщицький клас», оскільки польське землеволодіння на Правобережній Україні було переважно великим [183, с. 142].

У цьому контексті у праці «Szlachta na Ukrainie» В. Липинський привернув увагу до історії шляхетського стану у XVII–XVIII ст. задля пошуків історичного підґрунтя відновлення єдності української нації. Він зокрема писав: «Тут нам йшлося лише про те, щоб зазначити, що ґрунт, на якому розвинулася історія української шляхти вже під польським пануванням, був українським» [322, с. 51]. Перехід у польськість В. Липинський кваліфікував як зрадництво, спонукаючи до українського вибору поляків-шляхтичів [322, с. 22]. В. Липинський наголосив, що розрив між польською та українською шляхтою стався триста років тому, коли

українська шляхта підтримала Хмельниччину, а польська – польську державність в Україні. «З нашими братами, – писав В'ячеслав Казимирович, – українською шляхтою, яка вважає себе поляками, ми вже давно розійшлися в історії. Можливо, ще в часи релігійних, що дорівнюють нинішнім національним, незгод XVI й початку XVII століття; та остаточно й надовго розійшлися за повстання Хмельницького» [322, с. 53]. Національне розмежування шляхти відбувалося не у сфері мови і культури, а в царині політично-державній. Українська шляхта підтримала козацько-українську державність, польська залишилася обстоювати стару модель Речі Посполитої – польської держави імперського типу [322, с. 65]. І ось тепер в новітні часи В. Липинський кличе шляхту повернутися до політичного життя, перестати жити чужими національно-державними ідеями. На відміну від української народницької історіографії, В. Липинський показав, що козацька старшина складалася переважно із шляхтичів, які мовно та культурно були поляками, але керувала переможними битвами Б. Хмельницького та будувала козацьку державу [322, с. 53]. Спираючись на історичну ретроспективу, В. Липинський наголосив на необхідності повернутися до такої конструктивної ролі польської шляхти на початку XX ст.

Що стосується російських науковців XIX – початку XX ст., то історію польської колонізації українських теренів побіжно згадував доктор російської історії, ординарний професор Університету св. Володимира М. Владимирський-Буданов. Зокрема, у праці «Руководство к изучению русской земли и её народонаселения» він зауважив, що родючість українських ґрунтів приваблювала польських магнатів, внаслідок чого у регіоні у другій половині XIX ст. доволі високим був відсоток польського населення [43, с. 307, 316]. В. Ключевський у багатотомній праці «Курс русской истории» акцентував увагу на приєднанні у 1569 р. «руських» областей по обидва боки середнього Дніпра до Корони, тут стала оселятися

польська адміністрація, витісняючи тубільну «руську», а під її покровом сюди рушила польська шляхта, набуваючи тут земель і приносячи з собою польське кріпосне право. Пани і шляхта випрошували в довічне володіння староства у прикордонних українських містах – у Брацлаві, Каневі, Черкасах, – чи просто захоплювали ніким не освоєні степові простори і поспішали заселяти їх. Найбільш знатні і високопоставлені люди, князі Острозькі та Вишневецькі, пани Потоцькі, Замойські і т. д., «без конца не стыдились ревностно участвовать в расхищении казенных пустынь по Днепру». У стислі терміни тут виникали десятками нові містечка, сотнями і тисячами хутори і селища. Одночасно із заселенням відбувалося зміцнення степів, без якого воно було неможливим. Отже, В. Ключевський проблему польської колонізації Подніпров'я, по-перше, розглядав з погляду Російської імперії, якою ці землі вважалися споконвічними, відповідно проникнення польських шляхтичів і магнатів розцінювалося як зовнішнє вторгнення, по-друге, він перевів проблему у своєрідну моралізаторську площину, закидаючи полякам «розграбування» земель по Дніпру [115].

Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. з'явилася низка досліджень, в яких було актуалізовано історію проникнення польського елемента в українські землі, зокрема правобережні. Передусім, цей сюжет зацікавив українських науковців, певний внесок в опрацювання даного аспекту зробили російські історики. У дослідженнях цього покоління проаналізовано причини колонізації, склад її учасників, процес формування латифундій вже у XVII ст., виникнення когорти дрібних землевласників, які поступово підпадали під вплив сильніших. Загалом на зламі XIX–XX ст. було розпочато дослідження процесу колонізації Подніпров'я після Люблінської унії, внаслідок чого на Правобережжі сформувалися потужні латифундії, власниками яких були поляки.

2.2 Аналіз зрушень у землеволодінні польського походження

Наступна складова проблеми польського землеволодіння – зміни, що відбувалися з ним під впливом капіталістичних відносин, які поглиблювалися протягом усього XIX ст., а особливо інтенсивно в його другій половині, після скасування кріпацтва. На зламі XIX–XX ст. з'явилося ціле покоління праць, у яких аналізувалася аграрна проблема загалом у межах держави, адже йшлося про долю соціального підмурку імперії. П. Долгоруков, О. Кауфман, В. Святловський, Ю. Янсон та інші автори «били на сполох» щодо майбутнього, передусім великого землеволодіння [74; 107; 108; 109; 249; 308 та інші]. У цьому контексті вони зверталися і до вивчення його польського виміру.

Серед найпомітніших у цьому переліку – дослідження статистика та економіста Ю. Янсона. Детально вивчаючи статистику землеволодіння, ситуацію у правобережних губерніях він подав у контексті загальноросійських показників [309, с. 152]. Зокрема, на великому фактичному матеріалі простежено скорочення дворянського землеволодіння як за кількістю власників, так і за площею [309, с. 155, 176]. Поміщицькі господарства він згрупував у такий спосіб: господарства до 1861 р. без кріпосної праці, що ґрунтувалася на комерційній основі на вигідних умовах збуту; з кріпосною працею та оборотним капіталом, не маючи стимулу витратити його на потреби сільського господарства; господарство, яке існувало завдяки обов'язковій праці без капітальності своїх власників [308, с. 258]. Польських землевласників він зарахував до другої групи, наголосивши, що їхні власники переважно не проживали у своїх маєтках, а їх утримували керуючі або орендатори. Як зазначив автор, польський пан експлуатував не землю, а робітниче населення. На його погляд, польський пан вбачав у маєтках винятково засіб для задоволення життя [308, с. 259–260]. Автор зазначив, що обставини, які відбувалися після 1863 р., мали

більший вплив на господарство польського магната, ніж селянська реформа [308, с. 263]. Автор зауважив, що в південно-західному краї становище великих господарств ускладнювалося через швидке припинення обов'язкових відносин, збільшення селянського наділу, зниження викупних платежів і контрибуції [308, с. 264]. Як наслідок, велика частина польських землевласників обросла величезними боргами, які, наприклад, у Волинській губернії досягли 50 млн руб. [308, с. 265]. Виходом зі складної ситуації для поміщиків південно-західного краю, на його думку, були три можливості: розширення посівів рапсу, утворення акціонерних цукрових заводів, збільшення бурякових плантацій. Дві останні спрацювали доволі ефективно. Ю. Янсон зробив висновок, що реформа 1861 р. не призвела до значних потрясінь для поміщиків, адже були позитивні сторони, що спонукало звернутися до вигідніших галузей. Відчутніший вплив, на його погляд, справили обмеження внаслідок польських повстань [308, с. 266–267].

Польському землеволодінню у загальноросійському контексті з економічної точки зору приділив увагу Т. Осадчий, статистик, секретар Київського товариства сільського господарства, викладач, який є автором близько 120 наукових праць, присвячених землеволодінню та землекористуванню. У праці Т. Осадчого проаналізовано розподіл земельної власності в Південно-Західному краї. Автор відзначив вигідне розташування краю, природні багатства, накопичення великих капіталів, розвиток великого виробництва, зокрема буряково-цукрового. Він наголосив на швидких темпах розвитку капіталізму у сільському господарстві [209, с. 12]. У праці простежується розподіл землі між приватними власниками та селянами. Щодо польського землеволодіння, то Т. Осадчий привернув увагу до розподілу землі між власниками у Правобережній Україні. Він показав, що дворянське землеволодіння залишалося домінуючим у приватному, але мало тенденцію до скорочення, що між двома переписами 1877 та 1887 рр. склало у Київській губернії з 88,8 % до 84,4 %; у Подільській – з 94,9 % до 90,1 %; у

Волинській – з 89,3 % до 81,8 % [209, с. 22]. На основі цих підрахунків Т. Осадчий зробив висновок, що дворяни мали незначні втрати і зберігали домінуючі позиції щодо землеволодіння.

Статистику землеволодіння 1905 р. та мобілізацію земельної власності в Україні від 1877 р. до 1887 р. аналізували фахівець в економічній статистиці, громадсько-політичний діяч М. Порш, науковець і публіцист М. Рубакін [228; 240]. Вони поділили всю земельну власність в Україні на приватну власність, надільну власність та земель скарбниці, уділів, церков, монастирів, міст та інституцій. М. Порш зазначає, що в Правобережній Україні дворянська земельна власність складала $7/8$ особистого землеволодіння, що було найвищим показником по Україні [228, с. 4]. На Поділлі дворянам належало 80,5 % приватної власності, особистої – 90,7 %, на Київщині – 73,1 % та 84,9, на Волині – 72,5 % і 79,1 % [228, с. 5]. Ці автори проаналізували дворянське землеволодіння загалом у регіоні, не виокремлюючи польський чинник.

І. Фундуклей у праці «Статистическое описание Киевской губернии» з-поміж інших питань розглядає і поземельні відносини у регіоні. На підставі аналізу потужного шару кількісних характеристик автор зауважив, що у Правобережжі переважали поміщики польського походження, і до запровадження інвентарних правил їхні маєтки було влаштовано за польською системою [281, с. 202]. Розглядаючи загальний стан промисловості в регіоні, І. Фундуклей зауважив, що понад $6/7$ частин всієї фабричної промисловості належали поміщицьким маєткам. Переважна частина фабрично-заводської промисловості зосереджувалася в поміщицьких руках, які мали великий капітал [282, с. 4]. Автор детально описує розвиток промисловості в Південно-Західному краї, зокрема в Київській губернії, де будувалися цукрові, винокурні, шкіряні, свічкові заводи, заводи мідних, чавунних і залізних виробів, цегляний і кахельний завод, завод хімічних виробів, млини, паперові та суконні фабрики. Зокрема, однією з провідних

названо цукрово-бурякову промисловість, яка розвивалася стрімкими темпами. Перший цукровий завод побудовано (1834 р.) в Київській губернії в маєтку Орловці Черкаського повіту, який належав графу Льву Потоцькому. Наступні зведено в Звенигородському поміщика Четверикова та в Липовецькому графа Я. Потоцького повітах. Перші спроби створення цукрових заводів були не зовсім вдалі і не принесли прибутків. Але наступні заводи значно вдосконалювалися та їхня кількість з 1840 до 1846 рр. збільшилася до 67 [282, с. 13].

Землеволодіння у Київській губернії охарактеризовано Д. Воєйковим і В. Загоскіним у праці «Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле». Дослідження базується на основі викупних актів, статутних грамот та інвентарів, збірників розпоряджень уряду, матеріалів редакційних комісій та інших матеріалах. Визначено основні чинники коливання цін за землю. Зокрема, причиною їхнього підвищення виступала наявність місць рибальства, млинів, заводів, а також розширення можливостей селян для викупу земельних ділянок. Зниження вартості землі зумовлювалося прагненням зменшити обсяг оподаткування, коли землі родючі показувалися разом з непридатними [44, с. 115]. У дослідженні Д. Воєйкова та В. Загоскіна показано, що у Васильківському повіті земля належала невеликій кількості власників, серед яких Браницькі, які володіли понад 3/4 землі повіту. Після звільнення селян з кріпацтва ціни на землю не тільки не знизилися, а навпаки, збільшилися [44, с. 116]. Автори проаналізували орендні відносини, де переважна більшість орендарів були польськими землевласниками, які в оренді мали 156 маєтків Київської губернії. Маєтки здавалися переважно на три роки, що було не дуже вигідно для отримання прибутку та розвитку господарства [44, с. 119]. Як висновок, автори зазначають, що в південній частині Київського повіту цінність землі була доволі висока, в середній частині та на півночі земля була низької якості [44, с. 122].

Загальну характеристику великому землеволодінню на Волині дав І. Поляков. У праці «Крупное землевладение на Волыни», посилаючись на повідомлення землевласників, він коротко описав велике землеволодіння краю за розміром маєтків і земельних наділів, кількістю власників і місцем розташування маєтків. У праці подано інформацію станом на 1897 р., відповідно до якої у Волинській губернії нараховувалося 12 827 приватновласницьких одиниць, з яких 1 301 маєток польського походження [227, с. 4]. Проте зіставлення маєтностей за площею показує протилежне: домінування останнього, оскільки великі ділянки найкращих земель належали саме польським магнатам [227, с. 4–5]. Він подав коротку довідкову характеристику 236 магнатських володінь, серед яких зокрема маєтності Потоцьких, Грохольських, Любомирських та інших [227, с. 5–77].

Секретар Подільського губернського статистичного комітету, член Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, Подільського історико-археологічного товариства В. Гульдман, обіймаючи різні чиновницькі посади, проблеми землеволодіння вивчав у контексті соціально-економічного розвитку Подільської губернії. Результатом цього стала поява довідкової книги щодо поміщицьких губерній у Подільській губернії, в якій детально описано поміщицьке землеволодіння як у межах губернії, так і по повітах, перелічені прізвища власників маєтків, наведені відомості про кількість та обсяги землеволодінь [71].

Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. економісти, статистики, чиновники привернули увагу до проблеми дворянського землеволодіння, яка постала внаслідок скасування кріпацтва та вимушеної переорієнтації на нові способи організації господарської діяльності. Внаслідок копіткої аналітичної діяльності в їхніх працях було нагромаджено потужний статистичний матеріал. Польське землеволодіння розглянуто в загальному контексті, але наведено чимало конкретних даних, які дають

зможу скласти уявлення про масштаби його скорочення та пошуки виходу із ситуації.

2.3 Погляди на обмежувальну політику щодо польського землеволодіння у ХІХ ст.

Серед найбільших потрясінь у Російській імперії протягом ХІХ ст. два польські повстання: 1830–1831 та 1863–1864 рр., які мали вплив і на землеволодіння польського походження. Представники дореволюційної історіографії, статистики, економісти привертали увагу до законодавства, що обмежувало економічні позиції причетних до повстань осіб та їхніх сімей.

Наслідки юридичних та економічних обмежень доволі детально проаналізували Д. Воєйков і В. Загоскін. Вони зазначили, що єдиною метою усіх цих законодавчих актів було утвердження на Правобережжі російського землеволодіння. Причому задля досягнення її нехтувалися економічні інтереси та принципи рівноправ'я. Всі заходи спрямовувалися на обмеження прав на землеволодіння поляків і євреїв, з одного боку, а з іншого – на надання росіянам різноманітних пільг. Ба більше, у 1860–1880-ті рр. прийняття обмежувальних законів співпало з кризовим становищем великих дворянських господарств. Отже, протягом другої половини ХІХ ст. близько третини польських маєтків перейшли у власність російських поміщиків. Але зі зникненням секвестрованих маєтків, із поступовим виходом з кризи земельна власність на Правобережжі зосереджувалася переважно у великих землевласників польського походження, які, уміло ведучи своє господарство, скорочували можливість подібного переходу [44, с. 167]. Д. Воєйков і В. Загоскін показали, що наприкінці 1860-х рр. у трьох правобережних губерніях домінувало польське землеволодіння, питома вага якого становила 82,6 %. Найміцнішими позиції польських землевласників були на Поділлі та Волині. Зокрема, у Київській губернії середній розмір непольського

землеволодіння дещо перевищував польське (1 590,2 та 1 362,1 дес.). У Подільській і Волинській губерніях, навпаки, більшим було польське землеволодіння (1 078,1 проти 899,3 дес. та 1 395,0 проти 778,4 дес.) [44, с. 168].

Повільність переходу польських маєтків до росіян автори пояснювали також тим, що на 1860–1870-ті рр. припав час інтенсивного будівництва залізниць, в які надзвичайно вигідно було вкладати кошти, оскільки швидко отримувалася прибуток. «Коли є можливість за один день заробити ті проценти, яких слід очікувати від маєтку у вигляді підсумку господарства за цілий рік, чи можна очікувати нестачу капіталів на будь-яке підприємство, яке не мало шансів залізничної справи чи біржової гри?» – задаються риторичним питанням Д. Воєйков і В. Загоскін [44, с. 155–156].

Для ілюстрації інтенсивності переходу землі до російських землевласників автори навели дані про липневі торги 1869 р. З виставлених 120 правобережних маєтків було придбано лише 43: по 7 у Київській та Подільській губерніях і 29 у Волинській. Соціальний склад покупців виявився таким: поміщики – 10, службовці – 18, священники – 3, селяни – 4, купці й колоністи – по одному [44, с. 167–168].

Д. Воєйков і В. Загоскін показали, що з боку польських землевласників російським покупцям на Правобережжі чинилося чимало штучних перепон на шляху придбання ними маєтків. Передусім це звичайна необізнаність відносно маєтків, що продавалися. Пошук таких маєтків здійснювався власноруч, ознайомлення з маєтком проводив власник чи управитель, не надто зацікавлений в реалізації маєтку. У губернському правлінні також чимало було людей, які прагнули ускладнити купівлю маєтку росіянами. Досягали цього залякуванням потенційних покупців неминучим руйнуванням маєтків, небажанням інформувати про борги, накладені на маєток тощо. Особливий опір чинився покупцям, які планували займатися господарством особисто: непомірно підвищувалася ціна або влаштовувалися

перешкоди адміністративного характеру. Якщо ж покупець виявляв бажання придбаний маєток віддати в оренду, то він міг розраховувати навіть на протекцію з боку поляків та євреїв. Найменше утруднень надавала купівля великих маєтків. Вони, переважно, мали достатній кредит, тому власники їхні виступали без посередників, і ціни на землю в таких маєтках були дещо нижчими. Ще однією обставиною, яка відвертала потенційних покупців, було черезсмузжя. «Страх бути обдуреним, страх бути пограбованим, страх купити маєток і не отримати його, страх усіх можливих небезпек і бід, з яких найголовніша – не тільки не зустріти в губернському правлінні охорони іменем закону, але навіть бути жертвою усього того, що в його канцелярському світі робиться з волі євреїв і поляків-поміщиків, усе це цілком зрозуміло утримує від бажання купувати маєтки», – зробили висновок Д. Воєйков і В. Загоскін [44, с. 166].

Обмежувальні дії стосовно польського землеволодіння піддав критиці російський публіцист князь В. Мещерський. На його думку, уряд сподівався викликати переселення російських землевласників до «Західного краю», що суперечило загальній тенденції до поширення міграції із заходу на схід, з більш населеної місцевості у менш населену, з більш культурної в сільськогосподарському сенсі до менш культурної. Оскільки Правобережжя виступало якраз таким розвиненішим регіоном, то марно було сподіватися, що лише через обмеження позицій поляків тут розгорнеться переселення росіян. Отож, уряд став з 1864 р. шукати кошти для того, щоб викликати рух російських землеробів у «західний край» і насадити тут «російський елемент». Заходи ці зводилися до того, щоб полегшити в матеріальному плані особам російського походження можливість придбання нерухомості у Правобережжі. Для заохочення передбачалося надати переселенцям певні пільги. З цією метою в 1864 р. був запроваджений фонд для видачі позик росіянам, який формувався з сум, виручених від продажу казенних земель. Оскільки цих коштів виявилось недостатньо, створили Особливе товариство

з самих покупців польських маєтків. Але, з огляду на його недієвість воно 1867 р. припинило існування, його кошти були передані Товариству взаємного поземельного кредиту, яке 1890 р. перейшло під егіду Дворянського банку [187, с. 81].

В. Мещерський відзначив, що особи польського походження позбавлялися права купувати маєтки в «західному краї» у будь-який інший спосіб, окрім наслідування за законом. Особи ж російського походження, навпаки, набули певних пільг і переваг. Але оскільки значна частина осіб польського походження не мала ніякого стосунку до польського повстання 1863 р., відразу після прийняття закону 1865 р. почали надходити звернення з проханням переглянути його відносно конкретних осіб [187, с. 46–47].

Дослідження законодавчого регулювання землеволодіння на Правобережній Україні у ХІХ ст. здійснив І. Рудченко. Він показав становище польського землеволодіння після повстання 1863 р., в результаті якого російське керівництво проводило заходи щодо його обмеження. Автор розглядав стан земельних відносин через призму протистояння російських і польських власників. Адже, за його спостереженням, російське землеволодіння, зосереджене в руках дворянства, потопало у великій кількості польських землеволодінь. Завдяки штучній політиці поляків польське землеволодіння витісняло російське. Конфісковані і державні землі в Південно-Західному краї переходили до поляків [246, с. 15]. Він також зауважив, що після повстання 1831 р. покарання отримали лише окремі особи, але загалом польські магнати не втратили своїх привілеїв. Водночас російська влада вже тоді замислювалася над ненадійністю польських магнатів для імперії [246, с. 16]. Автор розглядає заходи російської влади, які мали обмежити польський вплив, скоротити польське та розширити російське землеволодіння [246, с. 17]. І. Рудченко підкреслив, що за весь 70-річний період з 1792–1863 рр. тільки протягом одного десятиліття, 1838–1848 рр. проводилися заходи щодо збільшення російського землеволодіння.

Решта ж 60 років проминули безслідного для російської держави. Дослідник також підкреслював, що Південно-Західний край – це отчина російських правителів та колиска православ'я, яка піддалася ополяченню та окатоличенню [246, с. 31]. І. Рудченко з'ясував, що при купівлі державних і приватних маєтків особам російського походження надавалися пільги та грошові позики. Автор зауважив, що після повстання 1863–1864 рр. польські землевласники зазнали значних втрат і через відсутність вільних капіталів опинилися у скрутному становищі. Саме тому, на погляд І. Рудченка, виникла необхідність залучити за допомогою керівництва нових землевласників з інших губерній [246, с. 54]. Покупцям, які скористалися пільгами, заборонялося продавати, закладати в оренду чи іншим способом передавати майно польським землевласникам [246, с. 55]. І. Рудченком проаналізовано заходи щодо зменшення польського землеволодіння, серед яких обов'язковий продаж конфіскованих і секвестрованих маєтків, заборона особам польського походження знову купувати землі в Західних губерніях, окрім успадкування; утримання відсоткового збору; пред'явлення посвідчення про особу непольського походження для покупки землі [246, с. 78].

Обмежувальні закони щодо придбання земельної власності та маєтків польськими землевласниками ґрунтовно дослідив С. Громачевський. Він зауважив, що поміщики польського походження, які мали значний вплив в Південно-Західному краї, за чисельністю були незначними, що заважало правильному розвитку непольського населення і використанню реформ. Зазначено, що польські поміщики були замкнутим станом із нерухомою власністю, що не дозволяло проникненню іншої національності, особливо російської [59, с. 32]. Звідси виникала потреба усунення польських землевласників з горизонтів Південно-Західного краю. Помічено, що заборона придбання земельної власності стосувалася лише поміщиків, а не селян-католиків, натомість особами польського походження вважали не

взагалі католиків, а тільки поляків і уродженців західного краю, які позиціонувалися поляками. Правоздатними на придбання нерухомої власності в Західному краї визнавалися уродженці російського походження всіх губерній імперії всіх станів, крім євреїв; особи російського походження, одружені на полячках. Відповідно до закону 1865 р. придбання особами польського походження поміщицьких маєтків у Західному краї різними іншими шляхами, крім успадкування за законом, заборонялося, і тому з часу оприлюднення закону всі раніше підписані договори чи акти вважалися недійсними. Зауважено, що закон на меті не мав пригнічення існуючих польських нащадків, а спрямовувався на перешкоджання подальшого припливу польських землевласників на земельну власність в Південно-Західному краї [59, с. 36]. Автор зазначає, що законом 1865 р. передбачалося зупинити подальше збільшення польського землеволодіння, але зберігаючи водночас власницькі права за польськими магнатами і права їхніх законних нащадків. На земельну власність, яка придбана до прийняття закону, закон не діє, а лише передбачена заборона на придбання власності поляками в майбутньому [59, с. 38]. На думку автора, обмежувальні закони щодо польського землеволодіння були видані винятково в інтересах держави, а не спрямовувалися на визначення відносин приватного характеру [59, с. 42]. В законі 1886 р. зазначено, що на придбання майна видавалися посвідчення особам непольського походження. Польські магнати не допускалися на публічні торги маєтків у Південно-Західному краї [59, с. 46]. С. Громачевський помітив різницю між законами 1865 р. та 1884 р., зокрема в тому, що першим не заборонялося особам польського походження орендувати і брати під заставу нерухоме майно. Останній же закон обмежував право на оренду та забороняв брати під заставу [59, с. 59]. Загалом солідаризувалася у цих міркуваннях і О. Єфименко, яка привернула увагу до зміни російської політики щодо «польського елемента» в українських губерніях з протекціоністської на обмежувальну [83, с. 381].

Процес проникнення російського землеволодіння на українські землі досліджував В. Садовський. На основі докладного вивчення законодавчих актів, що обмежували права польських землевласників на землеволодіння, він відзначав позитивну роль приватного землеволодіння, водночас наголошуючи на культурній ролі російського землеволодіння. В. Садовський удався до аналізу обмежувального рескрипту генерал-губернатора 14 січня 1863 р., відповідно до якого в рамках заходів щодо збереження спокою в губернії було здійснено секвестр нерухомих польських маєтків. Положення щодо конфіскації майна причетних до польського повстання діяло до 03 лютого 1874 р. 10 грудня 1865 р. було заборонено полякам купувати нерухоме майно всіма способами, крім успадкування за законом. Натомість потрібно було всім власникам секвестрованих маєтків продати їх особам російського походження у дворічний термін. Правилами 27 грудня 1884 р. особам польського походження заборонено брати в за поруку нерухоме майно, знімати майно в довготривалу оренду, купувати землю. У 1891 р. заборонено передавати нерухоме майно особам польського походження в довічне володіння. Поряд з обмежувальними заходами щодо польських власників проводилися заохочувальні заходи щодо осіб російського походження. Було складено положення про пільги покупцям непольського походження державних і приватних маєтностей. У 1865 р. державні та конфісковані маєтки було вирішено продавати без торгів і з розстрочкою платежу. Але правилами цими могли скористатися службовці у західних губерніях, військові і цивільні чини непольського походження та всі особи російського походження, які отримали заслуги на державній службі. Російське керівництво турбувалося про організацію кредиту для російських поміщиків, з огляду на що було створено товариство покупців маєтків в Західній губернії. Товариство покупців було приєднано до товариства взаємного поземельного кредиту, яке надавало кредит російським поміщикам, але натомість польським землевласникам це було заборонено. У

такий спосіб відбувалося захоплення російського землеволодіння та витіснення польського. Автор наголосив на тому, що початок обмежувальної політики співпав з часом послаблення дворянського землеволодіння загалом. Дослідник зауважив, що така підтримана урядом колонізація не могла призвести до створення російського землевласницького класу в краї, оскільки маєтки купувалися, але власники не оселялися в них, а здавали в оренду полякам, тим, яких повинні були витіснити. Як наслідок, на думку В. Садовського, захоплення, пільги, позики не змогли створити в регіоні значного осілого російського землевласника [248, с. 45].

Протилежний погляд на обмежувальні дії влади стосовно землевласників польського походження запропонував економіст Є. Картавцев. Автор відзначив помітний вплив на регіон другого польського повстання, як і попередні автори, показавши заходи російського керівництва щодо посилення російського і послаблення польського землеволодіння, зміни у землеволодінні [106, с. 2]. Є. Картавцев помітив, що суть заходів керівництва була не в збільшенні російських землевласників, а у посиленні елементів «благонадійності». На думку автора, владі було байдуже, хто купував землю – росіяни, німці чи татари, – вона протегувала всім, але панство і шляхта були причетні до повстання, що було ознакою неблагонадійності [106, с. 7]. На його погляд, право на купівлю землі мали всі, але певні економічні переваги надавалися лише тим, хто довів відданість закону, тобто колишнім державним посадовцям.

Є. Картавцев привернув увагу до терміна «обрусеніє», який, як ішлося вище, його сучасниками піддавався критиці. Він же міркував у такий спосіб: якби «обрусеніє» відбувалося в буквальному значенні слова, тоді б від покупки усунули всі національності, крім російської. Насправді ж ані релігія, ані національність не мали ніякого значення. На його переконання, основними ворогами в південно-західних губерніях були польські поміщики, шляхта і міщани [106, с. 8]. Правомірність вживання поняття «обрусеніє»

Є. Картавцев обґрунтовував тим, що в російській державі природно переважну більшість покупців становили росіяни. Як він писав, у справі щодо зміни складу землевласників мала значення політична благонадійність, тобто покірність та відданість закону. Російський царизм мав на меті розширити вплив у Південно-Західному краї, чому заважали польські землевласники, які володіли латифундіями і не повністю підкорялися закону Росії. Саме відданні царизму і хто присягнув царю залишили за собою маєтки та землі. Продовжуючи критичний аналіз позицій, Є. Картавцев звернувся до інвентарної реформи 1847–1848 рр., внаслідок якої польський вплив у регіоні лише посилювався [106, с. 13]. Отже, Є. Картавцев, будучи представником вищого російського чиновництва, розглядав основні заходи для посилення російського та послаблення польського землеволодіння як цілком виправдані й такі, що працювали на користь держави. На його погляд, такі дії сприяли не лише посиленню російського землеволодіння, а й покращенню стану селянства. Цінність даного дослідження полягає у концентрації доволі великого фактичного матеріалу щодо процесів у землеволодінні у пореформений період.

В. Шульгін у праці «Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838–1863)» погоджується з висновками губернаторів регіону про те, що негуманне ставлення магнатів до селян, переважання католицизму над православ'ям, зухвале ставлення до російських законів справедливо підводило до думки, що регіон перебував під владою поляків, а не росіян [297, с. 20]. З таких міркувань випливало не лише політичне, а й моральне обґрунтування доречності обмежувальної політики щодо польського землеволодіння. Він відстежив основні заходи щодо послаблення польського впливу та посилення російського характеру, серед яких відзначено скорочення польського дворянства і зменшення їхнього впливу, вилучення державних маєтків з рук посесорів-поляків, створення умов для передачі конфіскованих маєтків особам російського походження [297, с. 11,

90]. В. Шульгін зазначав, що генерал-губернатор Д. Бібіков вважав за необхідне якомога більше розширити вплив російських дворян у регіоні задля скорочення польського впливу. На його думку, для реалізації цієї мети потрібно було утворити майорати із конфіскованих земель [297, с. 108]. Загалом В. Шульгін, обіймаючи проурядові позиції, обмежувальні заходи імперської адміністрації стосовно польських землевласників характеризував як необхідні для майбутнього розвитку регіону. Таку ж позицію обстоював і М. Петров, який апелюючи до історичної ретроспективи, обґрунтовував доречність обмежувальних заходів стосовно польських землевласників і розглядав ці дії імперської адміністрації в контексті «відновлення історичної справедливості», «повернення» подільських теренів «ісконно русским территориям» [220, с. 248–252, 257–258].

Обмежувальні заходи щодо польських магнатів потрапили у поле зору Б. Ольшамовського. Він проаналізував обмеження купівлі чи оренди поляками землі [208, с. 29]. Такі дії уряду автор пояснює домінуванням у Південно-Західному краї польського елемента, який не давав можливості розвиватися іншим націям, особливо російській. У праці наголошувалося, що заборона на покупку землі стосувалася не всіх осіб польського походження, а лише великих землевласників [208, с. 42].

М. Грушевський урядові заходи щодо обмеження польського землеволодіння оцінив як «грубі і невмілі». Послідовно обстоюючи ідею повернення землі українським селянам, у публікації «Національні моменти в аграрному питанні» він писав про обмеженість демократизму поляків, які не були готові зректися своїх багатств на користь народу. Водночас дослідник акцентував увагу: «Все це й тут склалося історично, і складно розраховувати, що польське суспільство відмовиться від усього цього навіть у час теперішнього суспільного піднесення» [67, с. 455].

Загалом проблема обмеження польського землеволодіння здобула доволі широкого резонансу серед дослідників межі XIX–XX ст. Авторів

можна умовно розподілити на дві групи: одні, спираючись на аналіз репресивного законодавства, доходили висновку про економічну шкідливість такої політики, інші, керуючись міркуваннями внутрішньої стабільності Російської імперії, розцінювали її як корисну та справедливу з морально-політичного погляду, наголошуючи на надмірній експлуатації селян з боку магнатського середовища. Цікаво відзначити, що заходи зі скорочення економічної могутності магнатів, зокрема і в правобережних губерніях, за рахунок адміністративного регулювання земельних операцій аналізується переважно російськими дослідниками, які до проблеми зверталися з огляду на стурбованість долею імперії.

Отже, польське землеволодіння привертало дослідників другої половини XIX – початку XX ст., серед яких були історики, економісти, статистики, чиновники. У своїй більшості вони зверталися до проблем землеволодіння та землекористування у загальноросійському масштабі. Польське землеволодіння стало об'єктом уваги лише частини авторів. Вони переважно зосереджувалися на описі подій, ніж на їхньому ґрунтовному аналізі. Безперечним здобутком дослідників, які працювали у ці десятиліття, стало залучення статистичних даних, потужного фактичного матеріалу, через що ці праці набували археографічного значення, створивши підґрунтя для наступних досліджень. Дореволюційні автори вивчали історію польської колонізації українських теренів, соціально-економічні зрушення у землеволодінні, включно з польським за походженням, чималий резонанс здобули обмежувальні заходи російського уряду щодо польського елемента. Показово, що українські дослідники до історії польського землеволодіння зверталися для обґрунтування права українського народу на самостійний розвиток і вивчення витоків і перебігу польсько-українського протистояння, російські автори увагу проблемі приділяли переважно в контексті політичної та соціально-економічної історії Російської імперії.

РОЗДІЛ 3

ПОЛЬСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНИХ ТЕРЕНАХ У РАДЯНСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЯХ ХХ СТ.

Польське землеволодіння частково стало об'єктом уваги науковців за радянської доби, коли сформувалася своєрідна концепція історичного процесу, що ґрунтувалася на марксистсько-ленінській світоглядній системі. Історична наука цього періоду позначалася протиріччями: з одного боку, спостерігаємо доволі інтенсивне опрацювання фактичного матеріалу, з іншого натикаємося на світоглядну обмеженість наукового пошуку, виразний ідеологічний нахил у бік негативізації всього, що стосувалося цього стану. Повною мірою це стосується вивчення польського землеволодіння.

Протягом ХХ ст. варто виокремити два наративи: український і радянський. Перший репрезентовано працями істориків, представників діаспори або західноукраїнської науки дорадянської доби, другий знайшов відбиття у дослідженнях науковців з УСРР/УРСР. Вони циркулювали паралельно, але вирізнялися світоглядними позиціями, які впливали як на проблематику досліджень, так і на висновки, що становить інтерес для цього розділу.

3.1 Узагальнення історії польського землеволодіння

У пореволюційні десятиліття та у другій половині ХХ ст. було продовжено опрацювання сюжету про виникнення польського землеволодіння на правобережних українських теренах. Проте на цьому етапі відповідні міркування, по-перше, великою мірою спиралися на доробок істориків зламу ХІХ–ХХ ст., по-друге, знаходили відбиття переважно в узагальнюючих працях у загальному контексті української історії.

Історик та історіограф, представник діаспори Д. Дорошенко у праці «Нарис історії України» зауважив, що Люблінська унія мала велике значення для українців, адже вони були об'єднані в одній державі і, незважаючи на різне соціальне-політичне становище, мали змогу тісніше зблизитися і впливати взаємно, передусім в культурній сфері. Зокрема ті, що раніше входили до Литви, – Київщина з Задніпрянщиною, Волинь і Поділля; і ті, що належали вже Польщі, – Галичина з Холмщиною [75, с. 131]. З Люблінською унією переважна частина українських земель увійшла до складу Польської корони – поруч з Галичиною, Холмщиною і Підляшшям були приєднані і Поділля, Волинь, Київщина, задніпровські простори, південна Чернігівщина і Полтавщина. Українські землі було поділено на шість воєводств: Белзьке, Подільське, Руське, Брацлавське, Волинське і Київське. Д. Дорошенко назвав чи не найважливішим наслідком Люблінської унії зміни в соціально-економічному устрої українських земель, зумовлені колонізацією Наддніпрянських земель [75, с. 138]. Як зазначає автор, наприкінці XVI ст. найбільш заселеною територією була Волинь. Поділля знелюднилося через спустошливі татарські напади. Понад половина землі та селянських господарств належали 13 магнатам, серед яких були Заславські, Любомирські, Збараські, Корецькі, Вишневецькі, Чарторийські та інші [75, с. 139]. Отже, Д. Дорошенко розглянув основні причини колонізації на українських землях і процес виникнення великих латифундій польських магнатів, спираючись у цьому великою мірою на напрацювання дореволюційних дослідників, зокрема В. Антоновича, М. Грушевського.

Стислий огляд походження польських магнатів знаходимо у праці Н. Полонської-Василенко «Історія України». Як зазначає авторка, розмір маєностей підтверджує число вершників, яких вони виставляли, що засвідчує найбільше число магнатів на Волині. На Поділля, де не збереглися старі українські боярські роди, у XV–XVI ст. посунули польські роди. Серед них були: Одровонжі, Буцацькі, Гербурти, Фредри, Конєцпольські, Потоцькі.

Як зауважила авторка, польські магнати обирали найкращі землі, гірші залишалися українцям [224, с. 353]. Вона, як і інші автори, привернула увагу до отримання польськими магнатами українських земель від короля, внаслідок чого українське боярство потонуло в польському впливі.

І. Крип'якевич у праці «Історія України» у загальному контексті наступу Польщі на українські землі показав магнатську колонізацію у другій половині XVI ст. Польські магнати займали порожні землі або ж витискали з них місцевих власників. «Струсі, Язловецькі, Замойські, Сінявські, Жолкевські, Калиновські, Потоцькі, Конецпольські та інші магнатські роди зайняли величезні простори, створюючи справжні латифундії, до яких належали сотні сіл, десятки містечок і замків, – цілі простори провінції» [146, с. 130]. Магнати безжалісно експлуатували природні багатства країни, зокрема вирубували острівці лісу для заведення хліборобства. Разом із магнатами в українські землі рухалася дрібна шляхта, яка слідом за своїми покровителями визискувала місцеве населення [146, с. 130]. До магнатської колонізації увагу привертала практично всі попередники І. Крип'якевича, йому ж належить думка про поєднання економічної колонізації з духовною. На його погляд, денаціоналізація та спольщення української еліти спрямовувалися на передачу «в руки переможців» економічних багатств України, а разом із ними й політичні та культурні впливи. Історик зазначив, що вже наприкінці XVIII ст. у Правобережній Україні більшість панів становили поляки – магнати Потоцькі, Браницькі та інші. Поруч із ними велику власність мали «московські дворяни» [146, с. 131].

У праці професора Йоркського університету у Торонто, українця за походженням О. Субтельного «Україна. Історія» наголошено, що магнати володіли більшою частиною земель в Україні. На початковому етапі польська шляхта у Придніпров'ї складалася не з землевласників, а з урядників, адміністраторів, управителів магнатських маєтків. З часом вони наживали відносно скромні володіння. Швидке накопичення пограничних земель у

магнатів перешкоджало припливові дрібної знаті в українські землі. На найвищому щаблі соціальної драбини порубіжжя стояла невелика група «казково багатих магнатів», які підносилися над усіма іншими верствами. Наймогутнішими серед них поряд із полонізованими українськими родами, як Вишневецькі, Острозькі, Збараські та Корецькі, були, як зазначає О. Субтельний, новоприбулі з Польщі роди Замоївських, Конєцпольських, Калиновських, Оссолінських, Потоцьких. На початок XVII ст. їхні володіння охоплювали більшість земель порубіжжя. Автор наводить красномовну статистику: у Брацлавському воєводстві із наявних 65 тис. дворів 60 тис. належало 18 магнатським родинам. Найбагатшому магнатові Яремі Вишневецькому лише в Київському воєводстві належало 7,5 тис. маєтків. За деякими підрахунками, на його землях проживало близько 230 тис. селян. За своєю площею вони були найбільшими не лише у Речі Посполитій, а й в усій Європі. О. Субтельний підмічає, що оскільки землі таких магнатів за територією й населенням перевищували деякі князівства тогочасної Західної Європи, їхніх володарів часто називали «корольками». Це був влучний епітет, позаяк багато цих зарозумілих феодалів поводитися як повновладні правителі, будуючи розкішні палаци, утримуючи пишний двір і велике власне військо. Маючи економічні можливості, вони ігнорували накази короля і нерідко порушували закони [261, с. 99–100].

Поділивши країну на чотири воєводства: Волинське, Подільське, Брацлавське та Київське, поляки стали продавати або роздавати величезні площі незайманих земель магнатським родам. Серед найбагатших О. Субтельний називає роди Любомирських, Потоцьких, Чарторийських, Браницьких, Сангушків, Ревуцьких. До середини XVIII ст. близько 40 магнатських родів, представники багатьох із яких були нащадками польських вельмож, вигнаних у 1648 р., володіли 80 % території Правобережжя. Магнати принадували на ці землі селян, пропонуючи їм наділи на строк від 15 до 20 років та звільнення від усяких повинностей.

Селяни з ентузіазмом зустріли цей крок, цілими потоками перебираючись сюди з Галичини, Лівобережжя й навіть Центральної Польщі. Проте до кінця XVIII ст. у більшості земель Північного Заходу селяни були перетворені на кріпаків, що працювали у панських маєтках по чотири-п'ять днів на тиждень [261, с. 173]. Майже всі багатства, створені на Правобережжі, йшли до кишень польських «корольків», про володіння й марнотратство яких ходили легенди. Лише родині Любомирських належали 31 містечко та 738 сіл, тоді як один із представників клану Потоцьких мав 120 тис. кріпаків та 400 шляхтичів почту. Всі ці багатства, як справедливо зауважив О. Субтельний, покривалися за рахунок українського селянства. На його влучний вислів, «польська шляхта забула уроки повстання 1648 р.» [261, с. 173–174]. Отже, українсько-канадський історик подав лаконічний аналіз процесу формування польського землеволодіння на правобережних українських теренах, пов'язуючи його з колонізацією слабкозаселених територій у Подніпров'ї, прагненням збагачення за рахунок природних і людських ресурсів. О. Субтельний особливо наголосив на надзвичайних масштабах польського землеволодіння у Правобережній Україні.

Блискучий історик-есеїст І. Лисяк-Рудницький у цілій низці публікацій аналізував польсько-українські сюжети. Зокрема, він наголошував на збігу антагоністичності двох соціальних груп (магнати–селяни) і двох національностей (поляки–українці). За його словами, «Польща практично штовхнула український народ в обійми Росії» [166, с. 92–94]. Проблему польського землеволодіння дослідник перевів у політичну площину, що сприяє поглибленню розуміння сутності та складності аграрних відносин в українських губерніях.

Загалом історики, які працювали за межами УРСР, акцентували увагу на великих розмірах магнатських маєтностей, які сформувалися внаслідок виникнення Речі Посполитої, та на потужній експлуатації українського

селянства. І. Крип'якевич до цього додав ще і колонізаційну політику у сфері духовності та культури.

Виклад радянської концепції в частині польського землеволодіння у концентрованому вигляді знаходимо в кількатомних працях: «Історія Української РСР: у 2-х т.», «Історія Української РСР: у 8-ми т., 10 кн.», «Історія міст і сіл Української РСР» та інших [91–103]. Зокрема, у томі «Вінницька область» зауважено на наступі «польських феодалів» на Україну в середині XVI ст. На новозахоплені землі ринула польська шляхта, в її руках зосереджувалися основні земельні володіння регіону. Як приклад наведено масштаб власності Конєцпольського, якому на Побужжі належало 740 сіл і 170 містечок [91]. У книзі, присвяченій Київській області, зокрема зазначено: «Польські магнати і шляхта захопили у Придніпров'ї величезні земельні угіддя, а уряд узаконив це загарбання» [94, с. 17]. В усіх томах цього проєкту, які стосуються Правобережжя, відзначено великі розміри польського землеволодіння, «феодална» антинародна сутність його власників.

У багатотомному виданні «Історія Української РСР: у 8-ми т., 10 кн.» наголошено на високому рівні експлуатації селян у магнатських господарствах, в яких застосовувалися «уроки», «місячини» та інші повинності [103, с. 356]. Показано два типи поміщицьких підприємств: капіталістичні та феодално-кріпосницькі. Останні показані як гальмо для подальшого розвитку. Лише деякі поміщики застосовували поліпшені способи обробітку землі, зберігаючи панщину [103, с. 360]. Інвентарна реформа, яку проводив царський уряд для залучення селян на свій бік, оцінюється як спрямована на зміцнення феодално-кріпосницьких відносин, оскільки зберігалася панська власність на землю та експлуатація селян, що врешті-решт зумовило загострення класової боротьби [103, с. 386]. Реформа 1861 р. показана половинчастою, такою, що не розв'язувала проблеми селянського малоземелля, а примножила земельні наділи польських панів – Потоцьких, Грохольських, Браницьких та інших, «які володіли десятками

тисяч десятин землі» [103, с. 434]. Укладачі послідовно наголошували на експлуататорській сутності землевласників-поляків і хижацькому ставленні до землі.

В узагальнюючих працях з історії УРСР наголошено на Люблінській унії, яка відкрила польським магнатам і шляхті широкі можливості для загарбання земель, що узаконював польський уряд. Як наслідок, на кінець XVI – початок XVII ст. на Брацлавщині і Придніпров'ї утворилися великі володіння магнатів, за якими просувалася середня та дрібна польська шляхта [101, с. 154]. На сторінках цих видань ідеться про колоніальну політику польських феодалів на Україні після включення її до складу Польської держави [101, с. 156]. Внаслідок насильницького загарбання селянської землі в руках магнатів сконцентрувалися величезні земельні володіння; зокрема, князю Любомирському належало понад 30 міст і містечок та 738 сіл [101, с. 325–326]. Детально описується складне становище селян, власне організації польських маєтків увагу не приділено.

В. Голобуцький у контексті економічної історії України доволі емоційно написав про «експансіоністський рух» польського шляхетства після Люблінської унії. Серед найпомітніших його представників він називає Яблоновських, Замойських, Жолкевських, Калиновських, Конєцпольських, Потоцьких. За словами автора, король щедрою рукою видавав грамоти на ці землі, хоча на його слушне зауваження, попри офіційне найменування «Дике поле», Східне Поділля, Південна Київщина уже були залюднені селянами та козаками. Вдираючись у ці місцевості, польська та українська шляхти збройною рукою займали землі, а населення обертало на своїх підданих. Наголошено, що магнатські володіння у Правобережжі були справжніми «державами в державі» [49, с. 64–65].

Отже, історія польського землеволодіння в українських губерніях посіла певне місце в узагальнюючих працях з історії України, які було видано як у радянській Україні, так і за її межами. Сюжет подано у контексті

соціально-економічного становища українства. Всі автори акцентували увагу на вражаючій латифундійності польського землеволодіння, відповідно на надзвичайній заможності магнатів, побіжно згадуючи і шляхтичів. І радянські, і нерадянські автори перекидали місток до покріпачення та жорсткої експлуатації українських селян. Радянський підхід вирізняє зосередження на соціально-класовій, український – на соціально-національній складовій проблеми. Проте у цьому разі два діаметрально протилежні у світоглядному плані табори наблизили свої позиції щодо оволодіння вже заселеними землями Правобережної України та інтенсивної експлуатації українського селянства.

3.2 Вивчення польського землеволодіння в контексті соціально-економічної еволюції пореформеної доби

За радянської доби чи не найбільшу увагу в контексті польської «присутності» в українських землях у складі Російської імперії науковці приділили соціально-економічним змінам, що відбувалися протягом «довгого» ХІХ ст., розглядаючи їх у межах ширших тем – становище дворянського землеволодіння, капіталістична та напівкріпосницька системи господарювання, внутрішня стабільність Російської імперії, становище селянства тощо.

О. Погребінський, М. Яворський та інші носії марксистської методології у першому поколінні у межах узагальнюючих праць розглядали вияви розвитку капіталістичних відносин та їхній вплив на дворянське землеволодіння [219; 303]. Автори поставили поміщицьке господарство в загальний контекст аграрного питання початку ХХ ст. М. Яворський наголошував на зростанні поміщицького господарства на Україні одночасно з народженням промислового капіталізму [303, с. 73]. Як він пише, після

розкріпачення встановився лад, що був «сумішкою давнього дворянського й нового буржуазного укладу». За його словами, «дякуючи перевазі хліборобського хазяйства, дворянство все ще осталося упривілейованим, пануючим станом» [303, с. 80, 85]. Така оцінка стану великого землеволодіння у пореформену добу набула загальності в середовищі радянських істориків. Польське землеволодіння подавалося у загальному контексті.

Загалом же з 1930-х рр. проблема польського землеволодіння практично зникла з поля зору науковців. Під пресом ідеологічних стереотипів тривалий час вважалося недоцільним вивчати шар суспільства, знищений внаслідок здійснення більшовиками аграрної політики.

Відновлення уваги до проблеми землеволодіння у дореволюційну добу припадає на кінець 1950-х – початок 1960-х рр. Поштовхом стали аграрні симпозиуми, перший з яких було проведено в 1958 р. Тема великого землеволодіння, у радянській термінології «поміщицького», була присутня у працях, присвячених, передусім проблемам російського села у «довгому» ХІХ ст. На цьому етапі найпомітніший внесок у вивчення великих землевласників у Російській імперії зробили російські радянські історики А. Анфімов, Л. Минарик, І. Ковальченко.

З початку 1960-х рр. з'явилася низка праць російського радянського історика А. Анфімова, присвячених поміщицькому господарству пореформеної Росії, серед яких найзначущою є монографія «Крупное помещичье хозяйство Европейской России (к. ХІХ – н. ХХ в.)». Її відмінною характеристикою стало привернення уваги до регіональних особливостей дворянсько-поміщицького землеволодіння. Правобережну Україну дослідник зараховував до районів з високим рівнем економічного розвитку. Загалом же, на його думку, поміщицьке землеволодіння у своїй більшості залишалося станово-дворянським з напівкріпосницькими ознаками. Зокрема пережитком були залишки феодального права у вигляді майоратів у деяких маєтках

польського походження. Проаналізувавши величезний корпус джерел, дослідник показав поєднання в панському господарстві прогресивних і таких, що гальмували аграрний розвиток, рис – за значної переваги останніх. Водночас він виділив регіони, де капіталістичні риси поміщицького господарювання проявилися виразніше, до яких зараховував і Правобережну Україну. У підсумку А. Анфімов дійшов висновку, що поміщицькі латифундії в Росії не стали основою капіталістичного напряму розвитку, а темпи і форми їхньої буржуазної еволюції не задовольняли тогочасних потреб перетворення аграрного ладу. На його погляд, сільське господарство Російської імперії на початку ХХ ст. заходило все далі у глухий кут [5, с. 381].

А. Анфімов привернув увагу до репресивної політики царської адміністрації щодо землевласників польського походження, що брали участь у повстанні 1863 р., внаслідок якої велика частина земель переходила землевласникам російського походження [5, с. 46]. Дослідник подав розгорнуту характеристику поміщицького господарства, але він відповідно до радянської історіографічної традиції наполягав на переважанні напівфеодальної відробіткової системи господарювання аж до 1917 р., з чим не погоджувався його молодший колега І. Ковальченко.

А. Анфімов зазначив, що великі господарства перетворилися на великі капіталістичні підприємства. Важливою рисою Південно-Західного краю було зосередження великих землеволодінь у руках польських землевласників, тоді як селянство потерпало від їхньої експлуатації. На підтвердження цієї позиції автор наводить дані: в 1905 р. 1 114,1 тис. селян мали 6,8 млн дес. надільної та купленої землі, а 7,2 тис. поміщиків – 5 530,6 тис. дес. [6]. А. Анфімов досліджував орендні відносини у праці «Земельная аренда в России в начале XX века», в якій простежував перерозподіл землі між поміщиками та селянами. Автор зауважив, що оренда землі найбільш поширено розвивалася великими підприємцями на

Правобережній Україні. Прикладом поміщицького сільськогосподарського підприємства було господарство Ю. Недзельського, який володів маєтками у Балтському повіті Подільської губернії та орендував 2 400 дес. орної землі у Собанських [4, с. 32].

Л. Минарик подала економічну характеристику великих земельних власників Росії кінця XIX – початку XX ст., серед яких згадуються і польські магнати. Нею привернута увага до масштабів землеволодінь, характеру, історії походження. Зокрема, вона проаналізувала родинні зв'язки Потоцьких, Браницьких, Радзівілів. Наголосила на тому, що їхні багатства не вичерпувалися земельними угіддями, а спиралися і на володіння великими промисловими підприємства. Наприклад, у власності Потоцьких перебували Теплицько-Ситківецький, Гайсинський, Шепетівський цукрові заводи, винокурні заводи в Гайсинському і в Брацлавських повітах Подільської губернії [188, с. 24]. Дослідниця зазначила, що великі поміщики скористалися своїми привілеями в організації промислових підприємств і першими завоювали міцні економічні позиції. Авторка дійшла висновку, що великі поміщицькі латифундії, будучи носіями пережитків кріпосництва, гальмували подальший економічний розвиток імперії.

Л. Минарик дослідила фамільний склад і соціальну характеристику великих землевласників. Для цього вона використала опубліковані в різний час списки земельних володінь по окремим територіям Російської імперії, зокрема і українських губерній. Наприклад: «Памятная книжка Волынской губернии на 1903 г.», «Список землевладельцев 8 уездов Киевской губернии», «Список населенных мест Киевской губернии на 1900 г.», «Поместное землевладение в Подольской губернии», «Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов» В. Гульдмана [70; 71]. На основі цих джерел були складені картки на кожен поміщицьку власність, в які вносилися відомості про прізвище, ім'я і по батькові власника, назву маєтку, місцезнаходження і площу. Але авторка зауважила, що у відомостях є

неточності, через те що площа маєтків часто змінювалася. Загалом вона стверджувала, що підрахунки площі земельних володінь відповідали реаліям. У цей список потрапили такі землевласники: Потоцький Костянтин (188,7 тис. дес.), Потоцький Август (111 тис. дес.), Браницька Марія (97,9 тис. дес.), Браницький Владислав (75,7 тис. дес.), Потоцький Іосиф (67,8 тис. дес.), Сангушко Роман (63 тис. дес.).

Л. Минарик відзначила важливу особливість формування великого землеволодіння – тісні родинні зв'язки з привілейованими особами. Вона виокремила чотири союзи високопоставлених родичів. Четвертий включав винятково землевласників польського походження. 9 родин цієї групи мали по 900 тис. дес. землі. Тісно були пов'язані Потоцькі, Браницькі, Сангушки, Тишкевичі, Радзивіли, їхні земельні володіння концентрувалися у Правобережній Україні [188, с. 24]. Царське керівництво проводило цілеспрямовану політику на підтримку великих землевласників. Зокрема, для уникнення дроблення чи продажів земель влада створювала майорати. На зламі ХІХ–ХХ ст. на майорати було перетворено маєтки Тишкевича, Сангушка, Потоцького [188, с. 24].

У монографії «Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма» авторства І. Ковальченка, Н. Селунської, Б. Литвакова, яка з'явилася через 13 років після згаданої книги А. Анфімова, подано аналіз внутрішнього устрою поміщицького господарства Європейської Росії та окремих регіонів на основі опрацювання статистичних джерел із застосуванням математичних методів. Правобережжя автори зарахували до регіонів із найвищою питомою вагою великих латифундій, адже тут на початку ХХ ст. на долю поміщиків припадало близько 30 % і понад половина товарного виробництва хліба [118, с. 116]. У монографії автори для аналізу соціально-економічного устрою поміщицького господарства виокремили чотири райони, що відігравали важливу роль у сільськогосподарському виробництві: Центральнo-

Чорноземний, Середньо-Волзький, Південно-Степовий та Український, який нас найбільше цікавить. До складу Українського району включені 53 повіти Полтавської, Харківської, Чернігівської і Київської губерній. Важливо зазначено, що в українських землях поміщики прагнули до організації власного виробництва та застосовувати найману працю. Зазначено, що виробнича структура поміщицького господарства Українського району характеризувалася пануванням землеволодіння. Виробничо-технічний рівень землеволодіння вищий там, де в земельних наділах була вища доля для сінокосів, лісів і посівів трав. У монографії акцентовано увагу на визріванні передумов «Жовтневої революції» у надрах поміщицького господарства. Також зауважено, що в українських землях значний вплив на виробничо-технічний і соціально-економічний рівень поміщицького господарства мали господарства без посівів, без худоби та без робочої худоби. Взаємозв'язок цих показників з виробничим рівнем поміщицького господарства був негативним. В місцевостях, де була більша частка господарства без посіву, без робочої худоби, були більші розміри посівів на маєток і вища частка посівів щодо ріллі. Отже, автори зауважили, що переважна більшість поміщиків, не маючи власного господарства і здаючи землю в оренду, негативно впливали на рівень виробництва в маєтках, а з іншого боку, території з великою часткою маєтків без господарств поміщиків відрізнялися великим розміром посівів на маєток [118, с. 169]. На переконання цих авторів, поміщицьке землеволодіння негативно впливало на виробничо-технічний і соціально-економічний розвиток поміщицького господарства своїми розмірами і питомою вагою в загальному об'ємі земельного фонду. Як висновок, автори зазначили, що в українських районах існувало протиріччя між необхідністю підвищувати виробничий рівень і неможливістю поєднати це зі збереженням латифундіального землеволодіння і великими розмірами виробництва [118, с. 171]. У названих вище працях польське землеволодіння не виокремлене, але розглянуте в контексті великих господарств з

акцентуванням уваги на їхній латифундійності, що подавалося як ключова ознака гальмівного впливу на аграрний сектор та економіку загалом.

Польське землеволодіння фрагментарно стало об'єктом уваги цілої групи дослідників, які вивчали загальні соціально-економічні процеси в Росії. Наприклад, П. Зайончковський у контексті проблеми скасування кріпацтва в Росії побіжно розглядав і польських магнатів Правобережної України. Зокрема, на його думку, проведення інвентарної реформи мало політичне забарвлення, оскільки російське керівництво намагалося селянство використати як опору проти польського руху, хоча інвентарі складали самі ж землевласники і вони ж їх не дотримувалися [86, с. 59]. М. Дружинін звернув увагу на збіг соціального та національного поділу в правобережних українських землях, де великими землевласниками були переважно поляки, а селяни – кріпаками [78, с. 57]. С. Дубровський показав, що Росія зробила важливий крок на шляху капіталістичного розвитку сільського господарства. Серед капіталістично орієнтованих названі й господарства, розташовані у Волинській, Подільській та Київських губерніях. Незважаючи на це, дослідник наголошував на збереженні сутності поміщика-напівкріпосника [79, с. 21–23]. Загалом правобережні губернії розглядалися у загальноросійському контексті, що не давало змогу виокремити регіональну та національну специфіку польського за походженням землеволодіння.

Радянський історик А. Корелін у контексті російського дворянства показав динаміку змін у польському землеволодінні під впливом повстання 1863–1864 рр., зауваживши, що в середині XIX ст. польське землеволодіння обіймало майже 95 % земельних площ, наприкінці століття – 48 %. Це стало результатом послідовної політики щодо зменшення економічного впливу польських магнатів, в рамках якої їм заборонялося купувати та орендувати земельні наділи, вони позбавлялися можливостей кредитування, усувалися від державних посад. Але незважаючи на всі обмеження російського уряду,

польські магнати зберігали серйозні економічні позиції і на початку ХХ ст. [129, с. 45].

Український радянський дослідник І. Гуржій зазначив, що до реформи 1861 р. в сільському господарстві в Україні домінувала панщина. Автор порівнював відмінність і подібність кріпосного та капіталістичного господарства. Він зауважив наближеність панщинної системи до капіталістичної тим, що робітники отримували продукти першої необхідності, а «експлуататори» привласнювали продукти додаткової праці. Щодо відмінностей, то кріпосне господарство було натуральним, а капіталістичне – грошовим. Автор зазначив, що в кріпосному господарстві знаряддям експлуатації було прикріплення робітника до землі, а в капіталістичному – звільнення його від землі. Для отримання прибутку поміщик повинен у своєму розпорядженні мати селянина з наділом, реманентом і худобою, придатною для експлуатації. Капіталіст же, навпаки, повинен був мати безземельного робітника, який змушений продавати свою робочу силу на ринку праці. Наділений землею селянин повинен бути особисто залежний від поміщика, адже маючи у власності землю, він не піде працювати на пана, лише під примусом [72, с. 52]. Автор зауважив, що розміри панщини повністю залежали від пана.

І. Гуржій показав, що включення українських земель до складу Російської імперії мало поворотний етап в історії України, оскільки зміцнився економічний розвиток Російської імперії та відбулося послаблення шляхетської Польщі [72, с. 32]. Автор аналізував землеволодіння та землекористування великих власників українських губерній, виокремлюючи польських за походженням, серед них названо Понятовських, Потоцьких, Браницьких. За його підрахунками у Київській губернії на 1845 р. 1 266 поміщиків володіли 3 631 139 дес. землі, що становило понад 3/4 земельних площ [72, с. 53]. Але розмір між поміщицькими господарствами був нерівномірний. Посилаючись на Д. Восейкова та

В. Загоскіна, І. Гуржій зауважив, що землевласникам Браницьким належало до 300 тис. дес. землі, а князю Лопухіну – 100 тис. дес. [72, с. 53]. Досліджуючи поміщицьке землеволодіння, автор помітив, що у правобережних українських губерніях було поширене здавання в оренду маєтків. Наприклад, у Київській губернії в 1847 р. в оренді перебували 156 із 1 266 маєтків (12 %). Оренда була поширена у Подільській та Волинській губернії [72, с. 54]. Ще одним показником економічної спроможності була належність великої кількості кріпаків окремим поміщицьким родам. Наприклад, у Київській губернії на початку 1850-х рр. зі 101 містечка 87 перебували у приватному володінні і два у спільному володінні поміщиків і скарбниці. Повітове місто Бердичів належало Радзивілам, Умань – Потоцьким [72, с. 60]. Зауважив дослідник і те, що на Правобережній Україні на одного поміщика припадала найбільша кількість кріпаків – 56,6 % [72, с. 62]. Також автор зазначив, що через невизначеність розміру панщини землевласники свавільно призначали кількість днів відробітку кріпакам. Зокрема, поміщики Волинської, Подільської та Київської губерній встановлювали «уроки», за якими кріпаки змушені були за один день працювати 2, 3 і 4 дні. Селяни Київського повіту с. Ясногородки у 1831 р. скаржилися, що їм поміщик надає роботи, яку вони ледве виконують за 4 дні [72, с. 78]. На Правобережній Україні офіційна триденна панщина доповнювалася «згінними днями» або «толоками». І. Гуржій зауважив, що свідченням розкладу феодально-кріпосницького господарства було створення поміщиками у маєтках промислових підприємств з виготовлення горілки, цукру, сукна та ін. Найпоширенішими галузями поміщицької промисловості на Україні в кінці XVIII ст. – на початку XIX ст. були: винокурна, суконна та цукрова. Перші цукрові заводи було відкрито у Київській губернії, у маєтку Понятовського у с. Трощині Канівського повіту (1824 р.) [72, с.180]. Автор повідомив, що однією з характерних ознак розкладу феодально-кріпосницької системи в Україні було те, що в період

швидкого розквіту капіталістичних відносин він пішов не шляхом поширення грошової ренти і звільнення селян від феодалної залежності, а у напрямі посилення відробіткової ренти і феодално-кріпосницького гніту. В поміщицьких господарствах відбувався тимчасовий перехід до найманої праці та застосування сільськогосподарських машин. Тобто наймана праця існувала поряд із працею кріпаків. Поміщик, посилюючи панщину, руйнував селянські господарства, що були основним джерелом доходу. Щоб не втратити промислові підприємства, великі землевласники здавали їх в оренду, переважно купцям. Нестача коштів змушувала поміщиків продавати села, землі, ліси тощо. Зокрема, князь Радзівіл, щоб сплати борги, продав у 1838 р. купцям слобідку Олександрівку під Бердичевим [72, с. 349]. Як зазначив автор, процес розкладу феодално-кріпосницької системи поєднував у собі, з одного боку, товаризацію господарств, а з іншого – економічний занепад. «Ведучи розкішне, марнотратне і паразитичне життя, поміщики посилювали експлуатацію селян, щоб одержати більший дохід для сплати швидкозростаючих боргів. Щоб врятувати кріпосне господарство, поміщики приступили до вироблення положення про скасування кріпосного права з метою отримання земель та коштів для перетворення своїх панських господарств у капіталістичні» [72, с. 349]. Таким було бачення І. Гуржія передумов скасування кріпацтва, що було усталеним для радянської історичної концепції.

Отже, автор дійшов висновку, що понад 70 % землі належало великим землевласникам. Показано, що під впливом ринкових відносин Правобережна Україна перетворилася на район озимої пшениці та цукрових буряків. Це у подальшому посприяло розвитку переробної промисловості. Причому, саме правобережні землевласники були ключовими постачальниками хліба до Чорноморських портів. І. Гуржій показав, що з метою збільшення прибутків своїх маєтків поміщики запроваджували плодозмінну систему та застосовували вдосконалені землеробські знаряддя

та техніку. Отже, І. Гуржій привернув увагу до позитивних зрушень у великих правобережних маєтках, більшість із яких належала полякам.

Поземельні відносини в українських губерніях пореформеної доби перебували серед центральних проблем радянського періоду стосовно XIX ст. Серед найвідоміших авторів – Л. Іванов, В. Теплицький, П. Теличук. У їхніх працях було розглянуто зміни в системі землеволодіння в окремих губерніях і зокрема українських. Наприклад, Л. Іванов проаналізував поміщицьке землеволодіння в Україні за статистикою землеволодіння 1905 р., що показала збереження в усіх губерніях України латифундійного землеволодіння з виразними залишками кріпосництва, незважаючи на високий рівень мобілізації землі [90, с. 177]. В. Теплицький, вивчаючи аграрні відносини наприкінці XIX ст., зауважив, що в Правобережній Україні панувало велике феодальне землеволодіння, передусім польське [271, с. 6]. Автор акцентував увагу на тяжкому становищі селян-кріпаків. Як аргумент, між іншим, подано інформацію про встановлення у сільськогосподарських роботах уроків, виконання яких вимагало майже цілодобової праці.

Монографія П. Теличука присвячена економічним передумовам «аграрної революції» та з огляду на це розвитку капіталістичних умов у сільському господарстві [262, с. 24]. У цьому контексті автор зауважив, що на Правобережній Україні капіталізм у сільському господарстві розвивався передусім у поміщицьких господарствах [262, с. 43]. П. Теличук, на відміну від своїх колег по цеху, відзначив, що у 80-х рр. XIX ст. на Правобережжі переважала капіталістична система господарювання. Автор також підкреслював, що «реформа 1861 р., проведена кріпосниками-поміщиками та царатом, спрямовувалася на усунення перешкод і розчистку шляхів для розвитку капіталістичного способу виробництва в сільському господарстві» [263, с. 78]. Водночас зауважено, що не всі поміщицькі маєтки змогли пристосуватися до ринкових умов через існування залишків кріпосництва, внаслідок чого доволі інтенсивно втрачали свої маєтності.

Правобережні губернії автор зарахував до регіонів, де польські магнати спромоглися призвичаїтись до нових обставин ведення господарства, хоча ці зміни могли б відбуватися швидше, якби не залишки кріпосництва [263, с. 79].

На класовому протистоянні в українському селі у другій половині XIX ст. зосередив свою увагу М. Лещенко. Автор зазначив, що наприкінці XIX – на початку XX ст. у Київській, Подільській, Волинській губерніях абсолютна більшість земель перебувала в особистій власності поміщиків [164, с. 31]. Порівнюючи становище селян всієї України, він наголосив, що саме на Правобережній Україні царський уряд закріпив право сільських громад на одержання землі за інвентарним наділом 1847–1848 рр. Існувала думка, що селяни Правобережної України вийшли з кріпосної залежності, але ж насправді їх було пограбовано та обділено землею. Тобто не вся земля, відрізана поміщиками в період з 1848 по 1861 рр., була повернута селянам [164, с. 31]. М. Лещенко припустив, що поміщиками Подільської губернії було не додано селянам від 180 до 200 тис. дес. інвентарних земель, водночас вони залишали за собою кращі землі. Щодо реформи 1861 р., М. Лещенко зробив висновок про збереженість численних пережитків кріпосництва, серед яких поміщицькі латифундії, середньовічне селянське надільне землеволодіння, община, відробітки і кабала, підкорення селянства привілейованому землевласнику [164, с. 36]. Незважаючи на це, землеробство України поступово втягувалося в товарний обіг і перетворювалося на підприємницьке, капіталістичне. Частина поміщиків перебудовувала свої господарства на капіталістичних засадах. Відбувався процес руйнування монополії дворянського землеволодіння та перетворення його на капіталістичне. Поступово зникало дворянське землеволодіння через перерозподіл між різними станами. Щодо поміщицького землеволодіння, то воно поволі перетворювалося на капіталістичне. Особливу увагу М. Лещенком привернуто до найбільшого у Правобережній Україні

землевласника – графа Потоцького, в економіях якого селянам доводилося виконувати роботи у дуже складних умовах [164, с. 92]. Досліджуючи селянський рух у ХІХ ст., він показав, що найбільше виступів спостерігалося саме у Правобережній Україні, де мали місце найгостріші соціальні протиріччя. Автор наголошував на розширенні класової боротьби на селі, у такий спосіб обґрунтовуючи наростання соціального конфлікту та неминучість революції.

В. Голобуцький у контексті питання про скорочення дворянського землеволодіння звернув увагу на відносно повільне зменшення його на Правобережній Україні, що на його погляд, зумовлювалося кількома причинами. По-перше, це стимулювання російського землеволодіння у регіоні. До польського повстання 1863 р. 90 % земель тут належало поміщикам-полякам. Після придушення повстання царизм вжив заходів для поширення в цьому краї російського поміщицького землеволодіння. Уряд став продавати на пільгових умовах і роздавати тутешні державні маєтки, а також землі, конфісковані й секвестровані у польських поміщиків, причетних до повстання. Такі землі передавалися російським поміщикам, здебільшого місцевим чиновникам. По-друге, і це, на погляд В. Голобуцького було основним, успішний розвиток на Правобережжі поміщицького підприємництва, значною мірою пов'язаного з розвитком цукрової промисловості. Отож, після реформи поміщики тут швидше перетворювалися на капіталістів-аграріїв та промисловців і зберігали у своїх руках землі [49, с. 225].

Українсько-канадський історик В. Верига у «Нарисах з історії України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.)» позначив, що у 1795 р. Росія «відірвала» від Польщі Правобережну Україну, водночас російський уряд не тільки не посягав на права польських панів, а навіть розширив їх, заручниками чого ставали українські селяни [41, с. 15]. Для ілюстрації домінування польського землеволодіння на початку ХІХ ст. автор навів приклад: на просторі понад

60 км між Васильковом та Уманню простягалися землі Браницьких, які разом із містечками за населенням перевищували деякі німецькі держави [41, с. 31]. Н. Полонська-Василенко зауважила, що після включення Правобережної України до Російської імперії її адміністрація взяла курс на підтримку польських землевласників, які зберегли свої маєтки і загальне становище. Але вже далі вона відзначила інтенсивне поширення російського дворянства, якому надавалися конфісковані у поляків маєтки після повстання 1830–1831 рр. [224, т. 2, с. 279, 299].

Отже, російськими та українськими радянськими науковцями протягом середини 1950-х – 1980-х рр. опрацьовувалася тема соціально-економічних зрушень у великих господарствах (поміщицьких) Європейської частини Російської імперії, і в цьому контексті приверталась увага і до польських землеволодінь у Правобережній Україні. Серед дослідників розгорнулася дискусія про співвідношення капіталістичної та відробіткової систем організації господарства, обговорювалася проблема кризи великого землеволодіння, що неминуче приводило авторів до висновку про визрівання передумов «Великої Жовтневої соціалістичної революції». Історики з діаспори розглядали латифундійність польського землеволодіння як з погляду становища українських селян, так і загалом експлуатації ресурсів України.

3.3 Дослідницька локалізація історії польського землеволодіння в правобережних українських землях

Переважаюча більшість радянських істориків орієнтувалася на вивчення аграрних відносин у XIX – на початку XX ст. загалом на тлі соціально-економічних процесів у європейській частині Російської імперії, представники української діаспори також маєтності польського походження

розглядали у широкому контексті – історії України. На цьому тлі вирізняються кілька досліджень, безпосередньо присвячених великому польському землеволодінню Правобережжя.

У виданні «Студії з історії України науково-дослідчої кафедри історії України в Києві» у другій половині 1920-х рр. з'явилися відразу два доволі розлогі статейні дослідження: І. Кравченка та О. Степанишиної.

І. Кравченко дослідив Ямпільський маєток наприкінці XVIII ст. – у першій половині XIX ст., акцентуючи увагу на організації панського господарства у добу переходу від фільварків до економії. Основними джерелами цього дослідження стали судові справи, які відбувалися між орендарями колишнього власника маєтку та Потоцьким, архів ямпільського повітового суду, архів судової палати, господарчі звіти адміністрації та інвентарі. І. Кравченко кінець XVIII ст. розглядав як період розквіту торговельного та промислового капіталізму на Поділлі. Зміни відбулися після приєднання до Росії степової України, внаслідок чого польським купцям було надано право пільгової торгівлі збіжжям на південь до Херсону. З відкриттям Херсонського порту поживавилася торгівля в Ямполі, що сприяло розвитку панського господарства. Автор як приклад створення торговельних компаній наводить діяльність П. Потоцького, який придбав Ямпіль і відкрив торговельний шлях з Дністра до Чорного моря [132, с. 58]. Потужний розвиток збіжжевої торгівлі сприяв його збагаченню. В Ямполі він збудував сукновальню, броварню, заклав виноградник. У Махнівцях було відкрито суконну фабрику, а біля міста запрошені колоністи-голландці започаткували фабрику сирів. Автор наголошує на тому, що хижацьке використання землі та селянина призвело до виснаження землі, внаслідок чого сталися неврожаї, що призвело до підриву добробуту підприємця. Проте компанія продовжувала скуповувати збіжжя з усіх регіонів, залишаючи населення голодним, що зі свого боку підірвало і поміщицьке, і селянське господарство. Другий поділ Польщі, банкрутство польської торговельної

компанії П. Потоцького, занепад херсонської торгівлі – все це призвело до господарчої кризи фільваркового господарства. Отже, автор показав, що панське господарство в Ямполі в умовах несприятливої зовнішньо-торговельної кон'юнктури змушене було реалізовувати продукцію на внутрішньому ринку, внаслідок чого через великі борги магнатський фільварок вимушено розділили між кредиторами [132, с. 68].

Далі І. Кравченко показав, що наприкінці XVIII ст. фільварок поступився місцем новій організації – панській економії, в яку вкладався капітал для покращення свого господарства: поліпшення техніки, заведення робочої худоби, використання плугів і машин, застосування найманої праці як додаткової до кріпацької [132, с. 70]. Особливу увагу приділено підприємствам для переробки сільськогосподарського збіжжя. У перші роки після приєднання Поділля до Росії внаслідок занепаду торгівлі в ямпільському маєтку панське господарство витягувало з населення якомога більше прибутків у формі чинша та оренди [132, с. 84]. Отже, І. Кравченко на прикладі одного землеволодіння показав зрушення, що відбувалися у великих фільварках під впливом капіталістичних відносин, які спонукали до запровадження найманої робочої сили, досконаліших технологій, переробної промисловості тощо.

О. Степанишина на прикладі маєтків Браницьких у Київській губернії, які являли тип «землевласника-підприємця», показала еволюцію польського землеволодіння після скасування кріпацтва. Прикметно, що увага акцентується на больових точках процесу пристосування великого магнатського господарства до нових умов організації виробництва, які зокрема вимагали залучення найманої робочої сили. Зокрема, авторка привернула увагу до втрати суцільності землеволодінь Браницьких після реформи 1861 р., внаслідок чого панські економії виявилися розмежованими селянськими господарствами [258, с. 130]. Ще одним несприятливим фактором для великих землеволодінь польського походження стала так звана

політика «обрусення Юго-Западного края», що проводилася імперською адміністрацією в рамках придушення повстання 1863–1864 рр. О. Степанишина показала, що запровадження репресивного 10 %-го податку поставило польські маєтки у надзвичайно скрутну ситуацію. Наприклад, Браницькі за надзвичайно короткий термін мали внести до імперської скарбниці близько 50 тис. руб., в іншому разі їм загрожував опис майна. Виставлення ж маєтку на аукціон з огляду на його надзвичайно високу вартість було неперспективним [258, с. 217]. На прикладі одного маєтку показані складні процеси, що відбувалися загалом з великим польським землеволодінням. Праця О. Степанишиної по суті виявилася серед останніх глибоких досліджень польського землеволодіння у міжвоєнну добу. Будучи опублікованою у 1930 р., вона ще продовжувала традиції українського наукового історіописання, не обмеженого ідеологічною доцільністю.

Цінність досліджень І. Кравченка та О. Степанишиної полягає не лише в інформативному потенціалі, але і в тому, що після цих публікацій утворилася тридцятирічна перерва у науковому інтересі до польського землеволодіння.

Наступне велике дослідження, що з'явилося наприкінці 1950-х рр., належить Є. Приходьку, який розглянув соціально-економічний розвиток поміщицького господарства в другій половині XVIII ст. В її основу покладено фамільні фонди землевласників польського походження – Потоцьких, Браницьких, Любомирських, Замойських, Ганських, Гижицьких, Грохольських. У праці широко використано інвентарі, в яких міститься інформація про кількість підданих поміщиків, про розміри їхніх господарств, про повинності на користь власника. До дослідження залучено такі джерела, як договори, звіти, судові справи, касові справи, заповіти тощо [231, с. 5]. Відповідно до радянського канону в центрі уваги перебувала проблема розкладу феодально-кріпосницької системи та зародження капіталістичних відносин у сільському господарстві на Правобережній Україні.

Є. Приходько зазначив, що в другій половині XVIII ст. приватне господарство поміщиків Правобережної України велося у формі фільварків, але в результаті «визвольної війни 1648–1654 рр.» їхній розвиток призупинився. У монографії зауважено, що протягом XVII–XVIII ст. у Правобережній Україні панувало магнатське землеволодіння польського походження [231, с. 16]. Дослідник привернув увагу до змін у фамільному складі – місце Конєцпольських, Калиновських, Заславських, Корецьких, Тільковських зайняли Любомирські, Потоцькі, Браницькі, Понятовські та інші. До польських магнатів автор зарахував і родину Острозьких, хоча це були українські (руські) князі. У праці описано територію, яку займали маєтки польських магнатів, зокрема Сангушків, Любомирських, Потоцьких [231, с. 19]. Після набігів татар у першій чверті XVIII ст. перед польськими магнатами Правобережної України постало питання заселення краю та відновлення фільварків. Автор назвав два шляхи вирішення цього питання: «охота на хлопа» та «закликанием на слободи». На думку автора, перший шлях не був ефективний і не розв'язував проблему заселення краю. Натомість залучення до слобід селян звільненням від повинностей на 15–30 років дало певні результати [231, с. 21]. Врешті-решт у другій половині XVIII ст. проблему заселення краю було вирішено, терміни слобід закінчилися, внаслідок чого розміри приватного поміщицького господарства розширювалися. Зауважено, що по всій Правобережній Україні набувала поширення фільваркова система [231, с. 24]. Причиною відновлення фільварку автор назвав розвиток внутрішнього ринку та включення Правобережного краю в Чорноморську торгівлю. Є. Приходько наводить дані, які показують не значне поширення фільварків. Наприклад, у 1760-х рр. в Уманських маєтках Потоцьких не було жодного фільварку, в 1785 р. їх налічувалося 15, наприкінці століття це число збільшилося вдвічі [231, с. 27].

У праці коротко описано фільваркове господарство, що базувалося на панщині. Наголошено, що кращі наділи відбирали у селян і прикріпляли до

фільварку. Земельні наділи фільварку склалися з орних земель, сінокосів та городів, а іноді і садів, і лісів [231, с. 28] Є. Приходько зауважує, що у другій половині XVIII ст. землеволодіння в поміщицьких господарствах велися застарілими методами. Зокрема, переважаючим було трипільля, тоді як в країнах Західної Європи була поширена багатопільна сівозміна. Вся продукція, вироблена селянином, і частина необхідного продукту відчужувалися на користь поміщика, який особливо не прагнув удосконалення техніки землеволодіння. Є. Приходько як висновок зазначив, що землеволодіння на Правобережній Україні, яка входила до Речі Посполитої, перебувало на нижчому рівні, порівняно з Лівобережжям, яке демонструвало вищий рівень розвитку продуктивних сил [231, с. 47]. В праці також проаналізовано орендні відносини. Найбільшого поширення посесії набули в маєтках польських магнатів, зокрема Потоцьких, Любомирських, Радзивілів, Сангушків та інших. Автор наводить приклад Потоцького, який в 1781 р. в Уманських маєтках у посесію здав 60 сіл. Переважну більшість посесорів становили дрібні шляхтичі, але зустрічалися і великі землевласники [231, с. 61]. Праця Є. Приходька є доволі показовою для радянського історіописання, оскільки в ній поєднано аналіз великого фактичного матеріалу, що має наукову цінність, з уніфікованими концептуальними позиціями. Наприклад, автор зауважив, що «приєднання» в 1793 р. правобережних українських земель до Росії стало порятунком пригнобленого населення, сприяло зміцненню імперії, український народ поєднався з братнім народом російським [231, с. 293].

Ще одне дослідження, спеціально присвячене польському землеволодінню, належить В. Маркіній. Монографію «Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века (социально-экономическое развитие)» вона захистила як докторську дисертацію [179, с. 18]. Здобутком дослідниці стало запровадження до наукового обігу документів князів Чарторийських, Сангушків, Жевуських, Вороничів, які

вона опрацювала в архівосховищах Києва, Львова, Санкт-Петербурга, Кракова, Варшави. Авторкою на основі досліджень звітів, господарських документів, інвентарів, які зберігаються в архівах України та Польщі, висвітлено питання соціально-економічного розвитку великих магнатських латифундій Правобережної України в другій половині XVIII ст. Зокрема, досліджено землеволодіння, стан поміщицьких господарств, зв'язок магнатського господарства з ринком та його зміни. Вона зазначила, що в Правобережній Україні панівною залишалася велика феодальна власність на землю. Основою феодального устрою в краї був магнатський маєток, що складався з поміщицького господарства і господарства залежних селян [179, с. 4]. Авторка показала, що на Правобережній Україні соціальне протистояння («класова боротьба») селян і магнатів настільки загострилася, що нагальною стала потреба послабити феодальний гніт. У дусі радянського історіописання вирішальними подіями для українського народу визначено визвольну антифеодальну війну та «возз'єднання України з Росією на віки вічною дружбою» [179, с. 30]. Польща після війни одержала Правобережну Україну, після чого магнати збільшили свої володіння в краї. На погляд В. Маркіної, процес створення магнатського господарства розгорнувся протягом XVIII ст. Головна роль належала населенню, що поверталось на свої території, які було зруйновано. Наприклад, авторка наводить дані з інвентарів Синявських у Межибізькій волості, відповідно до яких у 1717 р. з 2 323 сімей 70 % були старожили. Міграція населення не зупинялася протягом XVIII ст., особливо на тій частині Правобережної України, звідки населення тікало від феодального гніту – у Подільському, Брацлавському і Київському воєводствах. Задля організації господарства власники вимушені були вдаватися до селянської колонізації шляхом запровадження слобід – звільнення селян від феодальних повинностей на 4–6 років, протягом яких переселенець мав би побудувати халупу, сарай, придбати робочу худобу, для чого землевласником надавалася позика у вигляді зерна, хліба та волів.

Зокрема, у 1785 р. в Голованівському ключі С. Потоцького на 3 703 кріпосних припадало 273 слободяни. Дослідниця наголосила, що землевласники створювали слободи з однією метою – збільшити кількість кріпаків, необхідних організації власного фільваркового господарства [179, с. 33]. Авторка спостерігає масове переселення селян, що вказувало на посилення феодального гніту на Волині, в Галичині, у східній частині Подільського воєводства. З цих територій переселенці рухалися на терени Київського та Брацлавського воєводства, де феодальний гніт був слабший. Постійне переселення селян з одного місця на інше гальмувало створення міцної бази магнатського господарства [179, с.35]. Отже, авторка дійшла висновку, що вирішальною силою у відновленні господарства у південно-східному Правобережжі були селяни, які постійно поповнювали лави втікачів.

В. Маркіна зазначила, що з початку XVIII ст. на більшій частині Правобережної України (Волинська, західна частина Подільського, на східній частині Київського воєводства) панував маєток, який ґрунтувався на відробітковій ренті. У південно-східній частині цього краю (Тульчин, Уманщина, Білоцерківщина) змінилося три типи маєтків: перший – з грошовою і продуктовою рентою (Потоцьких, Любомирських, Браницьких); другий – маєток, в якому поєднувалися грошова, продуктова і відробіткова ренти; третій – маєток з переважанням панщини. На Брацлавщині, в південно-східній частині Київського і Подільського воєводства, де існували слободи, переважав чинш, і вирішальну роль відіграло селянське господарство. Інвентарі маєтків Потоцьких (Уманщина) підтверджують, що основною повинністю населення була грошова рента [179, с. 42]. Отже, В. Маркіна зауважила, що у XVIII ст. поміщики змушені були застосовувати слободи і чинш (грошова рента і податки). Такі маєтки створювалися в умовах розвитку товарно-грошових відносин, але вони були не результатом залучення в сферу ринкових відносин самого поміщицького господарства, а

були одним із шляхів створення джерела робочої сили в ньому. Магнати використовували товарно-грошові відносини для зміцнення економічних позицій селян, а після створювали панщино-фільваркове господарство. Дослідниця також зазначила, що одним серед важливих явищ в економічній сфері Правобережної України у XVIII ст., як і по всій Європі, було поширення панщинно-фільваркового виробництва.

Соціально-економічним процесам Правобережної України у XVIII – першій половині XIX ст. і відповідно в цьому контексті землеволодінню польського походження присвячено дослідження Є. Сташевського. Його здійснено на основі архівних документів, серед яких, передусім, інвентарі та люстрації, опрацювання яких дало змогу виокремити три характеристики землеволодіння: великі розміри і розкиданість земельної власності; господарський абсентеїзм магнатів; потреба магнатів у коштах. Саме перший момент був характерний для Правобережної України. Автор зазначив, що вся Волинь була ординацією Острозькою і належала крайньому ординату князю Янушу Сангушку; Потоцький володів князівствами Зборівським і Тернопільським та землями на Правобережній Україні (Бершадь, Немирів, Ладжин); князь Радзивіл – маєтками на Поліссі, кн. Любомирський – маєтком в Тясмині (Смоленщина). Щодо експлуатації великих латифундій, автор зазначив, що питання вирішувалося в двох напрямках, зокрема шляхом створення власного фільваркового господарства або через здачу маєтків у заставу чи в державну власність. Автор помітив, що існували випадки, коли частина маєтку була в скарбовій експлуатації власника, а інша частина – в посесії. Наприклад, у маєтках С. Потоцького в комісарському управлінні були ключі зі створеними фільварками, а в посесію здавалися окремі, розкидані фільварки і села. В Уманській волості всі села перебували у посесії, крім Умані, яка керувалася генеральним комісаром [257, с. 155–156]. Як висновок, автор зазначив, що в магнатських латифундіях посесія була основним способом експлуатації земель.

Є. Сташевський розглянув особливості люстрації 1839 р. Автор зазначив, що люстрація проходила дуже повільно, і до 1844 р. було пролюстровано лише 230 маєтків (60 708 душ), які здебільшого були залишені на колишньому «хозяйственном положении в видах постепенного перевода крестьян на оброк отдельными семействами». Зауважено, що генерал-губернатор Бібіков щодо збереження державних маєтків на господарському положенні висунув політичне міркування, і виходячи з цього дійшов думки про знищення фільваркової системи в державних маєтках західних губерніях та переводу селян на поземельно-оброчне становище [257, с. 96]. В праці зауважено, що польські поміщики використали «помилку» царської держави, які не виконали обіцянку селянам в 1831 р. і залишили їх напризволяще поміщицькому стану. Автор зауважує, що обман з боку царя, збільшення свавілля поміщиків, в якому селяни бачили небажання влади перешкоджати погіршенню їхнього становища разом з посиленням гніту податків. Таке становище було вигідним польським поміщикам, і тому вони всілякими способами намагалися закріпити його. Польські поміщики теж тільки селянам обіцяли волю, якщо вони приєднаються до повстанців [257, с. 97]. Є. Сташевський у праці зазначає, що з 464 державних маєтків 404 належали польським власникам, які отримали переважну більшість із молотка в орендне утримання. Цей спосіб прийнятий скарбницею для отримання фінансових доходів із маєтків.

Є. Сташевський детально розглянув інвентарі, їхні основні типи та цільове призначення. Автор висунув припущення щодо призначення інвентарів і зазначав, що з одного боку, вони були необхідною умовою у маєтковому господарстві; з іншого, складали невід'ємний елемент різноманітних угод з маєтками, зокрема продажу, розділу, застави і звичайної оренди, довгострокової оренди з жалуваннями. Дослідник розглянув структуру інвентарів та їхні особливості [257, с. 115]. На маєтки С. Потоцького, розташовані у Руському, Збаразькому, Краківському,

Сандомирському, Люблінському, Мазовецькому, Брацлавському, Волинському, Подільському і Київському воєводствах, були складені інвентарі [257, с. 123]. Власник, маючи величезні борги, віддав маєтки в заставу, але все ж переважна більшість маєтків були вільні від неї. На Правобережній Україні переважала застава маєтків, зокрема у Волинському воєводстві. Меншою мірою застава поширена в подільських маєтках Потоцького, і взагалі не зустрічалися в маєтках Брацлавських і Київських. Такі території, як м. Немирів, Бершадчина, м. Печора та інші показані вільними від застави, але точно невідомо, чи були вони у власному управлінні, чи в оренді. В латифундіях Салезія Потоцького переважала посесія, але його син Щенсний Потоцький розігнав посесорів, поділив маєтки на фільварки і взяв у власницьке управління. Автор також зауважив, що за даними орендних контрактів та інвентарів з 1788 р. чинш знову змінено на панщину [257, с. 60]. Як висновок автор зазначає, що посесія була головним засобом експлуатації маєтків. Але серед магнатів були і ті, які особисто господарювали на своїх землях. Зокрема, Прот Потоцький, який володів староствами Вінницького, Манівського, Любарського, Чуднівського, Сангородського, Краснянського, Ксаверівського, Ямпільського, Гусятинського ключів. П. Потоцький хотів бути і землевласником, і фабрикантом, і банкіром, і колонізатором. На думку Є. Сташевського, П. Потоцький належав не до вищого стану магнатів, а до середніх землевласників, які з'явилися наприкінці XVIII ст. [257, с. 163].

До уваги варто взяти ще кілька розвідок українських науковців. Л. Мельник порушив тему розвитку капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України у 60–90-ті рр. XIX ст. [186, с. 19]. О. Мамалига у контексті аналізу капіталістичної еволюції поміщицьких і селянських господарств взяв до уваги і польські господарства Подільської губернії [178, с. 17]. До аналізу репресій царизму проти польського населення вдався Л. Баженов [9, с. 141]. Л. Баженов у праці детально

простежив перебіг боротьби поляків Правобережжя з російським самодержавством і відзначив, що поляки виконували керівну роль у повстанні. В праці зазначено, що внаслідок його придушення розгорнулися репресії царської Росії проти осіб польського походження [8, с. 106].

Отже, за радянської доби виокремилися два дослідницькі наративи – український, що продовжував традиції національного історіописання XIX – початку XX ст., та власне радянський, який базувався на марксистсько-ленінській методології й рухався у рідчій проросійській концепції. Перший було запропоновано істориками з української діаспори, другий опрацьовувався науковцями в УРСР.

Українські історики не радянської орієнтації польське землеволодіння розглядали переважно у межах узагальнюючих праць з української історії. Вони привертали увагу до витоків польської присутності в українських землях, розширення земельних володінь магнатів та організації фільваркового господарства, яке на початку XIX ст. еволюціонувало в напрямі економічному, тобто більш зорієнтованому на капіталістичні відносини.

Польське землеволодіння у Правобережній Україні стало предметом спеціальної уваги невеликого числа радянських дослідників, але їм вдалося на основі опрацювання доволі широкого спектра джерел показати еволюцію магнатського землеволодіння, відстежити кризові моменти, пов'язані як з природними викликами капіталізму, так і з обмежувальною політикою з боку російської імперської адміністрації. У радянській науковій літературі історія польського землеволодіння представлена у контексті вивчення аграрних відносин протягом «довгого» XIX ст. У 1950-х – 1980-х рр. було зібрано фактичний матеріал, що дало змогу з'ясувати характер сільськогосподарського виробництва в польських маєтках. Радянські історики, спираючись на марксистсько-ленінську методологію, ключовим посилом якої виступала класова боротьба як рушій історичного розвитку, в

центр уваги поставили реформу 1861 р., розклад феодально-кріпосницької системи, поширення капіталістичних відносин, зміни форм землеволодіння та землекористування, наростання соціальних протиріч у сільськогосподарському секторі. Історія польського землеволодіння висвітлювалася фрагментарно, як ілюстрація загальної картини аграрних відносин у Російській імперії. Радянські дослідники у своїй більшості дійшли висновку, що поміщицькі латифундії, серед власників яких на Правобережжі домінували поляки, хоча і перетворювалися на великих підприємців, виступали гальмом у поширенні капіталістичних відносин. Увага акцентувалася на великому польському землеволодінні, водночас поза її межами опинилася решта форматів польської присутності в аграрному секторі українських губерній. Загалом праці, що належать до радянського історіографічного масиву, становлять цінність з погляду фактажу щодо польського землеволодіння, але не концепції загалом.

В цілому представники національного нарративу робили акцент на національних та економічних аспектах проблеми, радянські дослідники в центрі уваги тримали соціально-класовий мотив.

РОЗДІЛ 4

СУЧАСНИЙ ЕТАП ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

Позитивні суспільно-політичні зміни в Україні в 1990-ті рр. відкрили нові обрії для різнобічного вивчення історії України. Сучасні історики переосмислили попередню історіографію, комплексно вивчають і наново прочитують уже відомі та тільки-но відкриті джерела з української історії, будучи обмеженими лише науковою доцільністю; по-новому оцінюють події української історії, опрацьовують вузькі місця недостатньо вивчених проблем і, у такий спосіб, «заповнюють лакуни», як успадковані від попередньої радянської доби, так і утворені внутрішніми потребами наукового знання. Проблема польського землеволодіння в українських губерніях належить до таких, що позначили емансипацію історичної науки, адже науковці здобули можливість, по-перше, вивчати минуле землевласників, зокрема великих, які в радянському історіописанні перебували на маргінесі історичних досліджень, по-друге, стала можлива спеціальна увага до представників польської спільноти, яких до цього позиціонували винятково як «експлуататорів», «класових ворогів селянства», що автоматично означало непотрібність їх вивчення. Отже, не дивно, що вже у другій половині 1990-х рр. з'явилася низка статейних публікацій, а згодом дисертаційних досліджень українських науковців, в яких ішлося про польське землеволодіння в українських губерніях у складі Російської імперії. Проблеми землеволодіння та землекористування протягом «довгого ХІХ ст.» набули широкого резонансу і в середовищі сучасних російських істориків, які на основі опрацювання центральних і місцевих архівів підготували ціле покоління досліджень. Зрозуміло, що вони зорієнтовані на вивчення врешті-решт історії Росії, тому становить інтерес представлення у таких дослідженнях і польського землеволодіння Правобережжя імперської доби.

4.1 Еволюція польського землеволодіння в правобережних губерніях: здобутки українських і російських науковців

Зняття обмежень з наукової творчості від початку 1990-х рр. сприяло виокремленню нових дослідницьких напрямів. Серед таких варто зазначити історію української шляхти ранньомодерної доби, на чому зосередилася Н. Яковенко. Вивчаючи українську шляхту з кінця XIV – до середини XVII ст., вона не оминула польське землеволодіння. За її міркуваннями, відлік його проникнення в українські землі варто вважати 1569 р. [307, с. 229]. Серед землевласників – «прийшлих магнатів», які почали з'являтися на межі XVI–XVII ст., переважали особи польського походження. Авторка виділила три основні шляхи виникнення латифундій польських магнатів: завдяки королівським данинам; як наслідок шлюбних контактів з волинськими князями і меншою мірою з великими українськими панами; через встановлення адміністративного контролю над Брацлавщиною та Південною Київщиною [307, с. 231]. Н. Яковенко зазначила, що найважливішу роль у поширенні польського землеволодіння відігравали шлюбні зв'язки, хоча до унії шлюби з польським панством були поодинокі. Зокрема, це шлюб князя Андрія Збаразького з Анною Гербуртівною, князя Іллі Острозького з Беатою Костелецькою, князя Василя-Костянтина Острозького з донькою краківського каштеляна та великого коронного гетьмана Софією Тарновською. На початку XVIII ст. шлюбні зв'язки з польською знаттю стали постійним явищем, внаслідок чого поступово маєтки переходили до рук польського панства. Наприклад, до Конєцпольських відійшли маєтки князів Порицьких, до Лашців – князів Буремльських та ін. «Адміністративний наступ» різко інтенсифікувався після смерті в 1620 р. останнього чоловічого представника роду Острозьких князя Януша, який монополював порубіжну смугу Київщини, спадково володіючи Білоцерківським, Богуславським, Канівським, Переяславським і

Черкаським староствами. Останні швидко стали здобутком жменьки потужних польських родин з великими придворними впливами [307, с. 162]. Як зазначила авторка, саме в час згасання руських князівських родів виникали великі польські латифундії. Без перебільшення обвальна смерть Острозьких у 1720-х – 1750-х рр. передала незорі володіння некоронованих королів Русі в руки переважно двох родин – Замойських і Любомирських; до Конєцпольських перейшли спадком землі Порицьких, до Лащів – Курцевичів-Буремльських, до Красицьких – Сангушків-Кошерських тощо. Авторка відзначила, що польські латифундії переважно зосереджувалися на Волині, у північній і центральній Київщині. На Брацлавщині та у південній Київщині польські магнати-представники королівської адміністрації скуповували маєтки дрібного та середнього місцевого панства. Авторка наводить приклад нагромадження земель Потоцькими. «Завдяки записній сумі у 12 тис. золотих, позичених королю під заставу Літинського староства, Потоцькі міцно утвердилися на уряді брацлавських воєвод, який належав різним представникам цієї родини... до Хмельниччини» [307, с. 238]. Вона також стверджує, що під контроль польських магнатів потрапили переважно уряди порубіжної Київщини та Брацлавщини [307, с. 238]. Н. Яковенко також зазначає, що наступ польського землеволодіння не був всеохопним, але у свідомості українців усі зміни на гірше пов'язувалися з королев'ятами-поляками [307, с. 242]. Дослідниця вперше висловила міркування про перебільшення попередніми науковцями частки польського землеволодіння, яке, на її погляд, коливалося між 25–30 % всього поземельного фонду, та й то за рахунок десятка магнатських латифундій, оскільки маєтки дрібної і середньої шляхти немісцевого походження обіймали заледве 6 % земель [307, с. 163].

Серед ключових проблем, що порушуються сучасними науковцями щодо польського землеволодіння в українських губерніях, – зміни, які відбувалися протягом кінця XVIII – початку XX ст. під впливом поглиблення

капіталістичних відносин. Цей сюжет представлено як в узагальнюючих працях, так і в присвячених конкретним аспектам.

Місце польського землеволодіння у контексті процесів у пореформеному сільському господарстві України показали О. Реєнт і О. Сердюк. Зокрема, вони акцентували увагу на збереженні латифундій після інкорпорації Правобережної України до Російської імперії. Земельні магнати Потоцькі, Браницькі, Любомирські, Собанські, Ярошинські й сотні інших продовжували володіти «тисячами й десятками тисяч десятин землі». Автори позначили польські та російські латифундії як форпости іноземної колонізації України [232, с. 15–16]. Порушивши питання скорочення частки польського землеволодіння до кінця 1890-х рр., автори висловили міркування про перебільшення успіхів імперської адміністрації в його обмеження та збереження потужних позицій аж до кінця царювання Романових [232, с. 17].

Велике землеволодіння на Волині досліджувала Г. Панишко, використовуючи документи Волинського, Рівненського та Тернопільського державних архівів, де вона знайшла статистичні дані про кількість великих маєтків на Волині, списки земельної власності типу фільварків і дані про парцеляцію великих землеволодінь. Авторка також використовувала звіти окружного та повітових земельних управлінь про ліквідацію сервітутів та проведення меліоративних робіт. Частково вона використовувала Головний архів давніх актів у Варшаві, а також описи зразкових сільськогосподарських підприємств. Г. Панишко зародження великого землеволодіння зараховувала до литовського періоду, яке після входження Волині до Польської держави зазнало польського характеру. Як зауважує авторка, з окатоличенням українських магнатів велике землеволодіння на Волині стало виключно польським. Зазначено, що поряд з магнатським, впродовж цього періоду сформувалося і велике шляхетське землеволодіння. Г. Панишко підсумовує, що на кінець XVIII ст. польське поміщицьке землеволодіння представлене різними маєтками – від ординацій до дрібних володінь [216, с. 43–44].

Г. Панишко зауважила, що станом на початок XIX ст. великі землеволодіння переважно належали польським землевласникам. Але протягом другої половини XIX ст. воно зменшилося внаслідок реформи 1861 р. та обмежувальних заходів російського царизму. Натомість зростали земельні володіння російських дворян і чиновників. Але як зауважила авторка, польське землеволодіння залишалось визначальним. Вона також зазначила, що основним шляхом зменшення великого землеволодіння була парцеляція – продаж землі поміщикам і селянам. Також відбувалася ліквідація сервітутів, що спричинило втрату земельних площ у маєтках. Дослідниця помітила, що проведення осадницької політики – наділення землею чиншовиків і довготривалих орендарів – на зменшення земельної власності мало невеликий вплив [217, с. 45].

Одним із вагомих досліджень є дисертація П. Олешка, в якій проаналізовано процес реформування землеволодіння на Волині, досліджено основні складові земельних відносин. П. Олешко зазначав, що станом на XIX ст. 90 % земель на Волині належало польським землевласникам. Проаналізував інвентарну реформу 1847–1848 рр., яка, на його думку, здійснювалася з політичних міркувань, тобто задля привернення українських селян на свій бік та отримання опори в разі подальшого розвитку польського національно-визвольного руху [205, с. 35]. Автор зробив висновок, що інвентарна реформа не принесла покращення становищу селянам; поміщики були також не дуже задоволені, адже не могли обмежити землекористування селян та збільшити повинності. П. Олешко зауважив, що інвентарні правила не досягнули головної мети, зокрема укріплення кріпосної системи та водночас обмеження сваволі поміщиків. Самі ж «Правила» перетворювалися на значну перешкоду капіталістичному розвитку Правобережної України [205, с. 36]. Позитивним результатом реформи автор вважає започаткування процесу закріплення земельних наділів за селянськими сім'ями в постійне і безстрокове користування [205, с. 37]. Основним

результатом аграрної реформи 1861 р. на Волині став перерозподіл землі не тільки між великими і дрібними власниками, а саме між польськими поміщиками та українськими селянами. Втілення реформи не задовольняло земельного голоду селян, але збільшило українське землеволодіння [203, с. 40]. Автор досліджує польське землеволодіння, яке поповнювалося за рахунок міграції поляків на Правобережну Україну. Для того щоб укріпити свої позиції в українських землях, польські королі роздавали багатіям маєтки, села та звільняли їх від податків. Автор наголошує, що польське питання в системі польського землеволодіння стає великою проблемою для Російської імперії. Саме тому після повстання 1863 р. царська імперія розпочала обмежувальні дії проти поляків [203, с. 17].

П. Олешко на основі вивчення архівних документів, законодавчих актів, матеріалів преси дослідив об'єктивні та суб'єктивні чинники еволюції системи землеволодіння у Волинській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., законодавство Російської імперії, яке регулювало аграрні відносини, реформи та їхній вплив на зміну структури землеволодіння [201, с. 242]. Автором охарактеризовано вплив соціально-економічних і політичних факторів на аграрні зміни та поземельні відносини. Зокрема, показано, що основним виробником сільськогосподарської продукції було поміщицьке господарство, де земля поділялася на дві нерівні частини: панську, де працювали кріпосники, і селянську, якою вони користувалися. Активне проникнення товарно-грошових відносин в економічну сферу, зростання потреб у грошових нагромадженнях змушувало землевласників шукати нові джерела прибутку. Яскравим прикладом цього стало зародження цукровиробництва. При цьому переважна більшість землевласників з метою отримання прибутків вдавалася до посилення експлуатації шляхом обезземелення, збільшення числа кріпаків. У підсумку прибутки поміщицьких маєтків збільшувалися в результаті занепаду селянського господарства [201, с. 245]. П. Олешко показав, що Волинь стала краєм, де

система польського землеволодіння міцно укорінилася та еволюціонувала [206, с. 179]. Як бачимо, П. Олешко досить ґрунтовно досліджував еволюцію землеволодіння та землекористування поміщиків. Розглянув особливості реформування та їхні наслідки на Волині, що вплинули на подальший розиток краю.

Комплексно проаналізував соціальне-економічне становище польського населення на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. О. Буравський. Початком міграційних процесів на Волині автор вказав кінець XIV–XV ст., коли польські магнати та полонізована шляхта отримували від короля право володіння великими земельними наділами в українських землях [38, с. 32]. О. Буравський, досліджуючи землеволодіння, помітив, що найбільші маєтки на Правобережній Україні зосереджувалися саме на Волині, а їхні власники були пов'язані тісними родинними зв'язками. Наприклад, дев'ять родин польського походження (Потоцькі, Браницькі, Сангушки та ін.) сукупно володіли 800 тис. дес. землі. Серед них виокремлено найбільших магнатів: Браницьких, власників дев'яти маєтків у трьох повітах загальною площею понад 170 тис. дес.; Радзивілів, які у Луцькому повіті мали понад 60 тис. дес.; Й. Потоцького, власника близько 50 тис. дес. у Заславському та Новгород-Волинському повітах; Любомирських, які у Рівненському і Володимир-Волинському повіті мали понад 15 тис. дес. [39, с. 56].

О. Буравський підтвердив висновок істориків попередніх генерацій про значні масштаби польського землеволодіння на зламі XIX–XX ст. в Правобережній Україні, незважаючи на кризові явища, пов'язані з капіталістичною переорієнтацією та обмежувальною політикою царату [39, с. 59]. Автор привернув увагу до орендних відносин в краї, де великі землевласники часто самі не вели господарства, а ділили маєток на фільварки і віддавали їх в оренду [39, с. 63]. Досліджуючи поляків на Правобережній Україні, автор вказав на поширення форм поземельних відносин між

польськими землевласниками та селянами – сервітутні та чиншові права. Найбільш поширеними сервітутами були у Волинській губернії [39, с. 66]. Отже, О. Буравський подав всебічну характеристику польських землевласників та їхнього землеволодіння у Волинській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Т. Шахрай, аналізуючи соціально-економічне становище волинських землевласників, доводить, що незважаючи на обмежувальні закони з боку царизму, саме вони залишалися основними землевласниками регіону [291; 292]. І. Шандра привернула увагу до динамічних змін в організації господарської діяльності великих землевласників, зокрема до розвитку цукрової, винокурної галузей [290, с. 42–43]. В. Масненко штрихом позначив маєток В. Липинського Русалівські Чагари, який для мислителя став важливим не лише як спосіб матеріального забезпечення, але і як джерело теоретичних ідей щодо «провідної ролі української хліборобської вестви» [182, с. 345]. Латифундійний характер польського землеволодіння, як зазначає Т. Соловйова, посилювався непропорційністю розподілу землі навіть у середовищі аристократії [254, с. 47–49].

І. Кривошея протягом тривалого часу опрацьовує тему землеволодіння Правобережної України і в цьому контексті чималу увагу приділяє землевласникам польського походження. Дослідник привернув увагу до витоків польського землеволодіння у межах Уманщини, характеристики польських магнатерій у регіоні, процесу інкорпорації шляхти до дворянського стану, впливу повстань 1830–1831 та 1863–1864 рр. на землеволодіння, орендних відносин в господарстві магнатів Потоцьких, явища демагнатеризації латифундій Правобережної України [133, 134, 135, 136]. На основі архівних джерел ним проаналізовано такі важливі аспекти: демагнатеризація в уманському повіті, процес подрібнення маєтків Потоцьких, вплив польського повстання 1830–1831 рр. на польське землеволодіння [139, с. 165]. Автор досліджував процес легітимізації

шляхетського стану. Він зауважує, що переважна більшість родів не мали писемних підтверджень шляхетської гідності. За ревізією 1827 р. по Київській губернії подано списки шляхти, яку поділено на категорії: шляхту, визнану Київським дворянським депутатським зібранням; шляхту, докази походження якої визнано з неповними за резолюцією доповненнями; шляхту з недостатніми доказами про походження за поверненням документів; шляхту, законність якої ліквідовано Герольдією; шляхту, яка записана в подушний оклад. Автор навів приклад Потоцьких, які не надавали оригінальні документи про підтвердження графського титулу. Але незважаючи на це, російські чиновники згадували їх в офіційних документах як графів. Він, спираючись на дані І. Фундукля, подає інформацію про те, що до дворянської родовідної книги Київської губернії в період з 1796 р. по 1830 р. було внесено 954 особи шляхетського роду Уманського повіту [133, с. 40]. І. Кривошея дійшов висновку, що «відшукування російського дворянства» наприкінці XVIII – на початку XX ст. охопило різні категорії населення українських маєтків польських аристократів Потоцьких: одні шукали волі від поміщика, прикриваючись причетністю до шляхетства, інші ж хотіли повернути занедбані родові маєтки [133, с. 41].

Аналізуючи зміни, які сталися після інкорпорації Правобережної України Росією, І. Кривошея зазначив, що до листопадового повстання 1830–1831 рр. соціально-економічні відносини в краї, де панували польські землевласники, не зазнавали істотних змін. Показано, що, як і раніше, магнатські земельні володіння фактично були державою у державі з необмеженою владою їхнього господаря. Як приклад наведено українські володіння Потоцьких, які мали землі у трикутнику Торговиця–Могилів–Тульчин. Аналізуючи становище магнатських володінь, автор показав значення орендних відносин для польських латифундій. Зокрема, Уманські маєтки Потоцьких перебували в оренді чи посесії, хоча підлягали конфіскації

в рамках репресивних заходів після придушення повстання 1830–1831 рр. [135, с. 70].

Продовженням наукового мейнстріма І. Кривошеї можна вважати дисертацію та публікації О. Лобко, в яких досліджено історію та господарську діяльність власників Теплицько-Ситковецького маєтку із залученням українських і польських архівних документів [171–176]. О. Лобко дослідила комплекс маєтків і землеволодіння цієї родини. Їй вдалося визначити обставини переходу маєтків від одного власника до іншого, простежити їхній вплив на соціально-економічну сферу Правобережної України, зокрема внесок у становлення промисловості. У працях О. Лобко детально досліджено еволюцію маєткового комплексу графів Потоцьких (герб Пилява) у Правобережній Україні 1830–1917 рр. [171, с. 21]. У власності Потоцьких перебував один із найбільших маєтків Правобережної України – Теплицько-Бубновецько-Ситковецький маєток. Саме у Ситківцях (1836 р.) був побудований один із перших цукрових заводів. Загалом станом на кінець ХІХ ст. Потоцькі у власності мали Соболівський і Ситковецький цукрові заводи, два винокурінні заводи, млини, цегельний завод. Тобто на правобережних землях станом на ХІХ ст. сформувалися потужні промислові комплекси. О. Лобко зауважила, що незважаючи на численні конфіскації та продажі земель, Потоцькі залишалися найбільшими землевласниками Уманщини на середину ХІХ ст. [171, с. 23].

Авторка досліджувала орендні відносини на прикладі Теплицько-Бубновецько-Ситковецького маєтку. Вона повідомила про існування двох форм господарювання: перша – власник власноруч або через найману адміністрацію управляв господарством, при цьому, використовуючи свої кошти, реманент та найманих робітників; друга – власник здавав маєток в оренду на тривалий термін особі або заводу – була поширена саме в Правобережній Україні. Також зустрічалася короткострокова селянська оренда у Липовецькому та Звенигородському повітах Київської губернії, яка

охоплювала менше 1 % поміщицьких земель. Авторка зазначила, що внаслідок соціально-економічних змін тривало скорочення польського землеволодіння. Вона навела приклад змін польського землеволодіння між 1890 і 1900 рр. у повітах Волині, Поділля і Київщини: у Брацлавському повіті 1890 р. поляки були власниками 39 986 дес., а у 1900 р. – 34 156 дес., у Київському – 52 677 дес. і 40 007 дес. тощо [174, с. 18]. О. Лобко зауважила, що поміщицьке господарство Правобережної України стало плацдармом проведення національної політики царизму, яка привела до незначного збільшення російського землеволодіння. При цьому вона відзначила, що насильне насадження російського елемента та обмеження польського землеволодіння не дали позитивних результатів, і тому воно зберігало домінуючі позиції [172, с. 17]. Дослідниця зауважила, що орендні відносини мали великий зиск і для польських, і для російських землевласників. Наприклад, у Теплицько-Ситковецькому маєтку Потоцьких часто використовувалася посесія. Земля переважно знаходилася під контролем поміщика або його представника. О. Лобко привернула увагу до широкого застосування іпотеки, яка мала переважно державний характер. Як приклад авторка навела маєток О. Потоцької, який вона заставила, отримавши кредит на 37 років у 1853–1854 рр., але власниця вирішила раніше продати маєток с. Сичовку і взяла лише різницю між своїм кредитом і коштами за продане село. Як висновок, дослідниця зауважила, що і оренда землі, і заставні операції виступали шляхом розв'язання проблем землекористування поміщиків [173, с. 130].

О. Лобко у своїй кандидатській дисертації детально розглянула питання польського землеволодіння на Правобережжі у російському законодавстві. Вона зауважила, що на Правобережжі земля перебувала переважно на правах приватної власності у руках польських магнатів і шляхтичів. Нею зазначено, що російський уряд поступово розробляв та втілював у життя заходи переорієнтації юридичного та економічного життя

краю за загальноросійським зразком, уникаючи конфронтації з польськими землевласниками [176, с. 33]. Зміни російської політики, про які пише авторка, сталися після Листопадового повстання 1830 р. Вона зазначила, що після придушення повстання російський уряд почав здійснювати заходи щодо поетапної переорієнтації, інтеграції та асиміляції магнатів і шляхти в російську політичну, соціальну та економічну системи. Авторка детально проаналізувала обмежувальні закони проти польських поміщиків. Зазначила, що учасники повстання, зокрема заможні землевласники Олександр, Володимир, Герман і Юзеф Потоцькі, зазнали репресій та конфіскації їхнього майна [176, с. 36]. За дослідженням О. Лобко, загалом на Правобережжі конфісковано 1 124 земельних маєтків та багато рухомого майна [176, с. 38]. За результатами опрацьованих документів авторка зазначає, що Потоцькі втратили 7 маєтків з 52 фільварками та 21 740 кріпаків [176, с. 39]. Як зауважила авторка, наступним приводом до нової конфіскації польського землеволодіння стало Січневе повстання 1863–1864 рр. О. Лобко пише, що хоча репресивні заходи російського уряду призвели до значного зменшення польських землеволодінь, але наприкінці 1860-х рр. воно продовжувало домінувати. Найміцнішими позиції були у Волинській губернії (90,7 %), найслабші у Київській – 69,5 %. У Подільській і Волинській губерніях більшим було польське землеволодіння (1 078,1 проти 899,3 дес. та 1 395,0 проти 778,4 дес.) [176, с. 47]. Отже, за висновком О. Лобко, російське землеволодіння зростало повільно. Аналізуючи обмежувальні накази 1887 р., 1891 р. щодо зменшення польського землеволодіння, авторка за свідченням даних генерал-губернаторів за 1898 р. зазначає про невелике зростання російського землеволодіння. Зокрема росіянам належало на Київщині 1 011 142 дес., на Поділлі – 809 603 дес., на Волині – 1 493 933 дес., разом 3 314 705 дес. Поляки ж володіли у Київській губернії 809 876 дес., у Подільській – 875 099 дес., у Волинській – 1 473 060 дес., разом 3 158 035 дес. За дослідженням Вериги-Даровського, авторка зазначає, що на

1911 р. полякам належало 3 016 700 дес., а росіянам – 3 521 100 дес. [176, с. 50]. О. Лобко підсумовує, що завдяки цілеспрямованій репресивній політиці щодо польського землеволодіння, яку проводив протягом «довгого ХІХ ст.» російський царат, йому таки вдалося поширити російський вплив на Правобережжя. Авторка стверджує, що польське економічне домінування, яке тривало на цих територіях понад 200 років, закінчилося наприкінці ХІХ ст. [176, с. 51]. Але авторка зауважує, що аналіз показників співвідношення польського і російського землеволодіння у Волинській, Подільській та Київській губерніях показав, що боротьба за землю між поляками та росіянами у другій половині ХІХ ст. завершилася російською перемогою. Однак, як зазначає вона, поляки значно менше втратили, ніж росіяни придбали, і все ж головні важелі залишилися у руках польської магнетерії [176, с. 52]. Отже, дослідниця досить ґрунтовно проаналізувала польське землеволодіння у російському законодавстві. Розглянула статистичні дані щодо порівняльної характеристики польського та російського землеволодіння.

Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. досліджував А. Криськов. Автор проаналізував землеволодіння дворянства, держави і релігійних установ від часу приєднання Правобережжя до Російської імперії до проведення реформи 1861 р. Він доводить, що перша половина ХІХ ст. була періодом змін у поміщицькому землеволодінні. На землеволодіння вплинули приєднання краю до Російської імперії, поступове витіснення форм землеволодіння поляків, репресивна царська політика. Він зауважив, що цей час характеризувався поєднанням особливостей землеволодіння і землекористування періоду польського панування і властивих Російській імперії. На основі опрацювання статистики автор показав, що на початку ХХ ст. польські землевласники володіли 1/5 всієї землі і 46 % поміщицької землі [149, с. 25].

Досліджуючи Подільську губернію, А. Криськов зазначив, що секвестрування польських маєтків відбувалося після повстання Костюшка. Відповідно до правил російської влади, маєтки поміщиків, що присягнули на вірність царю та були причетними до повстання, вважалися казенними. Власність осіб, що знаходилися за межами імперії, були не причетними до повстання та повернулися до 01 січня 1795 р. залишалася за власниками маєтків. Інші особи, які не повернулися до імперії до 01 січня 1795 р., мали право продати власність протягом 1 року і 6 тижнів, інакше вона підлягала секвеструванню та продажу, а виручені кошти поверталися власнику [156, с. 107]. Як висновок, автор зауважив, що земельна власність польських поміщиків, хоч не значно, але зменшилася. Основною причиною цього явища стало секвестрування маєтків та їхнє дарування російському дворянству [156, с. 117]. Як бачимо, А. Криськов помітив, що деякі обмеження щодо польських землевласників відбулися відразу після ікорпорації Російською імперією Правобережної України.

А. Криськов прослідкував зміни у землеволодінні та землекористуванні релігійних установ. Церковне землеволодіння, що утворилося на Правобережній Україні Речі Посполитої складалося з латифундійних володінь католицького та уніатського єпископів, монастирських земель і земель парафіяльного духівництва. Його основою були дарунки-магнатерії та пожалування короля, купівля та кредитування під заставу. Автор зауважив, що не дивлячись на те, що в Російській імперії церковні маєтки перейшли до державної скарбниці, на Правобережжі вони залишилися переважно за первинними власниками. Але деякі зміни відбулися: було заборонено дарувати і заповідати маєтки на користь духовенства. Автор також зазначив, що церква зазнала обмежень після повстання 1830–1831 рр. Було звинувачено католицький і греко-католицький клір у підтримці повстання і ліквідовано 61 монастир, а власність – передано державі [157, с. 223]. А. Криськов, аналізуючи становище поміщицьких господарств на

Правобережній Україні в другій половині XIX ст., зауважив, що це період динамічних змін в розвитку економіки, в розвитку товарно-грошових відносин, внаслідок чого необхідно було пристосовуватися до нових умов господарювання. Автор зазначає про втрату поміщиками дешевої робочої сили та про відсутність капіталів, що змушувало їх здавати свої землеволодіння в оренду [151, с. 158]. Зокрема, автор наводить приклад графа І. Потоцького, який волинські маєтки, загальною площею 55 128 дес., розділив на 42 фільварки, з яких 20 перебували в оренді [151, с. 159].

Н. Темірова позиціонує Потоцьких як латифундистів, яким вдалося зберігати доволі міцні позиції у правобережних губерніях до початку XX ст. У монографії та статейних публікаціях вона показала, що орієнтуючись на ринок, на їхніх землях було організовано високотоварне сільське господарство з розвиненою переробною промисловістю [268, с. 66].

Господарську діяльність Потоцьких у Волинській губернії дослідив В. Павлюк [212; 213; 214; 215]. Автор зауважив, що соціально-економічний розвиток краю залежав від активної господарської діяльності польських землевласників, які перетворювали свої маєтки на капіталістичні підприємства. Польські землевласники посідали провідне місце у цукровому, винокурінному, борошномельному та суконному виробництві. Цукрові заводи створювалися на базі великих латифундій, зокрема Потоцьким належало 7 заводів [214, с. 103]. В. Павлюк зауважив, що магнатерія, розуміючи великі економічні перетворення, які відбувалися в Європі, використовувала можливості капіталістичного прогресу для розвитку промислового виробництва [212, с. 108].

О. Петренко проаналізував особливості ренти у панських маєтках, зокрема Потоцьких. Він охарактеризував фільварок як форму організації панського господарства у маєтку. Досліджено особливості соціально-економічних відносин у маєтках польських землевласників Східного Поділля наприкінці XVIII – на початку XIX ст. [218, с. 17]. Т. Клименко привернула

увагу до ролі Потоцьких у розвитку Умані. Вона подала цікаві відомості про Потоцьких, зокрема про Станіслава Потоцького, Францішека Салезія Потоцького, Станіслава Щесного (Фелікс), Софію Потоцьку [113; 108]. Потоцьким належало велике землеволодіння в Липовецькому повіті – «Уманщина» – площею 640,5 тис. дес. сільськогосподарської землі та 126,8 тис. дес. лісу [113, с. 98]. Ф. Потоцький свої великі маєтки, зокрема і м. Умань, віддавав в оренду, отримуючи взамін великі прибутки. С. Потоцький займався вдосконаленням сільського господарства, вирощуючи пшеницю, жито, овес, а селян було переведено на грошові податки [114, с. 237]. Все це, на думку автора, сприяло розвитку господарства краю.

Водночас дослідники привернули увагу до проблем, що наростали довкола маєтностей Потоцьких у XIX ст. О. Лобко виокремила основні причини розпорошення польських маєтностей та земель: поділ між кількома спадкоємцями; продаж чи застава маєтків; дарування земель [171, с. 15]. Щодо цих міркувань І. Кривошея детально зупинився на процесі демагнетаризації у Правобережжі у першій третині XIX ст., показавши, що вона спричинялася цілою низкою обставин: поділами латифундій між спадкоємцями, неспроможністю нового покоління власників керувати великими латифундіями, відпливом маєтностей внаслідок шлюбних відносин до російських землевласників, політикою російського уряду щодо обмеження польської присутності у земельних відносинах [139, с. 68.].

Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин у першій половині XIX ст. ґрунтовно вивчав О. Гордуновський. Він зауважив, що на початку XIX ст. на Правобережній Україні понад половина поміщиків складалася з польської шляхти. В праці показано різноманітні форми землеволодіння, які були не характерними для Російської імперії. Серед таких згадано інститут довічних старостинських володарів і ленне землеволодіння. З часом такі форми відійшли і набули загальноросійських рис. Царський уряд використовував тимчасову форму

землеволодіння, зокрема дарування державних маєтків на 12 років. Також існувала ще одна форма землеволодіння – застава. Автор в праці помічав, що під заставу здавали лише приватні маєтки. Також в праці згадано різні форми оренди, найбільш поширеною була оренда чиншової шляхти. Переважну більшість маєтків землевласники передавали в посесію. У середині ХІХ ст. відбувалося проникнення російського землеволодіння на Правобережну Україну, особливо після повстання 1830–1831 рр. [50]. О. Гордуновський розглядав розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини ХІХ ст. Як зазначив автор, у сільському господарстві краю розвивалися товарно-грошові відносини. О. Гордуновський підсумовує, що поява поміщицьких господарств вказувала на еволюцію феодально-кріпосницьких господарств [50, с. 61]. Автор також зауважив, що перша половина ХІХ ст. характеризувалася боротьбою між капіталістичними формами господарювання та феодально-кріпосницькими. В результаті цієї боротьби частина поміщицьких господарств була витіснена або втратила своє монопольне становище внаслідок скасування кріпацтва [50, с. 70].

Науковці долучилися до просопографічного вивчення Потоцьких, які були не лише великими землевласниками, заможними підприємцями, а й обіймали високі посади у Російській імперії. І. Кривошея проаналізував життєвий шлях трьох представників Тульчинської лінії, нащадків Станіслава та Софії Потоцької, а саме Олександра, Болеслава та Мечислава. Автор зазначив, що всі три брати служили російському царизму, але лише Олександр був польським патріотом – прихильником відновлення незалежності польської держави [136, с. 25]. І. Кривошеєю розглянуто історію родини князів Чарторийських, пов'язану з Правобережною Україною. Князі Чарторийські відомі були ще з ХІV ст. у Великому князівстві Литовському, були православними, але з часом прийняли католицизм [134, с. 52].

Т. Чубіна дослідила генеалогію роду Потоцьких. Дослідниця зауважила, що маєтки були історико-культурними осередками європейського значення. Авторка охарактеризувала представниць роду Потоцьких – Жозефіни Потоцької, Софії Потоцької, Ольги Нарішкіної та ін. [260, с. 155–156]. Авторка досліджувала родинні зв'язки магнатів, відносини між магнатськими родами (між Потоцькими і Замойськими), джерела отримання маєтків. Авторка зазначила, що землевласники були визначними особами, зокрема М. Потоцький був військовим, великим гетьманом коронним, який неодноразово перемагав татар (під Баром, Кам'янцем), С. Потоцький був брацлавським воєводою, кам'янецьким каштеляном, полководцем [287, с. 58]. Також серед польських магнатів дослідниця назвала письменника Яна Потоцького, політичного діяча Аджая Потоцького, який виступав проти національних інтересів українського населення і підтримував москвофільську течію [287, с. 59].

Досліджуючи польську національну меншину в Надніпрянській Україні, І. Лісевич значну увагу приділив і магнатам, що володіли латифундіями в краї [169]. І. Лісевич наголосив на зосередженні землі у руках польських землевласників. Зокрема, у Заславському повіті на Волині в руках польських землевласників було 90 % всієї землі: у Васильківському повіті на Київщині – 83 %, у Проскурівському на Поділлі – 74 %, в Овруцькому повіті – 28,3 %, у Чигиринському – 16,5 % [168, с. 25]. І. Лісевич показав, що незважаючи на обмежувальну політику царизму проти поляків, причетних до повстань, великі землевласники зуміли втримати землі у своїх руках. Причину цього бачить у тому, що земельні магнати безпосередньої участі в повстаннях не брали. Він зазначає великих латифундистів польських, зокрема у Славутській латифундії князя Р. Сангушка у 1909 р. налічувалося 50,4 тис. дес. землі. Ю. Потоцький мав дві латифундії – Антонінську і Корецьку, на Поділлі – Теплицьку латифундію. Разом в їхніх руках було 107 тис. дес. землі. Ф. Радзівіл володів Олицькою латифундією – 22 тис. дес.

землі. Також в Україні знаходилися великі латифундії Заленських (50 тис. дес.), Собанських (47 тис.), Ярошинських (37 тис.), Решківських (23 тис.), Шембеків (22 тис.). Автор згадував інших польських землевласників – Любомирських, Тишкевичів, Малинських, Грохольських, Бжозовських, Маньковських, Плятерів. Жоден з дослідників не зазначав такий великий перелік польських землевласників [168, с. 26]. Зазвичай автори згадують два чи три імені, зокрема Потоцьких, Браницьких, Радзивілів та іноді Тишкевичів. І. Лісевич магната Браницького оцінив як зрадника Польської держави. До того ж, Браницькі, на думку автора, були шахраями, котрі підсовували селянам непридатні землі, за які останні змушені були сплачувати як за високоякісну. За це Браницькі одержали від царської скарбниці 40 тис. руб. готівкою. Підсумовуючи, І. Лісевич зазначив, що польські землевласники на Правобережній Україні, такі як Браницькі, купалися в багатстві у своїх латифундіях за рахунок визиску батраків, як українців, так і поляків [168, с. 28].

В. Павлюк солідаризувався з іншими дослідниками у тому, що у другій половині XIX ст. польська шляхта все ще зберігала за собою значні земельні володіння, незважаючи на дії російської влади з обмеження впливу поляків та вкорінення російського елемента [213, с. 90]. Водночас дослідник не погодився з думкою Д. Бовуа та інших науковців про колоніальний характер польської присутності, аргументуючи тим, що саме представники шляхетських родів визначали та спрямовували соціально-економічний розвиток регіону, перетворюючи свої маєтки на капіталістичні підприємства [212, с. 108].

Цікавим є дослідження документів Браницьких герба «Гриф» з Вишнівця у «Магнатських» фондах ЦДІАК України Н. Черкаської. Авторка зазначила, що в Києві у фонді Браницьких зберігаються документи двох різних магнатських родів – Браницьких герба «Гриф» та герба «Корчак». Перший був могутнім, але згас наприкінці XVIII ст. зі смертю останнього

представника Я. Браницького (1771 р.). Тоді ж Браницькі герба «Корчак» тільки перетворювалися на магнатів. Родове ім'я Браницьких герба «Гриф» походить від назви маєтку Браниці Краківського воєводства, а магнати герба «Корчак» займали маєток Браниця у Люблінському воєводстві, далі набували розвитку в Правобережній Україні [283, с. 117]. Авторка за документами досліджувала історію родини Браницьких. Вона зазначила, що Ян Браницький, який отримав родинний спадок, переживав фінансову скруту, тому він особисто керував своїм господарством, не передаючи маєтки в оренду, що дало змогу сплати всі борги. Документи, що досліджувала Н. Черкаська, належали до XVII ст. – першої третини XIX ст. Вона умовно поділила документи на три групи за власниками: 1) документи, що стосувалися родичів Браницьких; 2) документи, що висвітлювали військову діяльність Браницького; 3) документи зацікавлених сторін щодо розділу спадщини померлого та його дружини. Авторка показала інформативний потенціал київських документів, що дають змогу скласти уявлення про майновий стан Браницьких – люстрації та інвентарі. У ЦДІАК України зберігається витяг з люстрацій королівщин Київського воєводства щодо Богуславського староства. На основі опрацювання цих документів Н. Черкаська простежила долю маєтків Браницьких герба «Гриф» на основі документів, виявлених у родових фондах Мнішків і Замойських [283, с. 120]. Надалі спадщину Браницьких розділили між собою Потоцькі та Любомирські. Після третього поділу Польщі білостоцькі маєтки Браницьких перейшли до Пруссії, а інші опинилися у російських та австрійських кордонах. Зокрема, головна резиденція Браницького – Білосток – відійшла до Росії [283, с. 124].

Російські науковці у 1990-ті рр. продовжили вивчення поміщицтва вже з нових позицій, прагнучи розв'язати дискусійні проблеми, які визрівали у попередні десятиліття. На той момент провідне місце серед них посідало питання про рівень розвитку капіталізму в сільському господарстві.

Опонентами один одному, як і в останнє радянське десятиліття, виступали А. Анфімов та І. Ковальченко. А. Анфімов у циклі статей «Неоконченные споры» спрямував критику на монографії за участю І. Ковальченка [7, с. 50]. При цьому автор порушив дві проблеми: про частку пережитків кріпацтва в аграрному ладі та про ступінь розвитку капіталістичних відносин. Він повернувся до тези про панування відробітків у поміщицьких господарствах, незважаючи на те, що їхнє скорочення він довів у попередніх монографіях на матеріалах сільськогосподарського перепису 1917 р., визнавши зростання грошової оренди та її абсолютне переважання над відробітками. І. Ковальченко, зі свого боку, звернув увагу на те, що гніт відробітків не був надто тяжким для селян, як це зображувалося в радянській літературі. Натомість прес платежів за викуп надільних земель і особливо купівлю та оренду поміщицьких земель був дуже важким. Привілейованість поміщицького землеволодіння обмежувала ринок землі і зумовлювала перевищення орендних цін над продажними цінами на землю. І. Ковальченко відзначав, що на початку ХХ ст. буржуазні відносини домінували і в поміщицькому господарстві [116, с. 248].

Продовження ця дискусія здобула у дослідженнях російських авторів нової генерації. Зокрема, В. Дякін, охарактеризувавши напрями економічного розвитку, які безпосередньо впливали на становище поміщицького господарства, визначив інші пласти протистояння: на підтримку промисловості й сільського господарства. Прискорення темпів приросту промисловості в 1890-ті рр. було хворобливим для землеробства, тому на порядку денному періодично поставало питання про сільськогосподарський кредит для поміщицького землеволодіння, який розглядався як захід із запобігання мобілізації поміщицьких земель. В. Дякін наголосив на протистоянні між буржуазією й помісним дворянством [81, с. 189]. Загальну характеристику дворянського землеволодіння дав В. Літуєв. Його заслугою є висвітлення теоретичних питань вивчення земельної власності. Автор

порушив фінансові аспекти управління земельною власністю й російським земельним ринком. Він показав, що через сферу поземельних відносин дворяни мали великі можливості для впливу на селянське господарство, дворянське землеволодіння й ринок дворянських земель у середньочорноземному та степовому регіонах, досвід розвитку земельного ринку [167, с. 240].

Б. Миронов, К. Курков простежили соціальну еволюцію дворянства внаслідок скасування кріпацтва. Б. Миронов у контексті соціальних процесів у Росії в XIX ст. проаналізував розшарування поміщиків-дворян і наголосив на тому, що найбільшу стійкість виявляли великі та середні поміщицькі господарства, але й вони банкрутіли під впливом дії економічних закономірностей [190]. К. Курков підкреслює складність еволюції великих господарств на початку XX ст. На його погляд, для успішної адаптації їм, передусім були потрібні ні землі, титули, чини та звання, ні капітали. Важливою умовою була готовність розпрощатися з привілейованим становищем, розлучитися з колишніми звичками. Динаміка чисельності та соціального складу стану в розглянутий період показують, що дворянство поступово поступалося соціальними позиціями. Однак доволі велика чисельність не давала йому розпастися, даючи змогу впливати на перехідні процеси. Дослідник зауважив, що поміщицьке господарство було найбільш поширене в західних районах імперії, де на початку XX ст. вироблялася велика частина товарного хліба. Південно-Західний регіон автором віднесено до таких, де модернізація дворянського господарства відбувалася найінтенсивніше. І хоча низку юридичних перешкод, які гальмували процес перетворення дворянських земель на товар, до початку XX ст. вже було усунуто, повній свободі їхнього відчуження заважали пережитки становості та специфічні привілеї дворянського землеволодіння, в якому велику частку на Правобережжі становили маєтності осіб польського походження [162, с. 27–29].

Отже, сучасні науковці, спираючись на напрацювання дослідників попередніх генерацій, але в іншій історіографічній ситуації, з більшими можливостями залучення джерел і доступу до напрацювань зарубіжних авторів, доволі широко опрацювали проблему еволюції польського землеволодіння в правобережних губерніях протягом «довгого» ХІХ ст. Дослідники здійснили всебічне вивчення проблеми, проаналізувавши походження польського землеволодіння в українських землях, його динаміку протягом ХІХ ст. під впливом соціально-економічних перетворень, передусім пов'язаних з розвитком капіталістичних відносин та обмежувальною політикою імперської адміністрації, скорочення польського землеволодіння, його демагнатеризацію, масштаби орендних відносин і заставних операцій. Дотичними до цієї проблеми стали дослідження соціально-антропологічного спрямування та джерелознавчі студії. У підсумку варто наголосити, що саме сучасне покоління науковців зробило найбільший внесок у вивчення змін у польському землеволодінні в правобережних губерніях. Для українських дослідників ця тема стала багато в чому новаторською. Російські науковці продовжили вивчення приватного землеволодіння загалом, у цих рамках апелюючи і до землеволодіння польського походження в українських губерніях. Як і в радянську добу, на зламі ХХ–ХХІ ст. цей сюжет розглядався винятково в широкому контексті соціально-економічних процесів у Російській імперії.

4.2 Аналіз політики Російської імперії щодо землеволодіння у правобережних губерніях

Окрім соціально-економічних процесів, на польське землеволодіння у правобережних губерніях істотний вплив справляла політика імперської адміністрації. У вивченні цього аспекту суттєвий внесок зробили передусім

сучасні російські дослідники – В. Дякін, К. Трояновський, О. Островський, Б. Миронов, Л. Горизонтов, А. Тесля та інші.

Варто звернути увагу на монографію В. Дякіна на основі опрацювання документів із фондів Російського державного історичного архіву. Він дослідив національну політику правлячої влади [80, с. 14, 81]. Дослідник зауважив, що обмеження польського землеволодіння стосувалося саме поляків, а не католиків, і спрямовувалося проти великого польського землеволодіння як матеріальної основи польського лідерства в регіоні. Також малося на увазі, що поряд з насадженням російського землеволодіння необхідно було підтримувати всі непольські землевласницькі елементи. В. Дякін зауважив, що з часом відбулося ототожнення понять «польське походження» і «католицьке віросповідання», що суперечило головному принципу російської політики – роз'єднання польського і католицького елемента. В результаті заборонялося всім католикам, крім селян, купувати землю. Міністр внутрішніх справ І. Горемікін у 1899 р. просив пільги для католиків та отримав дозвіл для місцевого населення купувати землю площею до 60 дес. Як зауважив автор, у Західному краї за переписом 1897 р. поляки становили 5,84 %, а католики – 35,39 %. Пільговий наказ, який пізніше набув обмежень, призвів до утворення нового класу дрібних землевласників-католиків, пронизаних політичними поглядами польських поміщиків, що суперечило російській політиці, тому в 1903 р. таким особам було призупинено видачу дозволу на купівлю землі. За новими правилами дозволялося придбання землі за таких умов: яка фактично давно перебувала у володінні; при купівлі у чоловіка, дружини чи батьків; у разі, коли дружина і діти покупця були православними. Як зазначив В. Дякін, російське землеволодіння в Західному краї мало менші масштаби, порівняно з польським: у 1865 р. співвідношення польського та російського землеволодіння становило 82,6 % та 17,4 %, у 1897 р. – 51,3 % та 41,8 % [82, с. 278–279].

На його погляд, російське керівництво робило спроби обмежити купівлю землі і селянам-католикам, бо вони боялися перетворення їх із часом на великих землевласників. Адже справді траплялися випадки, коли селяни-католики невеликими ділянками скуповували землю і досягали середнього рівня. Отож, їм дозволялося купувати землі не більше 60 дес. Часто особи російського походження були ненадійними, адже могли за кошти поляків купити землю і передати їм же у будь-якій формі у користування. Отже, законом 1886 р. генерал-губернаторам надавалося право на їхній розсуд не видавати свідоцтво на власність і росіянам [82, с. 280]. Об'єктом дослідження Л. Горизонтова стали уявлення представників керівного уряду про носіїв «русского начала» на приєднаних наприкінці XVIII ст. до Російської імперії територіях, заходи з розповсюдження великого російського землеволодіння, посилення російського елемента в західних губерніях. Дослідник простежив плани російської колонізації колишніх польських територій, зокрема Південно-Західних губерній. Як він зауважив, залучення «російського елемента» для створення землевласницьких господарств було важливим напрямом колонізаційної політики Російської імперії. Дослідник пов'язував поміщицьку колонізацію західних губерній імперії з репресивною політикою, яка проводилася після придушення повстання 1830–1831 рр. [55].

У праці наведено різні думки про форми розширення російського землеволодіння у західних губерніях. Серед них – пропозиція про оренду, яку не схвалив комітет у справах західних губерній, адже вважав, що це згубно позначиться як на господарстві, так і для селянах. Л. Горизонтов зазначив, що комітет наголошував на традиційному пожалуванні на основі вотчинного права. В результаті в керівництві затвердилася ідея майоратів, тобто невідчужуваних і неподільних володінь, які переходили у спадкову власність [55, с. 123]. Російське керівництво планувало не тільки конфісковувати, а й вирішило скуповувати польські маєтки. Л. Горизонтов охарактеризував процес створення майоратних господарств і посилення

російського елемента в західних губерніях. Комітет у справах західних губерній домагався дозволу для власників майоратів переводити туди селян з інших маєтків, мотивуючи цю міру посиленням російського елемента та збільшенням зобов'язаних селян.

Л. Горизонтов зауважує, що у влади не було єдиної думки щодо створення майоратів. Зокрема, голова фінансового відомства Є. Канкрін виступав проти створення нових вотчин і вважав, що найбільш прийнятними є орендні відносини. В праці також наведено політичну позицію, зокрема те, що важливим стане приєднання тамтешніх жителів західних губерній до Росії, а не збільшення російських землевласників. Такої ж думки був П. Кисельов, який вважав, що селяни, спробувавши на собі державне керівництво, не змиряться з переходом в руки приватних власників. Зіставляючи кількість польських землевласників у західних губерніях – 19 872 – із передбаченою проектом кількістю нових російських поміщиків – 420, – П. Кисельов ставив під сумнів такі заходи. Вказувалося на складності утворення господарств російських поміщиків на нових територіях, наголошуючи на тому, що «дворян колонизувати вдруг неможливо» [55, с. 125]. Міністр державних маєтків також був проти створення майоратних господарств, вважаючи, що це є негативний наступ на державне село. Як висновок, Л. Горизонтов зауважив, що вдалося відстояти державні маєтки у західних губерніях, і в 1846 р. включити їх до складу конфіскованих маєтків повстанців та створити два майорати. А керівництво держави саме західних губерній пішло не шляхом створення майоратних землеволодінь, а через запровадження інвентарних правил [55, с. 125].

У монографії проаналізовано основні цілі імперської політики щодо західних губерній. Перевагою користувалися пільговий продаж землі особам непольського походження. На думку Л. Горизонтова, конфіскація маєтків у Південно-Західному краї не сприяла притоку нових землевласників. Він привернув увагу до дискусії, що виникла серед чиновників щодо питання

російської колонізації західного краю. Наприклад, «Вестник Западной России» К. Говорського доводив, що з погляду перспектив зросійщення краю перевагу варто надати дрібному землеволодінню. У такому разі росіяни здобули б підтримку з боку місцевого селянства. А столичні опоненти «Вестника» заявляли, що противагою польському землеволодінню західного краю може бути тільки велике російське землеволодіння [55, с. 140].

Вивченням політики російської імперії щодо безкласової шляхти у західних губерніях займався російський вчений К. Трояновський. У дослідженні автор ґрунтувався на неопублікованих документах вищих, центральних і місцевих органів управління Російської імперії, які знаходилися в архівах України та Росії. К. Трояновський наголосив, що відразу після приєднання західних губерній до імперії проголошувалися маніфести, в яких згадувалися саме вищі класи, серед яких були і польські землевласники. Автор також зазначає, що проводилися ревізії, відповідно до яких вся шляхта, включно з поміщиками, підлягала обліку, але не для перепису, а для отримання інформації про населення, яке користувалося шляхетськими пільгами [274, с. 26].

Вже традиційно відзначено, що чимало польських поміщиків самі не господарювали на своїх землях, а здавали в посесію. Як автор зауважив, не випадково в російських законах зазначалося, що виборними посади можуть бути лише ті, в яких земля була у власності, а не користуються нею тимчасово. І все ж всі дворяни, і поміщики, і чиншова шляхта, які могли довести свою шляхетність, отримували стан дворян та відповідні привілеї. На думку К. Трояновського, російське законодавство передусім мало значення для привілейованого стану приєднаних губерній. Російська влада самим фактом створення провінційного управління в приєднаних губерніях за загальноімперським зразком давала зрозуміти, що мала намір вибудовувати відносини зі старопольським дворянством на основі російського законодавства. На західні губернії переносилася імперська модель взаємодії

самодержавства і панівного стану [274, с. 28]. Л. Горизонтов зазначив, що російське землеволодіння в досліджуваних територіях, зокрема і в західних губерніях, не стало «тим каркасом, який з'єднав би з імперським ядром» [55, с. 153].

Короткий огляд з історії польського землеволодіння зустрічаємо у колективній монографії «Западные окраины Российской империи». У праці чітко зазначено, що термін «западные окраины» був умовною назвою, адже якщо його розглядати в сучасній географії (Україна, Білорусь, Литва і Польща), то це значення буде помилковим. Це тому, що він охоплює лише Білорусь та Литву, а Україна і Польща виходять за його межі. Сучасні уявлення про кордони цих держав не були очевидними ні в ХІХ ст., ні в ХХ ст. В Російській імперії Західний край був офіційною адміністративною одиницею. Поняття «западные окраины» охоплює Західний край. В географічному понятті це території Лівобережної України, Західного краю та Царства Польського, які раніше входили як до Речі Посполитої, так і до Російської держави, але в різні періоди [87, с. 13]. У монографії розглянуто перебіг основних подій навколо поділів Речі Посполитої та економічних наслідків для Російської імперії. З одного боку, Російська імперія отримала обширні густозаселені території, з іншого – економічного – швидких очевидних результатів імперія не отримала. Російській імперії не вдалося поширити своє панування в Балтиці, подолати перевагу прусського впливу в польській торгівлі і втягнути Польщу в сферу торговельних обертів імперії. Економічні наслідки поділів Польщі для її територій були не дуже сприятливими. Фінансові прибутки новоприєднаних земель мали надходити в скарбницю імперії. Хоча за рівнем прибутків Волинська, Подільська та інші губернії були адміністративними одиницями з найменш прибуткових. Керівництво імперії у спадок отримало великі борги від Речі Посполитої, короля С. Августа та польських магнатів [87, с. 74]. У праці зауважено, що ситуація склалася для польських магнатів більш сприятлива. В обмін на

лояльність керівництво було готове взяти на себе захист земельної власності магнатів та її влади над селянами. Зазначено, що поляків запрошували керувати не тільки колишніми землями Речі Посполитої, а й в імперії. Наприклад, товариш Олександра І А. Чарторийський став членом негласного комітету, пізніше – міністром іноземних справ. С. Потоцький в одному з листів заявляв: «Не стану більше говорити про колишню Польщу... я відчуваю себе росіянином...» [87, с. 77].

У монографії також зазначено, що імперська влада не оминула і державне село краю, тобто проведена люстрація – перевірка відповідності розміру і цінності землі повинностям. Панська повинність перетворилася на оброчну. Шляхтичі-орендарі відсторонювалися від контролю селищами, натомість призначалися імперські чиновники. Хоча такі люстрації нерідко затягувалися на роки, на погляд авторів монографії, імперська влада здійснила серйозний крок на противагу польському впливу у регіоні. Водночас зауважено, що обмежуючи права польських поміщиків, керівництво мало розуміти, що перетнувши межу, воно ризикує дестабілізувати інститут кріпацтва по всій імперії. Саме тому керівництво імперії продовжувало залежати від польської шляхти в справі контролю над кріпаками, підтримки порядку, збирання податків тощо [87, с. 106–107].

Автори монографії зауважили, що основним показником труднощів царської влади в обмеженні польської присутності може бути спеціальна термінологія щодо згаданих вище реформ. Адже терміни «інвентарі» та «люстрація» було запозичено з польського лексикона соціально-аграрних відносин, які відбивали реалії місцевого господарського побуту, хоч царизм намагався їх скорегувати [87, с. 108].

Б. Миронов національну політику російського уряду запропонував розділити на два етапи: до і після 1863 р. з проміжним періодом між 1830 і 1863 рр. Основними пріоритетами російської політики автор назвав соціальну стабільність, внутрішню і зовнішню безпеку. Зазначено, якщо ці

пріоритети піддавалися загрозі, то уряд змушений був втрутитися, використовуючи всі доступні засоби, включно з військовими. Якщо ж неросійські еліти проявляли лояльність і забезпечували соціально-політичну поміркованість своїх територій, то їх сприймали як партнерів. На його погляд, курс російської національної політики змінився саме після польських повстань. Основною причиною таких змін було розчарування у можливості ліберальної асиміляції і переконання у продуктивності лише жорстокої політики щодо збереження та укріплення державної єдності. Як влучно зауважив Б. Миронов, виник так званий «польський синдром», тобто страх перед наслідками ліберального внутрішньополітичного курсу, який призводить до повстань, а жорсткий – до заспокоєння (придушення). Дослідник вдався до історичного екскурсу, показавши, що після закінчення наполеонівських війн за рішенням Віденського конгресу до Росії було приєднано герцогство Варшавське. Олександр I польське питання вирішив ліберальним шляхом – утворив Царство Польське зі своєю конституцією та автономією, державні посади залишалися за поляками, офіційне діловодство велося польською мовою, утворено свій військовий корпус, релігія залишалася католицькою. Кожний новий імператор мав коронуватися польською короною та присягати польській конституції, як це зробили Олександр I і Микола I. Але поляки організували два повстання. Саме після цього російський уряд вдався до репресивних методів вирішення польського питання – конституцію було ліквідовано, автономію звужено, відбулося повне злиття польських територій з іншими губерніями імперії і поширення загальноросійського законодавства [189, с. 38]. Проти польських землевласників було застосовано репресії, організаторів було заслано або страчено, проведено чистку польського шляхетства, внаслідок чого близько 200 тис. осіб втратили стан дворянства. Землі засланих польських поміщиків переходили в російську скарбницю, яка продавала або здавала в оренду російським особам. На переконання Б. Миронова, саме польські повстання

стали однією з причин зміни курсу російської національної політики російського уряду, зокрема у частині землеволодіння [189, с. 39].

А. Тесля простежив погляди російського журналіста консервативного світогляду М. Каткова на національне питання, особливо сфокусувавшись на польському питанні, яке, на його думку, було найбільш актуальним і болючим для Російської імперії. Дослідник зауважує, що журналіст вважав події 1863 р. одночасно і загрозою, і можливостями для Російської імперії. Ним зазначено, що польські події викликали не тільки патріотичні почуття у журналіста щодо Російської імперії, але й уявлення про те, до чого потрібно прагнути. А. Тесля зауважив, що журналіст важливим вважав не придушення польського повстання, а знищення умов, які його викликали. У публікації виокремлено особливу думку журналіста щодо польського повстання, яке він вважає змовою польських магнатів [272, с. 89].

Зазначено, що поки буде існувати польський елемент в південно-західних губерніях, то ніякого примирення з Польщею не буде [272, с. 90]. На думку М. Каткова, головним питанням було, як зміцнити російське землеволодіння і якими засобами послабити польський елемент в південно-західних губерніях. Російський публіцист пропонував не тільки витіснити польський елемент, але і одночасно потрібно поширювати і розвивати російське землеволодіння: «Суцільне польське землеволодіння є головною виразкою західного краю. Проти цієї виразки один засіб – по можливості розрідити польське землеволодіння, збільшивши число російських поміщиків у цьому краї». Саме ж повстання, на переконання М. Каткова, дало можливість розв'язати це питання, адже в спокійний час потрібно було порушувати громадянський порядок, а в цій ситуації всі покарання виглядали законними [272, с. 90].

Аналіз політики російському царизму щодо Правобережної України на зламі XVIII–XIX ст. здійснено Г. Казьмирчуком та А. Філінюком. Зокрема наголошено на потужності кількох десятків магнатських родів, які

зосереджували в своїх руках величезні земельні та людські ресурси і мали реальну політичну й економічну владу, хоча формально у них не було спеціальних привілеїв [104; 278; 279, 280]. Це стало можливим внаслідок доволі лояльної політики російської адміністрації під час включення Правобережжя до імперії стосовно магнатів. Як показав автор, розмежування проводилося зі збереженням недоторканості казенних земель і земельної власності магнатів і шляхти, що розглядалися як соціальна опора самодержавства в регіоні. З одного боку, це зачіпало інтереси багатьох магнатів – власників великих масивів земель і кріпаків, які не завжди погоджувалися з конкретними діями уряду з питань межування, з іншого – могло збурити їхнє незадоволення і тим самим послаблювати з перших днів перебування в регіоні свою ж соціальну опору. А. Філінюк ситуацію, що у підсумку склалася у Правобережному регіоні, позначив такими характеристиками: провідна роль знатних шляхетських родів у соціально-економічному розвитку регіону; втягування поміщицьких господарств у ринкові відносини шляхом товаризації землеробства і тваринництва, внаслідок чого їхня продукція посідала панівне становище на внутрішньому ринку; збереження польського впливу, незважаючи на заходи центральної влади і місцевої російської адміністрації; збереження в руках польських латифундистів землеволодіння, що виступало головним критерієм соціально-економічного впливу [278, с. 316].

Процес входження земель Правобережної України «ознайомив» російську владу з різновидом приватної власності польських магнатів, що проявлялася у наявності на землях, підвладних магнатам, підконтрольних їм військовим силам, органам самоврядування. Дослідник зауважив що проблемою нової влади є перетворенням земель з польських на російські, що зрештою змушувало російську адміністрацію залучати російське дворянство, надаючи їм значні земельні володіння. Все ж, незважаючи на підпорядкованість Російській імперії, на погляд А. Філінюка, історичну

індивідуальність Правобережжя визначала та обставина, що навіть після анексії польська шляхта тут залишилася соціально панівним елементом, а в економічній сфері клас землевласників виграв на зміні режиму, бо його панування над селянством знаходило собі певнішу опору в поліції та військовій силі абсолютної монархії, ніж як це було у Речі Посполитій [280, с. 399].

У монографії та окремих публікаціях А. Філінюк показав, що російська влада пішла на союз із регіональною елітою, представленою переважно польськими магнатами. На відміну від пригнобленого переважно українського кріпосного селянства, що зазнало подвійної соціально-класової і національної експлуатації, вони опинилися у більш привілейованому, ніж за Речі Посполитої, становищі. Польські дворяни втратили юридичну владу над селянами, характерну для часів Речі Посполитої. Натомість, їхнє економічне панування було не тільки визнано та захищено законом, а й підтримано російською адміністрацією, що вступила з ними в альянс. Дослідник це пояснює тим, що дворянство Росії до кінця XVIII ст. залишалося правлячим класом, який поповнював всі ключові ступені державної ієрархії. На його влучне зауваження, польську шляхту та російське дворянство об'єднував потяг до отримання все більших прибутків за рахунок посилення тиску на українських селян [278, с. 317]. Оскільки власниками найродючіших земель і виробленої на них сільськогосподарської продукції були не українці, то й всі доходи від господарювання на селі опинялися в руках чужоземців [280, с. 368–369].

Ю. Войтенко дослідив становлення політичної еліти Правобережжя у процесі його інкорпорації, становлення та діяльності владних інституцій [45]. Автор охарактеризував становище шляхти, яка до приєднання польських земель була елітою регіону, тому не дивно, що на неї було поширено положення Жалуваної грамоти Катерини II, зрівнюючи її права та обов'язки з російським дворянством [45, с. 71]. Проте, враховуючи, що дворянство

завжди розглядалося імперією як службовий стан, то, звичайно, і шляхта повинна була стати «носіями та реалізаторами» імперської політики, а це було для неї чужим. Це призвело, як доводить Ю. Войтенко, до уповільнення формування політичної еліти Правобережжя. Водночас представники російського дворянства, яким влада, запроваджуючи свою політику, виділяла значну частину землі регіону, не поспішали переселятися до політично та ментально чужого для них краю [45, с. 72]. Він зазначив, що, у такий спосіб, «політичною елітою були ті піддані, які вміли максимально вислужитися перед керівництвом, відчуваючи себе суб'єктом російського державотворення» [45, с. 81–82]. Також автор, аналізуючи інтеграцію місцевої шляхти до лав російського дворянства, зазначив, що влада всіляко намагалася не допускати дрібної шляхти до дворянського стану, зберігаючи цінність привілейованого стану. У цих міркуваннях з науковцем солідаризується О. Якимчук, яка простежила доволі суперечливі процеси у польському землеволодінні у межах Рівненського повіту [305, с. 58, 64, 70].

Розгорнутий аналіз законодавчого регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні наприкінці XVIII – у XIX ст. на початку 2000-х рр. у монографії «Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 рр.)» та цілій низці статей здійснив С. Борисевич [22; 23; 24; 25; 26]. Дослідник вперше предметно проаналізував комплекс законодавчих актів 1793–1886 рр., що стосувалися польського землеволодіння. Він зауважив, що на Правобережній Україні поміщиками були переважно поляки або сполячені українці-католики. На його погляд, свідченням панування феодально-кріпосницьких відносин було існування двох об'єктів власників землі, а саме польські поміщики і держава. Він проаналізував опис земель і маєтків, здійснений царським урядом для вироблення принципів керівництва управління новоприєднаними українськими землями та визначення розмірів прибутків державної скарбниці. Для цього в 1792 р. було видано указ «Про розпорядження в

польських областях російськими військами», відповідно до якого лише присягнувши на вірність російському цареві, можна було зберегти право власності на землі та маєтки. У разі відмови польські землевласники змушені були виїжджати за межі імперії [25, с. 85]. С. Борисевич привернув увагу до різних типів землеволодіння. Зокрема, він показав, що на момент включення Правобережжя до Російської імперії у регіоні існували вотчинні або приватні, старостинські, поєзуїтські, ленні та подуховні землеволодіння. Вже імперська влада виокремила п'ять категорій державних маєтностей: 1) ті, що перебувають в довічному володінні; 2) маєтки в довічному праві; 3) які після смерті довічного власника передавалися у 5-річну посесію спадкоємцям або стороннім особам; 4) що перебували у 50-річному володінні; 5) маєтки, переуступлені іншим особам [23; с. 24].

Російське керівництво спочатку привласнювало земельні наділи, але для залучення на свій бік багатих польських магнатів роздавала землі «вірнопідданим» царизму. Після придушення повстання у польській шляхти забирали земельні наділи та маєтки, внаслідок чого поступово польська шляхта втрачала свої політичні позиції та вплив [25, с. 86]. Показано й інші важливі зміни в аграрних відносинах, пов'язані з поступовим обмеженням польського землеволодіння. Відбувався процес демагнатирезації поміщицького землеволодіння, який супроводжувався одночасно із зосередженням земель у нових землевласників. С. Борисевич наголосив, що Російській імперії знадобилося майже століття для законодавчого врегулювання поземельних відносин на Правобережній Україні. Через таку послідовну та вичікувальну політику щодо зменшення польського впливу російська влада зміцнила свої позиції в поземельних відносинах у регіоні [23, с. 91].

Отже, здобутком сучасних дослідників є аналіз політики Російської імперії щодо землеволодіння у правобережних губерніях. Цілком закономірно, що найбільший внесок зробили російські дослідники, які на

основі ширших евристичних можливостей вдалися до переосмислення сутності імперії. Українські науковці більшою мірою вдалися до аналізу законодавства, яке власне й позначало цю політику. Сучасні автори одностайні у тому, що державна політика спрямовувалася проти великого польського землеволодіння як матеріальної основи польського лідерства в регіоні. Показано, що залучення «російського елемента» для створення землевласницьких господарств було важливим напрямом колонізаційної політики Російської імперії. Водночас керівництво імперії продовжувало залежати від польської шляхти у справі контролю над кріпаками, підтримки порядку, збирання податків тощо. На влучний вислів Б. Миронова, у тогочасної російської адміністрації виник так званий «польський синдром», тобто страх перед порушенням внутрішньої стабільності, якій загрожував як сепаратизм поляків, так і незадоволення селян. Наголошено, що курс російської національної політики змінився саме після польських повстань, до розгляду вивчення наслідків яких перейдемо у наступному підрозділі.

4.3 Вивчення впливу повстань 1830–1831 та 1863–1864 рр. на польське землеволодіння

Досить великий відгук у сучасному науковому середовищі, українському та російському, здобула проблема впливу на польське землеволодіння повстань 1830–1831 рр. та 1863–1864 рр. [58; 69; 122; 123; 124; 275 та ін.]. Зокрема, наслідки двох польських повстань поміж іншим проаналізовано у колективній монографії російських авторів «Западные окраины Российской империи» [87, с. 13]. Саме після повстання Микола I розпорядився, щоб назви «литовські» та «білоруські» губернії не використовувалися в адміністративній номенклатурі, а відповідні території називалися Північно-Західним краєм. Київська, Волинська і Подільська

губернії складала Південно-Західний край. Разом Північний-Західний край і Південно-Західний край називалися Західним краєм, який протягом 1840–1850 рр. називали ще терміном «повернуті губернії» або приєднані від Польщі [87, с. 104]. В поміщицьких маєтках трьох губерній Правобережної України було запроваджено інвентарі, що пояснювалося турботою імперської влади про селян. Придушення повстання супроводжувалося цілою низкою репресивних методів проти місцевого польського дворянства – смертними стратами, засланнями, депортаціями. Підписувалися накази, що забороняли польським землевласникам купувати землю в Західному краї. При видачі свідоцтва на дозвіл на купівлю землі, відбувалося визначення осіб польського походження за схемою: поляк – католик із дворянського стану або із будь-якого неселянського стану уродженець західного краю. В праці зазначено, що ініціатори законів спеціально створювали несприятливі умови для ведення господарства поляками, зокрема відсотковий збір з маєтків, селянські сервітути на поміщицьких землях. Все мало сприяти тому, щоб польські землевласники змушені позбуватися своїх господарств і звільнити місце для осіб російського походження, яким надавалися пільги для купівлі таких господарств. Також зауважено, що і для російських осіб складалися не дуже сприятливі умови для осілости та створення своїх господарств. Тобто, російські особи, які придбали землі, не мали права продати чи здати землю в оренду полякам. Саме тому нові російські власники, не знаючи все про господарювання, часто залишали придбані маєтки. Як пишеться в монографії, польські землевласники не уступали економічному та адміністративному тиску та упорно трималися за свої землі. На 1868 р. із приблизно 15 тис. маєтків, що належали шляхті, перейшло у власність не полякам близько 100 маєтків Південно-Західного краю [87, с. 215].

У монографії також доволі детально розглянуто дискримінаційні закони 1880–1890 рр. щодо польського землеволодіння. З 1886 р. стало не достатньо просто отримати свідоцтво на дозвіл на купівлю землі особам

непольського походження. Необхідно було ще отримати позитивне свідоцтво про дозвіл особі купувати землю. Російська влада у такий спосіб позбавлялася російських осіб, які могли купити полякам маєтки на своє ім'я. А також влада не довіряла ополяченим росіянам, навіть більше, ніж полякам. Заборонялося польським землевласникам отримувати у спадок, крім від чоловіка, дружини чи по прямій лінії успадкування. В інших випадках успадкування заборонялося, і земля продавалася російським особам [87, с. 289]. В праці чітко зазначено, що результати земельної політики в західних губерніях в кінці XIX ст. скоріше збентежили, ніж унадіювали царський уряд [87, с. 292]. На кінець століття різке збільшення цін на землю сприяло великим польським землевласникам у збереженні свого образу життя і навіть зміцнити свій авторитет. Лише невелике число російських власників осідали в західних губерніях і створювали власне господарство. Часто порушувалися обмежувальні закони проти польських землевласників, на що влада робила вигляд, що не помічає. Маєтки польських землевласників, особливо магнатів-цукрозаводчиків, в Південно-Західній губернії були цілим світом аристократичних садиб, які жили власним господарським і культурним життям, а інші стани заставляли себе відчувати плебеями багатьох представників місцевої влади [87, с. 293].

Дослідження О. Бундак охопило період з приєднання території Волині до Російської імперії до селянської реформи 1861 р. [37]. У процесі вивчення економічного розвитку губернії дослідниця не обійшла увагою проблему поміщицького землеволодіння. О. Бундак у контексті аграрного розвитку Волинської губернії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. зазначила, що політика російської влади полягала у збереженні великого землеволодіння на цій новоприєднаній території [37, с. 43]. Як наголошено у дисертаційній роботі, до Листопадового повстання царат майже не втручався у поземельні відносини у регіоні, а після нього розпочалося впровадження спеціальних законів для регулювання цих відносин [37, с. 44]. Характерною

ресою поміщицького землеволодіння на території Волинської губернії було переважання польського землеволодіння, що було незмінним і в досліджуваний період [37, с. 45]. Як зазначила О. Бундак, 93 % поміщиків були поляками, їм належало 90 % земель, більшість з яких була зосереджена у володінні поміщиків-магнатів [37, с. 46]. Водночас після польського повстання 1830–1831 рр. відбувалося поширення землеволодіння російського дворянства, у чому була зацікавлена імперська влада [36, с. 56]. П. Олешко, як і О. Бундак, наголосив на домінуванні великого землеволодіння польського походження [204, с. 78]. Як і інші дослідники землеволодіння на Правобережжі, автор показала збільшення частки російського дворянства, у чому була зацікавлена імперська влада. Проте, російське землеволодіння на території Волинської губернії не набуло поширення, незважаючи на заходи царату з розподілу землі [204, с. 95]. На думку дослідника, через найбільшу на Правобережжі питому вагу великого землеволодіння воно зменшувалося серед приватного володіння аж до кінця XIX ст. [204, с. 113].

Ю. Поліщук у контексті етнічної політики Російської імперії серед шляхів вирішення «польської проблеми» російським урядом назвав: залучення польської шляхти на свій бік і перетворення її на стан дворянства; боротьбу з тими, хто не бажали переходити на бік Російської імперії; перетворення більшості польської шляхти на податні стани. Автор привернув увагу до маніфесту «Про приєднання польських областей до Росії», який оголошував, що усі мешканці цього регіону приймалися у російське підданство за умови збереження усіх їхніх статків та привілеїв. Передбачалося зрівняти у статусі російських дворян і польську шляхту. Польські ж землевласники, не бажаючи втрачати своє майно, присягали на вірність царю [221, с. 140]. Отже, розгортався цілеспрямований процес послаблення польського впливу в українських землях через скорочення польського землеволодіння та розширення російського.

Ю. Рудакова досліджувала зміни у структурі землеволодіння на Правобережній Україні. Дослідниця наголосила, що за царювання Катерини II було підписано наказ про «секвестр маєтків осіб, які були причетні до антиросійського повстання» (Т. Костюшка). Згідно із законом передбачалося: по-перше, маєтки польських землевласників, які склали присягу на вірність російському цареві, але взяли участь у повстанні, приєднати до казенних; по-друге, поміщики, які склали присягу до 01 січня 1795 р. і не брали участі у повстанні, одержували маєтки, але за умови не залишати межі держави; по-третє, поміщики, які не прийняли присягу вчасно, протягом року і шести тижнів мають продати своє майно російським дворянам та сплачувати податки. Отже, отримані внаслідок конфіскації у польських магнатів маєтки царизм роздавав російським дворянам [242, с. 180]. Дослідниця зауважила, що період царювання Павла II відзначився деякою лібералізацією – поверненням земель та маєтків колишнім польським власникам за слухняне служіння царю. Авторка зазначила, що на Волині російський «земельний» фонд значно зменшився, і Волинь залишилася польською землею [245, с. 110].

Аграрну політику Російського царату в Правобережній Україні у 1793–1861 рр. досліджував В. Брославський. Автор досліджував аграрну політику царського уряду, спрямовану на послаблення польських позицій, зменшення польських землеволодінь та збільшення російського землеволодіння. Автор зазначив, що основними напрямками зменшення польського землеволодіння польської шляхти були конфіскація, секвестр і викуп землі імперією [34; с. 223]. Ним зауважено, що в історіографії поширена думка про те, що наступ на польських землевласників розпочався лише після 1830 р. Але, автор солідарний з А. Криськовим, який зауважив, що початки конфіскаційного законодавства розпочалися ще наприкінці VIII ст., після повстання 1794–1795 рр. Автор стверджував, що вже наприкінці VIII ст. царський уряд зосередив свою увагу на поступовому послабленні польсько-шляхетських

позицій шляхом зменшення їхнього землеволодіння [30, с. 10]. Також царизм активно використовував інститут відчуження власності, тобто конфіскацію майна. Він зауважив, що такий засіб застосовували у разі, якщо власник не присягнув на вірність цареві або проявляв непокору. Було також повідомлено автором про те, що шляхта змушена була доводити своє походження, приналежність до шляхетського роду, щоб не втратити привілеїв і маєтків. Проаналізувавши становище польської шляхти в умовах поділів Речі Посполитої і входження до Російської імперії, автор дійшов висновку, що переважна більшість польської шляхти змиралася з новими умовами, визнаючи російську владу заради збереження своїх маєтностей [29, с. 8].

В. Брославський, аналізуючи національну політику Російської імперії щодо поляків на Правобережній Україні, зробив висновки, що політика носить яскравий окупаційний характер. В її основі лежить прагнення послабити економічні позиції польських землевласників, декласувати шляхту та примусити її співпрацювати з окупаційним режимом [36, с. 121].

В. Брославський дослідив заходи царського уряду, скеровані на посилення проросійського землеволодіння, як гаранта соціально-економічного контролю за Правобережзем [35, с. 20]. Зокрема, детально розглянув антипольські заходи генерал-губернатора Д. Бібікова, спрямовані на послаблення економічного та культурного домінування поляків в Правобережній Україні [28, с. 41]. Автор зазначив, що значний вплив на активізацію аграрної політики російського царизму, спрямовану на зменшення польського і збільшення російського землеволодіння, справило повстання 1830–1831 рр., в рамках придушення яких було секвестровано та конфісковано значні земельні маєтки. Аграрна політика царизму щодо католицької, уніатської та православної церков на Правобережній Україні була спрямована на ліквідацію католицького, зменшення уніатського та збільшення православного землеволодіння. Проводилася секуляризація майна церкви: духовенство позбавлялося прибутків, майна та переведення на

грошове утримання від влади. Після приєднання уніатської церкви до православної (1839 р.) її землі перейшли у власність держави [27, с. 18]. Автор також дослідив форми землеволодіння та землекористування Речі Посполитої в Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. На прикладі різних форм землеволодіння та землекористування проаналізував соціально-економічне становище Правобережної України. Автор зауважив, що саме фільварки у досліджуваній період становили основну господарську одиницю на Правобережній Україні [33, с. 4]. Серед великих латифундистів автор згадав С. Потоцького, якому належала Уманщина, Тульчинський, Могилівський, Дашовський ключі, Ольховецьке та інші староства в Брацлавському та Подвільському воєводствах. Також згадано П. Потоцького, Любомирських, Браницьких та інших [33, с. 5].

М. Бармак зауважив, що до середини XIX ст. «чітко спланованими і послідовними діями російській владі вдалося ліквідувати значний прошарок шляхти на Правобережжі [15]. Причинами такої політики було бажання обмежити шляхетський вплив у регіоні, підпорядкувати шляхту владі та збільшити прибутки державної скарбниці за рахунок сплачуваних податків. Такі дії призвели до того, що частина шляхти не змогла підтвердити свій статус і втратила не тільки політичну та економічну, а часто й особисту свободу» [16, с. 17]. Автор показав зміни у формах землеволодіння на Правобережній Україні, шляхи поповнення земельної власності російської скарбниці. Польські землевласники, які не присягали на вірність царю, втрачали право на володіння та успадкування землі. Якщо власники не встигали продавати землю – її конфісковували і передавали до імперської скарбниці. Автор також зазначив, що прибутки скарбниці поповнювалися конфіскованими маєтками тих землевласників, які виступили проти Російської імперії. Далі імперська влада почала проводити ревізію прав на володіння маєтками для захоплення землі у польської шляхти. Великі землеволодіння також роздавалися російським дворянам [16, с. 18].

О. Буравський дослідив політику царської імперії щодо польських землевласників. На основі знайдених документів в описах таємних справ канцелярії волинського губернатора автор зауважує, що російська імперія прагнула викоринити польський вплив в Україні шляхом русифікації [39, с. 38]. Як зазначив дослідник, польське повстання 1863 р. стало основним приводом для репресій та обмеження польського великого і середнього землеволодіння. Також зауважено, що серед царських міністрів, зокрема Валуєва, не було схвалено економічно послабити польських землевласників, а, навпаки, перетворити їх в опору російського трону. Обмеження з боку царського керівництва часто минали найбільш знатних земельних власників. Наприклад, за вірну службу чоловіка Ольги Огінської нові правила щодо обмеження польського походження для західних губерній не поширювалися. Автор зауважив, що царська імперія, робила все, щоб змусити поляків покинути свої землеволодіння та маєтки, тобто зменшити польське землеволодіння і збільшити російське. Влада усіма можливими способами намагалася витіснити поляків та збільшити число росіян, тобто одних колонізаторів замінити іншими [39, с. 43].

Українські науковці звернулися до вивчення національної політики російського уряду у Правобережній Україні. Н. Щербак, проаналізувавши обмежувальні закони проти польських землевласників, дійшла висновку, що царський уряд ставив собі за мету скоротити польське землеволодіння, задля чого було прийнято низку законів. Однак, стійкий опір не дозволив звести нанівець польський вплив в Правобережній Україні [284, с. 79–86].

І. Лісевич досліджував польську національну меншину в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. Автор простежив політику царизму щодо польської меншини після 1863 р. Після повстання 1863 р. розпочалися масові репресії та обмеження національних і культурних прав польського народу. Дослідник зауважив, що найбільш жорсткі умови щодо поляків були встановлені в губерніях

Південно-Західного краю – Київська, Волинська та Подільська. Автор помітив, що обмежувальні дії з боку царської влади досить часто оминали представників найбільшої польської знаті. Зокрема, він наводить приклад, законів обмежувальної політики чомусь не поширювалися на князя А. Любомирського [168, с. 8]. На Правобережжі всього нараховувалося 4,9 тис. польських поміщиків чоловіків. За даними автора, польські поміщики мали на Волині 2 887 маєтків, де існувало 817,3 тис. кріпосних селян, на Поділлі – 1 194 маєтки (913 тис. кріпаків), на Київщині – 1 412 маєтків (896,2 тис. кріпаків) [168, с. 19]. Він відзначив чималу кількість дрібної польської шляхти, приписаної в одновірці (98,2 тис.), які проживали на поміщицьких землях. У 1866 р. в імперії скасовано стан одновірців і приписано їх до розряду селян, перевівши до чиншовиків. Але поступово законом (1886 р.) ліквідовано і чиншові відносини на селі, відповідно чиншовики отримали право викупу поміщицьких земель, за які вони платили раніше чинш [168, с. 20]. І. Лісевич зауважив, що всіма цими заходами влади серйозно підірвати польське землеволодіння на Правобережжі не вдалося. Він не погоджувався з думкою М. Драгоманова про те, що аграрні реформи 1863–1866 рр. послабили політичну силу польських панів на Україні, але схилився до міркувань Б. Познанського, що Україна в складі Російської імперії, перебуваючи у володінні польських землевласників, була значно міцнішою, ніж до приєднання частини Польщі до Росії. Автор пише, що польські землевласники поряд із великим землеволодінням зберегли впливові зв'язки з царською владою. Наприклад, до Браницьких нерідко приїжджали в гості і Олександр I, і Олександр II [168].

Після повстання 1863 р., за дослідженням І. Лісевича, протягом десяти років на Правобережжі було секвестровано понад 140 поміщицьких маєтків (132 тис. дес.) [168, с. 21]. Було встановлено спеціальний податок – 10 % (далі 5 %), який сплачували польські поміщики. Надано пільги набуття особами російського походження державних і приватних маєтків в 9-ти

губерніях. Станом на 1861 р. польським землевласникам належало в Правобережній Україні 89 % приватновласницької землі, а в 1901 р. – 47 %. Особам польського походження було заборонено купувати поміщицькі маєтки, крім спадкування. Але під впливом революції обмеження щодо поляків були дещо пом'якшені. Зберігав свою силу закон від 1899 р., відповідно до якого поляки могли купувати землю, не перевищуючи 60 дес. на родину. Указ 1905 р. надавав полякам право купувати землю у росіян, німців тощо для промислових цілей, але з дозволу генерал-губернатора [168, с. 24]. І. Лісевич зауважує, що обмежувальні заходи царизму дещо послабили польське землеволодіння на Правобережжі, але зовсім не підірвали.

Дослідники О. Козій, Н. Черкаська та інші зосередилися на вивченні становища польських землевласників у Правобережній Україні та обмежувальних дій російського уряду задля зменшення площі землеволодіння поляків і послаблення їхнього впливу [120–124; 283; 284; 270], політики асиміляції щодо польського населення, яка передбачала «остаточне знищення поляків як нації». Науковці показали, що асиміляційні заходи імперської влади спрямовувалися на посилення російського впливу в регіоні. Зокрема, О. Козій проаналізував польське землеволодіння на Поділлі у період між Листопадним і Січнеvim повстаннями. Соціально-економічний стан поміщицьких господарств після приєднання Правобережжя до Російської імперії, як зазначено у роботі, залишався без змін, адже базувався на кріпосництві, що відповідало інтересам і польських магнатів, і російської влади. Дослідник зазначив, що поляки становили майже 90 % усіх дворян Подільської губернії, незважаючи на заходи імперської адміністрації поширити у регіоні російський елемент. Саме російське дворянство не було дуже зацікавлене у придбанні маєтків на теренах Правобережної України, у чужому за релігією, мовою, способом життя краї. Лише після повстання 1830–1831 рр. економічні позиції польської шляхти почали зазнавати

невеликих змін, а після повстання 1863 р. російські поміщики стали володіти більшістю землі у регіоні [122; 123].

Проблеми польських землевласників та їхніх землеволодінь порушено у колективній монографії «Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів» [225]. На її сторінках значну увагу приділено заходам російської влади, спрямованим проти польських землевласників. Зокрема, В. Шандра показала, що після придушення повстання наступ розпочався на права й привілеї шляхти, яка активно підтримала повстання. В іменному указі Сенату про розбір шляхти констатовалося, що неосілість регіональної шляхти та спосіб життя призвели до повстання. Верховна влада припинила надання дворянських привілеїв шляхетським особам, які не довели своєї причетності до дворянства ні за походженням, ні за вислугою. Запроваджувався поділ колишньої річпосполитської знаті на дві соціальні групи: одна, та, що довела своє шляхетське походження, ставала привілейованою й не мала права називатися шляхтою, а отримувала нову російську назву дворянства; інша ставала непривілейованою, вона мусила сплачувати подушний податок, відбувати рекрутську службу, щоправда, 15-тирічну, і за місцем проживання поділялася на сільських і міських обивателів. Перших треба було, за російською традицією, називати однодворцями, а міських обивателів – громадянами («гражданами»). Дослідниця зауважила, що соціальна трансформація шляхти не була простим її покаранням з боку держави, Листопадове повстання лише прискорило заходи держави, аби контролювати чисельність неплатників державних податків [225, с. 207–208]. За різними даними, декласація, до якої вдалася Російська держава, зачепила від 70 до 81 тис. осіб шляхти, яку держава перевела в категорію платників податків [225, с. 208–209].

Серед наслідків повстання І. Кривошея зауважив соціальну декласацію уманської шляхти. Як він показав, очистивши дворянство від неродовитої шляхти, питання польського домінування в еліті краю так і не було вирішено.

Колишня правобережна шляхта створювала сприятливий ґрунт для зростання паростків польської революційності [133, с. 243].

У контексті проблеми українсько-польських конфліктів до польського землеволодіння звернувся Б. Гудь. Досліджуючи передумови «першого польського повстання», він також зауважив, що після поділів Речі Посполитої становище польських землевласників не тільки не послабилося, а, навпаки, зміцнилося. Після цього на авансцену вийшло російське самодержавство та штучно створений трикутник взаємовідносин росіян–поляків–українців. Автор привернув увагу до того, що долю українського селянина вирішували без його участі, а головними героями на українських землях виступали російський царизм і польські землевласники [69, с. 7]. Автор зазначив, що в першій половині ХІХ ст. провідні економічні та політичні позиції на Правобержній Україні залишалися за давніми польськими та спольщеними родами, зокрема Браницькими, Грохольськими, Потоцькими, Любомирськими, Сангушками, Собанськими, Радзивіллами та іншими. У праці визначено основні чинники польського всевладдя на Правобережній Україні, зокрема наявність значної кількості польського населення шляхетського походження. Другим чинником виступали великі розміри поміщицьких землеволодінь. Як і інші дослідники, автор зазначав, що магнатам-полякам належали міста і містечка. Він зауважував, що польські магнати були казково багаті та утримували двори, замки, що перевищували королівський двір [68, с. 98]. Автором помічені приязні стосунки Олександра І з польськими магнатами та їхній вплив на соціально-економічне та культурне життя краю [68, с. 99]. Як бачимо, з одної сторони, Б. Гудь пише про польських магнатів як про високоосвічених, шляхетних осіб, які турбувалися про соціально-економічний та культурний розвиток краю, а з іншої, називає їх нещадними експлуататорами. Аналізуючи Листопадове повстання, автор зазначив, що особи польського походження не надто і постраждали, секвестровані землі через зв'язки або хабарі повернулися власникам. Як

висновок, після повстання 1830–1831 рр. значних змін у співвідношенні польського та російського землеволодіннь на Правобережній Україні не відбулося [68, с. 114]. Б. Гудь також розглянув селянську реформу 1861 р. і помітив, що польські землевласники Волині, Поділля та Київщини негативно її сприйняли, адже вбачали в ній свій занепад та втрату земель краю [68, с. 119]. Загалом Б. Гудь виокремив соціальну складову польського землеволодіння, в якій російське керівництво вдавало, що захищає селян, проводило антипольські заходи та загострювало польсько-українські суперечності. Врешті-решт російська сторона прагнула підкорення як польських магнатів, так і українських селян.

На погляд Ю. Земського, польська шляхта не бажала втрачати позиції у суспільно-економічному та соціально-економічному житті українських земель, тому патріотично налаштовані її представники з метою відновлення Польської держави організували повстання 1830–1831 рр. Автор зазначив, що «Листопадове повстання вибухнуло як патріотична емоція його організаторів та учасників. Це був вибух людей, які мали власну гідність, цінували понад усе свою станово-лицарську честь, але водночас, за обставинами, що склалися в рідній вітчизні, почувалися приниженими. Їхню честь поганьблено силою ворожої зброї, їм нав'язано неприйнятні, чужі порядки, за якими нехтуються давні, усталені з діда-прадіда, священні традиції. Усі спроби поновити справедливість дипломатичними заходами привели до розчарувань, тож вихід один – збройним виступом повернути своє, підступно відібране ворогами» [88, с. 41–42]. Дослідник привернув увагу і до «селянського» компонента повстання. Як він зауважив, поляки сподівалися на підтримку селян, але вони були марними. Імперська влада щодо Південно-Західного краю добре розуміла, що пригноблені селяни можуть бути союзниками Російського царизму проти повстанців, і тому залучала їх на свій бік. Зокрема, головнокомандувач російськими військами на Правобережній Україні фельдмаршал Ф. Остен-Сакен у відозві закликав

селян не підтримувати повстанців, аргументуючи тим, що вони не виконають своїх обіцянок та їх зроблять учасниками злочину [88, с. 22]. Селяни ж сподівалися на кращу долю та свободу і сприйняли цей заклик, розправляючись з повстанцями та знищуючи їхні маєтки. Селяни виступали як маріонетки в руках двох угруповань: російського царизму та польських землевласників. На слушне зауваження Ю. Земського, кожна зі сторін тягнула на свій бік селян, не враховуючи їхні інтереси.

До 150-річчя другого польського повстання було підготовлено колективну монографію «Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів», в якій порушено цілий комплекс проблем. С. Борисевич розглянув законодавчу реакцію російського самодержавства на Січневе повстання 1863 р., зокрема приймалися закони проти посилення польського впливу на Правобережній Україні [226]. С. Борисевич зазначив, що Січневе повстання 1863 р. російська влада використала для посилення антипольських репресій. Він зауважує, що саме після останнього повстання антипольська політика була спрямована «в саме серце польської могутності – землю». Російська влада здійснює потрібну політику експропріації польських земельних володінь, а саме: конфіскацію маєтків, позбавлення права придбання в приватну власність поміщицьких маєтків та запровадження 10 %-го податку від прибутку маєтків [226, с. 142]. Саме такими заходами російська влада прагнула послабити вплив польських землевласників. Автор назвав основними перешкодами посилення російського впливу на Правобережній Україні, зокрема, сам опір польських землевласників, які вдавалися до фіктивних оренд, застав нерухомого майна, продажу землі іноземцям та укладення вічних заповітів з метою запобігти конфіскації маєтків. Автор зауважив, що і саме російське дворянство не бажало переселятися на Правобережну Україну. З боку поляків створювалися штучні перешкоди покупцям маєтків. Як висновок, С. Борисевич зазначив, що все це перешкоджало російській владі посилити свій вплив в краї.

Н. Темірова розглянула вплив повстання 1863–1864 рр. на поміщицьке землеволодіння на Правобережній Україні. Російська влада розпочала політику «на обрусення Юго-Западного краю», тобто передбачалося зменшення польського та збільшення російського землеволодіння. По суті було запроваджено потрійну політику експропріації польських земельних володінь. А саме: встановлення 10 %-го податку від прибутку, конфіскація маєтків та позбавлення права придбання у приватну власність поміщицьких маєтків. Дослідниця також згадує про указ, який забороняв полякам купувати поміщицькі маєтки в «західних губерніях», крім унаслідуванням за законом. За іншим указом встановлювався обов'язковий продаж секвестрованих маєтків, власники яких були вислані за межі західних губерній за участь у повстанні, новим російським господарям [226, с. 144–158]. Російський уряд сподівався викликати переселення російських дворян у Південно-Західний край. Як припускає авторка, Правобережна Україна була розвиненішим краєм, і марно було сподіватися на масове переселення російського дворянства лише через усунення польського впливу. В статті згадані прийняті російською владою закони, що обмежували чи забороняли купувати польським землевласникам землю. А російських дворян заохочували до переселення в Правобережну Україну пільгами. Як зауважила Н. Темірова, єдиною метою законодавчих постанов було утвердження російського землеволодіння [226, с. 146–147]. Серед причин повільного переходу польських маєтків до російських дворян у 1860–1870-х рр. відзначено будівництво залізниць, в які було вигідно вкладати кошти та отримувати прибуток. Внаслідок антипольської політики у Київській губернії середній розмір непольського землеволодіння дещо перевищував польське – 1 590,2 дес. і 1 362,1 дес. А у Подільській і Волинській губерніях, навпаки, більшим було польське землеволодіння, відповідно 1 078,1 проти 899,3 дес. та 1 395,0 проти 778,9 дес. [226, с. 148]. На панівну роль польського землеволодіння в Правобережній Україні, зокрема, вказує записка генерал-

губернатора О. Ігнат'єва, в якій він повідомляв, що через 20 років після прийняття обмежувальних законів польські землевласники не втратили свого панівного стану, адже поляки знаходили різні шляхи оминання законів. Як зазначила Н. Темірова, у такому вигляді ці закони проіснували до 1884 р., коли були затверджені правила щодо придбання у власність, застави та оренди, які підтвердили положення закону 20-річної давності. Але, надавалося право орендувати маєтки польським землевласникам, які облаштували промисловий заклад. Авторка назвала дві основні мети прийнятих законів: послаблення польського елемента й зменшення його землеволодіння та залучення осіб російського походження, збільшення їхнього землеволодіння. Вона також зазначила, що врешті-решт для польських землевласників залишався лише один спосіб придбання землі та маєтків – шляхом наслідування [226, с. 150–151]. Як висновок, Н. Темірова зазначила, що польська аристократія чинила шалений опір антипольським заходам самодержавства. Росіянам хоча і перейшла протягом сорока років майже половина українських земель, але ж загальне багатство польських землевласників збільшилося, оскільки ціна на землю підвищилася більше ніж в 6 разів. І в результаті ті, хто зберегли свої землеволодіння і маєтки, значно розбагатіли напередодні Першої світової війни [226, с. 154].

А. Криськов розглядав урядові обмеження проти польських землевласників, які посилювалися після повстання 1863 р. Аналізуючи польське землеволодіння, автор зауважив, що обмеження щодо їхніх власників розпочалося відразу після приєднання Правобережної України до Російської імперії, хоча на них і була поширена Жалувана грамота дворянства. Як автор зазначає, за період 1793–1795 рр. частину державних та конфіскованих земель в Брацлавській, Волинській та Подільській губерніях було подаровано генералам Кутузову, Маркову та Ферзену. І таких прикладів автор наводить чимало. Дарування земель продовжувалося і за правління Олександра І. Автор наводить дані Подільської губернії, за якими до 1805 р. російським

власникам подаровано 213 996 дес. землі [150, с. 25]. Автор проаналізував основні накази, що обмежували польське землеволодіння після повстання. По-перше, учасники повстання позбавлялися права на володіння маєтками; по-друге, заборонялося польським землевласникам купувати землю; по-третє, змушували політично неблагонадійних польських поміщиків продати все своє майно протягом двох років. Також зазначено про заохочення пільгами українських та російських поміщиків купувати маєтки польських магнатів [150, с. 26]. Як висновок, А. Крисько зауважив, що процес мобілізації земель відбувся від польських землевласників до українських та російських поміщиків, зокрема польське землеволодіння зменшилося з 1865 р. по 1881 р. з 5 947 тис. дес. до 3 962 тис. дес. Проте, зосередження землі залишалося за великими власниками, і польське землеволодіння стало більш стійким.

Ю. Земський зазначив, що Січневе повстання 1863–1864 рр. мало б згуртувати всі шари польського населення, однак, сталося навпаки. Зокрема, поглибилася диференціація в середовищі польської шляхти. У стосунках з польськими землевласниками царизм мав соціальне порозуміння, а щодо безземельної шляхти проводив декласацію, тобто позбавлення шляхетства [88, с. 39–42]. Січневе повстання поклало початок боротьби росіян з польськими землевласниками у Правобережній Україні.

І. Кривошея, аналізуючи повстання 1830–1831 рр., яке призвело до конфіскації маєтків польських землеволодінців, до арешту учасників повстань, масової втечі за кордон повстанців, зазначив, що у виступі брали участь невеликі та середні землевласники, безпомісна шляхта та офіціалісти поміщицьких господарств. Але дослідник зауважив, що у повстанні активну участь брали і великі землевласники. Зокрема, Олександр Потоцький – найбільший землевласник Уманського повіту. За його кошти утворено польський полк кінноти. Київське губернське правління оголосило секвестр на власність Потоцького. Процес конфіскації земель і маєтків відбувався

через борги Потоцького. Зрештою, в 1838 р. земельні власності графа перетворювалися у військові поселення, які проіснували до 1958 р. [225, с. 152]. І. Кривошея зауважив, що після повстання 1863–1864 рр. розпочався період полювання на польську шляхту та її декласацію [226, с. 72]. Було припинено розгляд справ про дворянство осіб колишньої польської шляхти. Пізніше підписано указ, згідно з яким прискорювався процес розгляду справ шляхтичів, котрі доводили своє дворянське походження. Всі особи, які не підтверджували дворянський стан, підлягали запису в податний стан. Як висновок, автор зауважив, що польське повстання 1863–1864 рр. не набуло широких масштабів [226]. А все тому, що російський царизм розповсюдив на території Правобережної України проросійський елемент серед землевласників та збільшив непольське землеволодіння.

Основною метою російського царизму було послаблення польського землеволодіння та поширення свого впливу в Правобережній Україні. І тому заходи спрямовувалися на зменшення ролі польської шляхти в усіх сферах життя та на послаблення її економічної могутності. Серед таких заходів були судові позови, предметами яких стали факти захоплення земель польською шляхтою. Одну з таких справ дослідила О. Якимчук. Вона детально описує звинувачення княгині Марії Любомирської за те, що та прийшла до військового шпиталю, щоб відвідати військовополонених попри заборону, у пізній час, а також вона засуджувалася в тому, що навмисно штовхнула вартого, щоб пройти до палати [305, с. 131]. Ці події вказують на те, що польська шляхта перебувала під постійним контролем з боку царської влади.

До аналізу впливу обмежувальної політики стосовно польського землеволодіння на прикладі Київської губернії вдалася Я. Мочернюк. Стосовно конфіскації маєтків магнатів авторка зазначає, що у 1865–1867 рр. у 9 повітах Київської губернії було конфісковано 28 маєтків польських землевласників, які брали участь у повстанні, та 13 маєтків підлягали продажу у дворічний термін [191, с. 60]. Також авторкою зазначено про

позбавлення польських землевласників права мати у приватній власності маєтки, та встановлювався для них спеціальний податок у розмірі 10 % від річного прибутку. Закон 1864 р. «Про заборону особам польського походження купувати поміщицькі маєтки в дев'яти губерніях Південно-Західного краю» полякам забороняв купувати нерухоме майно і землю [191, с. 61]. Я. Мочернюк розглядала подальші закони, спрямовані проти зменшення польського впливу, зокрема польським магнатам заборонялося віддавати у заставу та орендувати маєтки. Часто польські магнати обходили закони і на довгий час орендували маєтки. Переважна більшість землі продавалася на основі фіктивних договорів або здавалася у довгострокову оренду, що означало продаж землі. Саме тому переважна більшість земель фактично належала полякам а юридично – особам російського чи українського походження [191, с. 63]. Наступним авторка розглядала закон «Про заборону здавати об'єкти під заставу особам, причетним до повстання 1863 р.» від 21 грудня 1887 р., відповідно до якого у дев'яти західних губерніях здавати маєтки під заставу особам польського походження заборонено [191, с. 96].

З 1890-х рр. Я. Мочернюк помічає деяке послаблення тиску з боку російської держави, тому в 1895 р. було прийнято постанову про відміну обов'язкового продажу маєтків польських землевласників, які були причетні до повстання. Дослідниця в дисертації показує звіти губернаторів, які вказують на невелике збільшення російського землеволодіння. Зокрема, російським дворянам належало 1 011 142 дес. землі (55,5 %), польським – 809 876 дес. (44,5 %). Наступним законом 1899 р. польським землевласникам, які особисто займалися землеробством, дозволялося купувати землю в Південно-Західному краї до 60 дес. землі. Відповідно до закону «Про відміну деяких обмежувальних постанов, що діяли в дев'яти західних губерніях» від 01 травня 1905 р. їм дозволялося купувати понад 60 дес. землі. Отож, польські землевласники придбали в Київській губернії за 6 місяців (1905)

3 942 дес. землі, а особи російського походження – 10 455 дес. [191, с. 67]. Загалом авторка дослідила особливості законодавчого регулювання дворянського землеволодіння губернії та обмежувальні заходи російської влади проти польських магнатів. Вона дійшла висновку, що за допомогою російського законодавства було взято під контроль поземельні відносини в краї.

Польське землеволодіння вивчала Н. Щербак, досліджуючи національне питання, діяльність місцевої владі Південно-Західної губернії. Авторка проаналізувала основні обмежувальні закони в губернії, зокрема про пільгове придбання особами російського походження; про заборону особам польського походження купувати землі в цьому краї, окрім успадкування за законом; заборонялося польським землевласникам передавати землі у вічне користування [301, с. 79]. Н. Щербак зауважила, що заходи царського уряду були спрямовані на русифікацію Південно-Західного краю шляхом зменшення польського та збільшення російського землеволодіння. Але заходи часто були неефективними, оскільки російські поміщики, які придбали землю на пільгових умовах, перепродавали її дорожче або здавали в оренду тим самим полякам. Н. Щербак підсумовує, що через стійкий опір польських землевласників, часте недотримання ними законів, прийнятих владою, та через продажність чиновників і російських поміщиків царській владі не вдалося викоринити польський вплив на Правобережжі [301, с. 85].

У спільній праці М. Щербака та Н. Щербак, присвяченій національній політиці імперської влади на Правобережжі пореформеної доби, проаналізовано боротьбу царату проти польського впливу у регіоні. Дослідники наголошують, що поляки відігравали велику роль у житті краю, незважаючи на свою незначну кількість, адже саме вони володіли обширними землями [298, с. 45]. З огляду на утиски, до яких імперська влада вдавалася щодо польських землевласників, у роботі зазначено, що станом на кінець XIX ст. поляки все ж володіли 49 % земельної території

Правобережного регіону [298, с. 46]. Науковці стверджують, що намагання влади русифікувати Правобережжя полягали у зменшенні обсягу польського землеволодіння та збільшенні російського, проте не завжди це виходило вдало [298, с. 49].

Отже, у 1990-ті – 2000-ні рр. науковці доволі детально опрацювали історію двох польських повстань та вияви їхнього впливу на польське землеволодіння. Проаналізовано обмежувальне законодавство, реалії його втілення, складності у просуванні російського землеволодіння на тлі економічного опору польських власників, до уваги взято не лише велике землеволодіння, але і долі дрібної шляхти польського походження. Скорочення польського землеволодіння внаслідок постповстанських репресій дослідниками поставлено в контекст проблеми національної політики Російської імперії. На імперській сутності адміністративних заходів наголошують як українські, так і російські дослідники.

Сучасний етап, який триває від початку 1990 р., виявився найбільш плідним в опрацюванні історії польського землеволодіння на теренах України. Цьому сприяло кілька факторів, зокрема нова суспільно-політична ситуація, розширення спектра джерел, доступ до здобутків раніше табуйованих дослідників, встановлення контактів із зарубіжними науковцями. Науковці здійснили справжній інформативний прорив у вивченні польської проблематики, залучивши якнайширше коло джерел, розширивши проблематику праць, конкретизувавши загальні міркування, здійснивши масштабні узагальнення. Саме сучасні автори більш об'єктивно та ретельно досліджували історію польського землеволодіння в контексті інших тем. Наразі найбільші напрацювання стосуються таких сюжетів: зміни у польському землеволодінні українських губерній протягом кінця XVIII – початку XX ст.; вплив польських повстань 1830–1831 рр. та 1863–1864 рр. на становище польських магнатів; обмежувальна політика російської влади

щодо польського землеволодіння; особливості польського землеволодіння у Подільській, Волинській та Київській губерніях.

Прикметно, що серед представників сучасної української історіографії домінують науковці, які розпочинали свою дослідницьку діяльність у незалежній Україні. В результаті їхньої діяльності виокремилися дослідницькі школи – черкаська, волинська, київська, – що наразі мають не лише здобутки, але і наукові традиції у вивченні польського землеволодіння. Аналіз складу сучасних російських дослідників, навпаки, показує доволі велику участь у дослідженнях авторів, які розпочали професійну діяльність за радянської доби. Така ситуація є цілком зрозумілою з огляду на напрацювання істориків, починаючи з 1960-х рр., хоча і в обмеженому інтелектуальному просторі. Сучасні російські вчені творчо підходять до радянської спадщини. Найперше, що їх відрізняє від попередників, – нова методологія, яка характеризується звільненням від застарілих стереотипів.

ВИСНОВКИ

Дисертаційне дослідження присвячено історіографічному аналізу історії польського землеволодіння в правобережних українських землях. Зусилля зосереджувалися на виявленні та дослідженні сукупності праць з історії польського землеволодіння, накопичених від другої половини ХІХ ст. до сьогодення. Дослідницька робота дала змогу виокремити рівні наукового вивчення теми протягом близько двох століть, з'ясувати напрями та особливості, повноту й достовірність історичних знань про утворення великих землеволодінь, розвиток та еволюцію польського землеволодіння.

Аналіз історіографічних здобутків науковців показав, що протягом ХХ – початку ХХІ ст. нагромаджено чималий шар інформації щодо критичної оцінки досліджень, присвячених польському землеволодінню. За тематичною ознакою виокремлюються кілька груп досліджень: історіографічні узагальнення, в яких подано аналіз загальної ситуації в історичній науці на різних етапах її поступу; праці, в яких здійснено аналіз творчих біографій визначних істориків та їхнього внеску у вивчення історії польського землеволодіння; праці, що містять конкретні історіографічні узагальнення щодо стану опрацювання теми польської присутності у соціально-економічній історії Правобережної України імперської доби. Вивчення історіографічних здобутків показало, що процес осягнення землеволодіння польського походження у межах українських губерній наразі не було об'єктом спеціального дослідження.

На заповнення цієї прогалини спрямовано дане дисертаційне дослідження. Воно спирається на комплекс історіографічних та історичних джерел. Фундамент становлять історіографічні джерела, які охоплюють одноосібні та колективні монографії, статті, розміщені в збірниках наукових праць, наукових періодичних виданнях; дисертаційні роботи та автореферати дисертацій, присвячені поглядам на польське землеволодіння у Правобережній Україні, які вплинули на нагромадження наукового знання та

подальший поступ історичної думки. До уваги взято дослідження українських і російських авторів. Історичні джерела – законодавчі, статистичні, статистико-економічні описи, джерела особового походження – дали змогу конкретизувати окремі сюжети, порушені дослідниками.

Методологічні засади дослідження охоплюють принципи наукової об'єктивності, історизму, всебічності, наступності та комплекс загальнонаукових (діалектики, аналізу й синтезу, дедукції та індукції, узагальнення) та спеціальних історичних (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, історико-генетичний, історико-біографічний) методів. Сукупно вони забезпечили дослідження процесу виникнення інтересу, нагромадження знання та формування концепцій щодо історії польського землеволодіння на тлі загального історіографічного процесу.

Вивчення проблеми українськими та російськими дослідниками відбувалося на трьох історіографічних етапах: імперському (друга половина XIX ст. – початок XX ст.); радянському (20-ті – 80-ті рр. XX ст.); доби незалежності (90-ті рр. XX – початок XXI ст.). На кожному з них виокремлюються неоднакові історичні наративи.

Дореволюційні автори, серед яких були історики, економісти, статистики, чиновники, переважно зверталися до проблем землеволодіння та землекористування у загальноросійському масштабі. Польське землеволодіння стало об'єктом уваги лише частини авторів. Серед таких дослідників – В. Антонович, М. Грушевський, І. Рудченко, а також Т. Осадчий, С. Громачевський, Є. Картавцев та інші. Українські дослідники до історії польського землеволодіння зверталися для обґрунтування права українського народу на самостійний розвиток і вивчення витоків та перебігу польсько-українського протистояння. Російські автори увагу проблемі приділяли переважно в контексті політичної та соціально-економічної історії Російської імперії. Загалом у полі зору тогочасних авторів перебувала історія

польської колонізації українських теренів, зрушення у землеволодінні осіб польського походження під впливом соціально-економічних змін, чималий резонанс здобули обмежувальні заходи російського уряду щодо польського елемента. Найбільшим здобутком цього періоду стало нагромадження фактичного та статистичного матеріалу, через що праці набували археографічного значення, створивши підґрунтя для подальших досліджень.

Протягом ХХ ст. в поле зору українських і російських науковців потрапили три проблеми: витоки польського землеволодіння в українських землях, соціально-економічні зміни у ньому під впливом капіталістичних відносин і особливо внаслідок скасування кріпацтва, специфіка великого землеволодіння у Правобережній Україні. Радянські історики, спираючись на марксистсько-ленінську методологію, ключовим посилом якої виступала класова боротьба як рушій історичного розвитку, в центр уваги поставили селянську реформу 1861 р., розклад феодально-кріпосницької системи, поширення капіталістичних відносин, зміни форм землеволодіння та землекористування, наростання соціальних протиріч у сільськогосподарському секторі. Історія польського землеволодіння розглядалася фрагментарно, як ілюстрація загальної картини аграрних відносин у Російській імперії. Переважна більшість радянських дослідників зробили висновок, що поміщицькі латифундії, серед власників яких в Правобережній Україні домінували поляки, хоча і перетворювалися на великих підприємців, однак виступали гальмом у розвитку капіталістичних відносин. Праці, що належать до радянського історіографічного масиву, становлять цінність з точки зору фактажу щодо польського землеволодіння, але не концепції загалом. Історики, які працювали за межами УРСР або перебували поза радянською парадигмою, акцентували увагу на великих розмірах магнатських маєтностей, які сформувалися внаслідок виникнення Речі Посполитої, потужної експлуатації українського селянства, що поєднувалося з колонізаційною політикою у сфері духовності та культури.

Сучасний етап, який виокремлюється від початку 1990-х рр., із здобуттям державної незалежності Україною виявився найбільш плідним в опрацюванні історії польського землеволодіння на теренах України. Цьому сприяло кілька факторів, зокрема нова суспільно-політична ситуація, розширення спектра джерел, доступ до здобутків раніше табуйованих дослідників, встановлення контактів із зарубіжними науковцями. Історики здійснили справжній інформативний прорив у вивченні польської проблематики, залучивши якнайширше коло джерел, розширивши проблематику праць, конкретизувавши загальні міркування, здійснивши масштабні узагальнення. Наразі найбільші напрацювання стосуються таких сюжетів: зміни у польському землеволодінні українських губерній протягом кінця XVIII – початку XX ст.; вплив повстань 1830–1831 рр. та 1863–1864 рр. на становище польських магнатів; обмежувальна політика російської влади щодо польського землеволодіння; його особливості у Подільській, Волинській та Київській губерніях.

Останнє десятиріччя XX ст. і початок XXI ст. є часом значного прориву української історичної науки, радикальних змін в історіографії. Розширення тематики досліджень, помітні зрушення і зміни, поява перших ґрунтовних досліджень, присвячених різним аспектам проблеми польського землеволодіння, – все це стало можливим завдяки науковій діяльності цілої плеяди науковців, серед яких С. Борисевич, Л. Горенко, І. Кривошея, А. Крисько, І. Лісевич, Н. Темірова, Т. Чубіна, Н. Яковенко та інші. До цієї тематики звертаються чимало молодих науковців, зокрема О. Лобко, Я. Мочернюк, П. Олешко та інші. Огляд доробку сучасних істориків, що займаються дослідженням історії польського землеволодіння, дає змогу зробити висновок про розмаїття тематики: землеволодіння в губерніях Правобережної України в XIX–XX ст., законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні, поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831–

1917 рр., зміни в системі землеволодіння і землекористування та їхні наслідки, дворянсько-поміщицьке господарство, вплив польських повстань на польське землеволодіння, польські аристократи-магнати. Вивченню піддано регіональні особливості польського землеволодіння – на Волині, у Київській, Подільській губерніях. Дослідження сучасних істориків базуються на вивченні широкого спектра джерел – законодавчих актів, ділових матеріалів, статистичних даних, люстрацій та інвентарів, описів очевидців. До їхніх досягнень варто зарахувати потужне опрацювання архівних документів зі сховищ не лише України, але і Росії, Білорусі, Польщі.

Прикметно, що серед представників сучасної української історіографії домінують науковці, які розпочали дослідницьку діяльність у незалежній Україні. В результаті їхньої творчості виокремилися наукові школи – черкаська, волинська, київська, що наразі мають не лише здобутки, але і наукові традиції у вивченні польського землеволодіння. Аналіз складу сучасних російських дослідників, навпаки, показує доволі велику участь авторів, які розпочали професійну діяльність за радянської доби. Особливо це стосувалося 1990-х рр., після яких відбулася природна зміна творчих поколінь. Така ситуація є цілком зрозумілою з огляду на напрацювання істориків, починаючи з 1960-х рр., хоча і в обмеженому інтелектуальному просторі.

Внаслідок довготривалого, хоча й неритмічного вивчення польського землеволодіння сформувалися кілька шарів наукового знання. Передусім, до здобутків науковців різних поколінь варто зарахувати відстеження витоків магнатсько-шляхетської присутності в українських землях. Показано, що шляхетство тут сформувалося не відразу, певне підґрунтя було створене ще за литовської доби. Встановлено, що прагнення великих землевласників колонізувати українські землі помічено ще до середини XVI ст., але особливої інтенсивності це здобуло в останній чверті XVI – першій половині XVII ст., після Люблінської унії. На відміну від литовських князів, польські

королі земельні пожалування роздавали представникам не місцевого населення, а полякам та їхнім прибічникам. Науковці виділяють три основні шляхи виникнення польських латифундій: завдяки королівським данинам; як наслідок шлюбних контактів; через встановлення адміністративного контролю над українськими землями. Характерною рисою саме польського землеволодіння стало охоплення цілих областей Правобережної України, тобто практично із самого початку воно формувалося як велике. Витоки наукового погляду на цей аспект простежуються у працях М. Грушевського, засадничі підходи якого не втратили свого значення.

Наступним аспектом проблеми, що є доволі опрацьованим, виступає інтеграція польських землевласників в імперське середовище. У науковій літературі утвердилася думка, що після включення Правобережжя до складу Російської імперії польське землеволодіння зберігало латифундійний характер. В обмін на лояльність магнатів і шляхти імперське керівництво взяло на себе захист їхньої земельної власності, оскільки продовжувало залежати від польської шляхти у справі контролю над кріпаками, підтримки порядку, збирання податків тощо.

Серед важливих здобутків є вивчення впливу капіталістичних відносин на велике землеволодіння, зокрема польського походження. Дослідники різних поколінь показали, що ринкові відносини, скасування кріпацтва стали викликом латифундійному господарству. Частина землевласників, які не спромоглися пристосуватися до змін, втрачали землю, вдаючись до продажу. Показано скорочення польського землеволодіння, його демагнатеризацію, масштаби орендних відносин і заставних операцій, що демонструвало певну його нестабільність. Проте на тлі решти українських губерній правобережне велике землеволодіння виявилось найстійкішим і на початку ХХ ст.

Суттєві напрацювання здійснено щодо визначення впливу повстань 1830–1831 та 1863–1864 рр. на стабільність землеволодіння польського походження. Частина дослідників наголошує на тому, що вони стали однією

з причин зміни курсу політики російського уряду у частині землеволодіння. Вона спрямовувалася проти великого польського землеволодіння як матеріальної основи польського лідерства в регіоні, що загрожувало внутрішній стабільності імперії. У літературі детально проаналізовано не лише причини повстань, коло їхніх учасників, перебіг подій, але й репресивні заходи, що розгорнулися проти організаторів та активних учасників. Науковці показали, що до початку ХХ ст. внаслідок комплексу обмежувальних заходів польське землеволодіння істотно скоротилося на користь російського, але зберігало свою потужність. Причому, саме ці адміністративно-репресивні дії справили значно більший вплив на магнатські економії, ніж їхня пореформена перебудова.

Дослідження процесу вивчення польського землеволодіння в достатньо широких хронологічних межах представниками кількох поколінь науковців дає підстави для виявлення змін методологічних засад. На межі ХІХ–ХХ ст. домінуючою світоглядною системою виступав позитивізм, що зумовив спирання праць істориків на широку джерельну основу, насиченість їх фактами, намагання виявити закономірності. На цьому етапі увиразнилися українська національна парадигма та імперський підхід, що «розводило» українську та російську наукові традиції. Радянська доба позначилася монополією марксистсько-ленінської парадигми, яка спонукала у центр уваги ставити соціально-класовий аспект, внаслідок чого відбувалася селекція історичного матеріалу, а відповідно, й висновків. Водночас паралельно працювали дослідники, які дотримувалися української національної концепції та працювали в річищі, закладеному ще наприкінці ХІХ ст. Злам ХХ–ХХІ ст. позначився кардинальним світоглядним розворотом і спричинив урізноманітнення методологічних підходів. У вивченні польського землеволодіння сучасними дослідниками застосовуються концепції модернізації та моральної економіки, антропологічний та мікроісторичний підходи, теорія «економічної відсталості», теорія еліт та інші. Широка

методологічна палітра дає змогу заглибитися в історичну епоху, виявити закономірності та особливості еволюції польського землеволодіння.

Оскільки дослідницький процес не припиняється, дане дисертаційне дослідження дає підстави для виокремлення перспективних напрямів вивчення польського землеволодіння. Наступним дослідникам варто привернути увагу до порівняльного аналізу становища польського землеволодіння в українських землях у складі Російської та Австро-Угорської імперій; зіставити процеси інкорпорації землевласницької еліти до Російської імперії у Лівобережній та Правобережній Україні; продовжити генеалогічні розвідки щодо землевласницьких родин польського походження; дослідити польське землеволодіння крізь призму ринку землі, що є актуальним для сьогоденного реформування аграрних відносин в Україні; виявити особливості соціальної модернізації землевласників польського походження; простежити долі польських маєтностей після витіснення з України їхніх власників за радянської влади. На увагу заслуговують і історіографічні аспекти, серед яких, зокрема, дослідження західної історіографії історії польського землеволодіння в українських землях, в якій чільне місце мають посісти, передусім здобутки польських істориків.

Різномічне вивчення польського землеволодіння в Правобережній Україні протягом так званого «довгого ХІХ століття», яке обмежується кінцем ХVІІІ – початком ХХ ст., виводить дослідників на цілу низку проблем світоглядного значення: сутність імперського мислення, стан українців в імперських проєктах, функціонування ринку землі, місія національних еліт у розбудові нації. Розв'язання їх створює підґрунтя для осмислення сьогоденного стану України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Т. 1. Киев: Тип. Е. Я. Федорова, 1885. 351 с.
2. Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ: Либідь, 1995. 816 с.
3. Антонович В. Б. О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. *Архивь Юго-Западной России, издаваемый временною коммисією*. Ч. 4. Т. 1. Кієвъ: Типографія Федорова, 1867. 62 с.
4. Анфимов А. М. К вопросу об аренде земли и земельной ренте в Европейской России в конце XIX – начале XX в. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. 1959. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1961. С. 286–307.
5. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). Москва: Издательство «Наука», 1969. 389 с.
6. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века): автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Москва: Издательство «Наука», 1966. 31 с.
7. Анфимов А. М. Неоконченные споры. *Вопросы истории*. 1997. № 5. С. 49–72; № 6. С. 41–84; № 7. С. 81–99; № 9. С. 82–113.
8. Баженов Л. В. Восстание 1830–1831 годов на Правобережной Украине: дисс... канд. ист. наук: 07.00.01. Київ, 1973. 186 с.
9. Баженов Л. В. Репресії царизму проти польського населення Правобережної України в 30–40-х роках XIX ст. *Українське слов'янознавство*. № 6. 1972. С. 141–146.
10. Бараненко С. Дворянство в радянській історіографії другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. *Історичні і політологічні дослідження*. 2017. № 1. С. 208–219.

11. Бараненко С. Дворянство пореформеної доби в дореволюційній літературі. *Історичні і політологічні дослідження*. 2016. № 1(59). С. 100–109.
12. Баранович А. И. Магнатське господарство на Юге Волини в XVIII в. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1955. 184 с.
13. Баранович О. І. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. *Студії з історії України*. 1926. Т. 1. С. 1–90; 1930. Т. 3. С. 61–116.
14. Барвінок О. В. Дворянство Подільської губернії в кінці XVIII – на початку ХХ ст.: історіографічний огляд. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXVII. С. 459–464.
15. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: Астон, 2007. 512 с.
16. Бармак М. Шляхта Правобережної України: від інкорпорації до декласації (1793–1845). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія «Історія»*. Тернопіль, 2010. Вип. 1. С. 11–19.
17. Батюшков П. Н. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. Санкт-Петербург: Тип. т-ва «Общества Польза», 1888. 288 с.
18. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ: Критика, 1998. 334 с.
19. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793–1830 / пер. з фр. З. Борисюк. Львів: Кальварія, 2007. 294 с.
20. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / пер. з фр. З. Борисюк. Київ: Інтел, 1996. 421 с.
21. Борисевич С. А. Поземельные отношения в Подольской губернии 1793–1861 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Днепропетровск, 1992. 18 с.

22. Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин та його соціальні наслідки для Правобережної України (1793–1886 роки): дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.01. Київ, 2009. 524 с.
23. Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 роки). Київ: НАДУ, 2007. 424 с.
24. Борисевич С. О. Особливості землеволодіння та землекористування в Правобережній Україні на межі XVIII–XIX ст. *Вісник Донецького університету. Сер. Б: Гуманітарні науки*. 2008. Вип. 1. С. 93–102.
25. Борисевич С. О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі. *Український історичний журнал*. 1992. № 3. С. 84–91.
26. Борисевич С. О. Реалізація чиншової реформи в 1886 р. в Подільській губернії. *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 78–90.
27. Брославський В. Аграрна політика російського царату на Правобережній Україні у 1793–1861 рр.: зміни у землеволодінні і землекористуванні: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2007. 22 с.
28. Брославський В. Антипольські заходи київського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. Вип. 2. С. 41–46.
29. Брославський В. Боротьба за власність на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 2. С. 6–10.
30. Брославський В. Вплив державної політики Російської імперії на дворянське землекористування та землеволодіння на Правобережній Україні у 1793–1830 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. Вип. 2. С. 9–14.

31. Брославський В. Землеволодіння та землекористування на Правобережній Україні в кінці XVIII ст. *Наукові записки. Серія історія*. Вінниця: ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 2007. Вип. XII. С. 19–22.

32. Брославський В. Норми польського земельного права на Правобережній Україні в 1793–1830 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 2. С. 4–8.

33. Брославський В. Форми землеволодіння та землекористування Речі Посполитої на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. С. 4–7.

34. Брославський В. Л. Аграрна історія Правобережної України: 1793–1861: навч. посіб. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. 174 с.

35. Брославський В. Л. Заходи царського уряду щодо зростання проросійського землеволодіння на Правобережній Україні у 1830–1861 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2010. Вип. 1. С. 19–24.

36. Брославський В. Л. Національна політика Російської імперії щодо поляків на Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.: соціально-економічний аспект. *Міжнародний збірник наукових праць. Україна–Європа–Світ*. 2019. С. 116–121.

37. Бундак О. А. Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795–1861 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1999. 229 арк.

38. Буравський О. А. Польська шляхта й римо-католицьке духовенство Правобережної України в польському повстанні 1830–1831 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 84. С. 31–35.

39. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2004. 168 с.
40. Василенко Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. Киев: Издание книжного магазина Н. Я. Оглоблина, 1915. 591 с.
41. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів: Світ, 1996. 447 с.
42. Винар Л. До 150-ліття з року народження Володимира Антоновича. *Український історик*. 1984. № 01–04. С. 81–84.
43. Владимирский-Буданов М. Ф. Руководство к изучению русской земли и её народонаселения. Европейская Россия: практ. пособ. Киев: Типография Е. Я. Федорова, 1867. 498 с.
44. Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова, 1867. 144 с.
45. Войтенко Ю. М. Еліта Правобережної України в російському імперському суспільстві: політико-соціальні виміри (1793–1832 рр.): дис. ... канд. наук: 07.00.01. 2008. 227 с.
46. Вячеслав Липинський та його доба: наук. вид. / порядники Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ–Житомир, 2007. 390 с.
47. Гирич І. Б. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. Київ: Смолоскип, 2016. 840 с.
48. Гирич І. Історіософські та суспільствознавчі погляди В. Липинського в його політичній публіцистиці 1908–1914 років. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2013. Вип. 23. С. 122–159.
49. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період / заг. ред. О. С. Короїда. Київ: Вища школа, 1970. 299 с.

50. Гордуновський О. М. Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин першої половини XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2000. 166 с.

51. Гордуновський О. М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України: перша половина XIX ст. *Український історичний журнал*. 2000. № 1. С. 61–71.

52. Горенко Л. М. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. (на матеріалах Кам'янського маєтку Давидових): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 1997. 32 с.

53. Горенко Л. М. Проблематика історіографічного огляду питань поміщицького землеволодіння на Правобережній Україні в XIX – на початку XX ст. *Гуманітарний вісник. Серія: Історичні науки*. 2018. Число 28. Вип. 12. С. 73–83.

54. Горенко Л., Присяжнюк Ю. До історіографії аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. Черкаси: Сіяч, 1996. 273 с.

55. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польши. Москва: «Индрик», 1999. 272 с.

56. Горнов В. А. Историография аграрных отношений России II половины XIX – нач. XX вв. и её отражение в отечественной исторической науке (1946–1995 гг.). Москва: Наука, 1996. 264 с.

57. Гришко В., Базілевський М, Ковалів П. В'ячеслав Липинський і його творчість. Нью-Йорк: Булава, 1961. 86 с.

58. Громакова Н. Ю. Суспільний рух польської шляхти Правобережної України в 1795–1830-х роках: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. Дніпропетровськ, 2002. 230 арк.

59. Громачевський С. Г. Ограничительные законы по землевладению в Западном крае с историческим обзором их, законодательными мотивами и розъяснениями. Санкт-Петербург, 1904. 176 с.
60. Грохольська С. Болючі спогади 1917–1919. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2018. 190 с.
61. Грушевський М. Аграрне питання. *Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50-ти т. Т. 1* / редкол.: П. Сохань, І. Гирич, О. Тодійчук. Львів: Видавництво «Світ», 2002. С. 364–368.
62. Грушевський М. С. Барское староство: исторические очерки (XV–XVIII вв.). Киев, 1894. 402 с.
63. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. Киев: «Лыбидь», 1990. 400 с.
64. Грушевський М. С. Економічний і соціальний перелом XV–XVII ст. Господарство польського магната на Задніпров'ї. Київ, 1917. 96 с.
65. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11-ти т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка. Т. 5. 1994. 704 с.
66. Грушевський М. С. Історія України-Руси.: в 11-ти т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка. Т. 6. 1995. 680 с.
67. Грушевський М. Національні моменти в аграрному питанні. *Грушевський Михайло Сергійович. Твори: у 50-ти т. Т. 1* / редкол.: П. Сохань, І. Гирич, О. Тодійчук. Львів: Видавництво «Світ», 2002. С. 453–455.
68. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття. Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2006. 448 с.
69. Гудь Б. Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: історичні передумови: колект. монографія. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. С. 6–26.

70. Гульдман В. К. Подольская губерния. Каменец-Подольской: Типография Подольского губернского правления, 1889. 362 с.
71. Гульдман В. К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольносправочная книжка для землевладельцев и арендаторов. Каменец-Подольский: тип. С. П. Киржацкого, 1903. 867 с.
72. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України (перша половина ХІХ ст.). Київ: Дерполітвидав УРСР, 1954. 391 с.
73. Дашкевич Я. Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин. *Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863)*. Київ: Інтел, 1996. С. 3–48.
74. Долгоруков П. Д. Аграрный вопрос с точки зрения крупного землевладения. *Герценштейн М. Я., Долгоруков П. Д., Ден В. Е., Ивернов И. А., Кауфман А. А. Аграрный вопрос: сб. статей*. 2-е изд. Москва: Беседа, 1906. С. 4–47.
75. Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. 1. (до другої половини ХVІІ ст.). Видання друге. Київ: Глобус, 1992. 229 с.
76. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Київ: «Українознавство», 1996. 255 с.
77. Драгоманов М. П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае. *Вьстникъ Европы*. Москва, 1875. Т. 4. С. 133–179.
78. Дружинин Н. М. Помещичье хозяйство после реформы 1861 г. *Исторические записки*. Москва: Наука, 1972. Т. 89. С. 187–230.
79. Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. Москва: Наука, 1985. 398 с.
80. Дякин В. С. Выбор пути экономического развития России (конец ХІХ – начало ХХ в.). *Реформы или революция? Россия в 1861–1917:*

Материалы международного colloквиума историков. Санкт-Петербург: Наука, 1992. С. 188–199.

81. Дякин В. С. Из истории сельскохозяйственной политики царизма в конце XIX – начале XX в. *Проблемы социально-экономической России. К 100-летию со дня рождения Б. А. Романова.* Санкт-Петербург, 1991. С. 197–223.

82. Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма XIX–XX вв. Санкт-Петербург: «ЛИС», 1998. 1 000 с.

83. Ефименко А. Я. История украинского народа / сост. и авт. ист.-биограф. очерка В. А. Смолий; примеч. Н. Н. Яковенко. Киев: Лыбидь, 1990. 512 с.

84. Ефименко А. Я. Очерки истории правобережной Украины. Киев: Типография Г. Т. Корчак Новицкого, 1895. 174 с.

85. Журавский Д. П. Статистическое описание Киевской губернии. Санкт-Петербург, 1852. Ч. II. 312 с.

86. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. Москва: Просвещение, 1968. 369 с.

87. Западные окраины Российской империи. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. 608 с.

88. Земський Ю. Осолівості соціальної структури польської спільноти Правобережної України напередодні січневого повстання 1863–1864 рр. *Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки».* Рівне, 2012. Вип. 13. С. 39–42.

89. Иванов Л. М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX в. *Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России:* сб. статей. Москва: Изд-во АН СССР, 1961. С. 312–357.

90. Иванов Л. М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг. *Исторические записки.* 1957. Т. 60. С. 176–214.

91. Історія міст і сіл Української РСР: в 26-ти т. Вінницька область / гол. ред. кол. П. Т. Тронько та ін. Київ: Гол. ред. УРЕ, 1972. 630 с.
92. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область / гол. ред. кол. П. Т. Тронько та ін. Київ: Гол. ред. УРЕ, 1970. 745 с.
93. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область / гол. ред. кол. П. Т. Тронько та ін. Київ: Гол. ред. УРЕ, 1973. 727 с.
94. Історія міст і сіл Української РСР. Київська область / Ф. М. Рудич (голова ред. колегії) та ін. Київ: Головна редакція УРЕ, 1971. 792 с.
95. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область / гол. ред. кол. П. Т. Тронько та ін. Київ: Гол. ред. УРЕ, 1972. 816 с.
96. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область / гол. ред. кол. П. Т. Тронько та ін. Київ: Гол. ред. УРЕ, 1971. 707 с.
97. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область / гол. ред. кол. П. Т. Тронько та ін. Київ: Гол. ред. УРЕ, 1972. 788 с.
98. Історія народного господарства Української РСР: в 3-х т., 4-х кн. Т. 1. Київ, 1983. С. 209.
99. Історія селянства Української РСР: у 2-х т. / ред. кол. В. А. Дяченко та ін. Київ: Наук. думка, 1967. Т. 1: Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. 551 с.
100. Історія Української РСР: в 2-х т. / АН УРСР, Ін-т історії; редкол.: О. К. Касименко (голов. ред.) та ін. Київ: Вид-во АН УРСР. Т. 1 / М. І. Супруненко, П. К. Стоян, О. Б. Слуцький та ін. 1953. 782 с.
101. Історія Української РСР: у 2-х т. / редкол.: К. К. Дубина (голов. ред.). Т. 1. Київ: Наук. думка, 1967. 807 с.
102. Історія Української РСР: у 8-ми т., 10 кн. Т. 1. Кн. 2: Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби. (Друга половина XIII – перша половина XVII ст.) / АН УРСР. Ін-т історії; голов. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; редкол. тому: В. О. Голобуцький (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1979. 343 с.

103. Історія Української РСР: у 8-ми т., 10 кн. Т. 3: Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.) / голов. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; редкол. тому: А. Г. Шевелєв (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1978. 608 с.
104. Казьмирчук Г. Д. Соціально-економічний розвиток правобережної України першої чверті XIX ст. Київ: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. 174 с.
105. Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. 496 с.
106. Картавцев Е. Обрусение землевладения в Юго-Западном крае. Киев: газ. «Киевлянин», 1877. 152 с.
107. Кауфман А. А. Аграрный вопрос: курс лекций. Москва: Московское Общество Народных Университетов, 1907. 242 с.
108. Кауфман А. А. Аграрный вопрос в России. Москва: Москов. научное издательство, 1918. 114 с.
109. Кауфман А. А. К вопросу о культурно-хозяйственном значении частного землевладения. Аграрный вопрос. Т. II. Москва: «Общественная польза», 1907. 81 с.
110. Кіян О. І. Ідейно-політичні та методологічні позиції Київської історичної школи Володимира Антоновича. *Український історичний журнал*. 2006. № 2. С. 159–174.
111. Кіян О. І. Історіографічні студії В. Б. Антоновича. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2006. № 11. С. 64–84.
112. Кіян О. І. Життєвий та творчий шлях В. Б. Антоновича. *Український історичний журнал*. 1991. № 2. С. 64–76.
113. Клименко Т. А. Економічний розвиток Черкащини в XIX ст. *Проблеми історії України XIX–XX ст.* Вип. XIV. Черкаси. С. 97–105.

114. Клименко Т. А. Умань за часів Потоцьких: документальна замальовка. *Архіви України*. № 4(257). Київ, 2005. С. 237–241.

115. Ключевский В. О. Курс русской истории: в 5-ти ч. Санкт-Петербург, 1904–1922. 1 146 с. URL: <http://www.spsl.nsc.ru/history/kluch/kluch45.htm>

116. Ковальченко И. Д. Аграрное развитие России и революционный процесс. Реформы или революция? Россия в 1861–1917. *Материалы международного коллоквиума историков*. Санкт-Петербург: Наука, 1992. С. 246–263.

117. Ковальченко И. Д. Соотношение крестьянского и помещичьего хозяйства в земледельческом производстве капиталистической России. *Проблемы социальноэкономической истории России*: сб. статей. Москва, 1971. С. 193–194.

118. Ковальченко И. Д., Селунская Н. Б., Литваков Б. М. Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма. Москва: Наука, 1982. 243 с.

119. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. Київ: Основи, 1996. 317 с. URL: <http://litopys.org.ua/coss5/koh13.htm>

120. Козій О. Втягування поміщицьких маєтків Поділля в системі капіталістичних товарно-грошових відносин у першій половині XIX ст. *Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ*. Дрогобич, 2006. Вип. 18. С. 74–76.

121. Козій О. Етапи і засоби формування земельної власності польських поміщиків на Поділлі. Землеволодіння напередодні і після повстання. *Rzeczpospolita Obojga Narodow i jej tradycje. Studia i szkice*. Wydawnictwo Akademii Podlaskiej. Siedlce, 2004. S. 241–249.

122. Козій О. Становище польської шляхти на Поділлі в період між польськими повстаннями (1830–1831 рр): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 1997. 23 с.

123. Козій О. І. Польська шляхта Поділля в системі державного управління і політичного життя між повстаннями 1830–31 і 1863 рр. *Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ*. Вип. II. Дрогобич, 1998. С.86–95.

124. Козій О. І. Репресії російського уряду проти польської шляхти Правобережної України після повстання 1863 р. Національні меншини Правобережної України. *Історія і сучасність*. Житомир, 1998. С. 127–129.

125. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ: Генеза, 2000. 256 с.

126. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.

127. Кондратюк Р. Ю. Створення системи російського землеволодіння на Волині (кінець XVIII – друга половина XIX ст.). *Житомирщина крізь призму століть*: наук. зб. Житомир, 1997. С. 57–59.

128. Кондрацький А. А. Поляки на Україні в X–XIX ст. *Український історичний журнал*. 1991. № 12. С. 83–96.

129. Корелин А. П. Дворянство дореформенной России 1861–1904 гг. Москва: Наука, 1979. 304 с.

130. Коріненко П. С. Трансформація земельних відносин в українському селі (IX – початок XXI ст.). Порівняльний аналіз. Тернопіль, 2015. 419 с.

131. Короткий В., Ульяновський В. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3-х т. Т. 1. Київ: Заповіт, 1997. 448 с.

132. Кравченко І. Ямпільський маєток наприкінці XVIII ст. та в першій чверті XIX ст. *Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві*. Київ: ДВУ, 1929. Т. 2. С. 56–95.

133. Кривошея І. Відшукання «російського дворянства» мешканцями українських маєтків польських аристократів Потоцьких (кінець XVIII – перша половина XIX ст). *Гілея: науковий вісник*. Київ: «Видавництво «Гілея», С. 39–41.

134. Кривошея І. Князі Чарторийські в Україні: сторінки історії (до VII ст.). *Інтродукція рослин*. 2000. № 2. С. 51–53.

135. Кривошея І. Оренда в українських маєтках Потоцьких у другій половині XVIII – першій третині XIX ст. *Емінак: Науковий щоквартальник*. 2008. № 1–4(3). С. 68–72.

136. Кривошея І. Потоцькі на Уманщині: перша половина XIX століття: наук.-метод. матеріали до вивч. тем з історії України XIX ст. / І. І. Кривошея; Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини. Київ: Знання, 1999. 33 с.

137. Кривошея І. Шляхта Уманщини в імперську добу (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Умань: ВПЦ «Візаві», 2014. 254 с.

138. Кривошея І. Шляхта Уманщини в Січневому повстанні. *Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів*. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. С. 65–80.

139. Кривошея І. І. Демагнатеризація латифундій Правобережної України (перша третина XIX ст.): уманські маєтки Потоцьких. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. VI. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 56–69.

140. Кривошея І. І. До питання про польську колонізацію Уманщини в першій половині XVII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей*. Київ: ХІХ, Часи козацькі, 2004. Вип. 13. С. 164–166.

141. Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1997. 17 с.

142. Кривошея І. І. Польські аристократи Потоцькі в соціально-економічному житті підросійської України (кінець XVIII – початок ХХ століття). Умань, 2013. 400 с.

143. Кривошея І. І., Подойніцина Н. Ю. Шляхетство Поділля в кінці XVIII – початку ХХ століття: радянська й українська історіографія. *Поділля у контексті української історії* / ред. кол.: О. Г. Лойко (відп. ред.) та ін. Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет, 2001. С. 108–113.

144. Кривошея І. І., Подойніцина Н. Ю. Шляхетство Правобережної України в кінці XVIII – початку ХХ століття: короткий огляд історіографії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*. Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної конференції, 25–26 жовтня 2001 р. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т. 7(9). С. 263–269.

145. Кримська О. Трансформації польського землеволодіння у містах і містечках Подільської губернії в складі Російської імперії. *INTERMARUM: історія, політика, культура*. 2015. Вип. 2. С. 29–41.

146. Крип'якевич І. Історія України. Львів: Світ, 1990. 520 с.

147. Криськов А. А. Вплив законодавства 1860-х рр. на мобілізацію поміщицького землеволодіння на Правобережній Україні. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2011. Вип. 4. С. 203–207.

148. Криськов А. А. Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2015. 391 арк.

149. Криськов А. А. Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України пореформеного періоду в історіографії радянської доби. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* / за заг. ред. проф.

І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 2. С. 222–224.

150. Криськов А. А. Политика деполонизации в отношении польского землевладения на Правобережной Украине (1861–1883 гг.). Поляки в России: история и современность. Краснодар, 2007. С. 24–28.

151. Криськов А. А., Шпилик О. В. Орендні відносини в поміщицькому господарстві Правобережної України другої половини ХІХ ст. *Збірник наукових праць І-го наукового семінару «Проблеми інтеграції науково-освітнього інтелектуального потенціалу в державотворчому процесі. Україна–Туреччина. 16–20 жовтня 2007 р.»*. Тернопіль–Севастополь–Стамбул, 2007. Вип. 5. С. 158–163.

152. Криськов А. Аграрні відносини другої половини ХІХ ст. на Правобережній Україні в дореволюційній історіографії. *Наукові записки: Серія «Історія»*. С. 297–301.

153. Криськов А. Економічні наслідки січневого повстання 1863 року для польського поміщцтва Правобережної України. *Spheres of Culture*. Vol. X. Lublin, 2015. С. 210–216.

154. Криськов А. Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в історіографії дореволюційного періоду. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія Історія, міжнародні відносини*. 2015. Вип. 16(2). С. 83–90.

155. Криськов А. Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. Тернопіль: ТОВ «Видавництво Астон», 2014. 324 с.

156. Криськов А. Польське землеволодіння і державна власність в Подільській губернії (1793–1820). *Pamiętnik Kijowski. Tom siódmy. Pałacy na Podolu*. Kijów: Naukowa Henryka Strońskiego, 2004. S. 106–117.

157. Криськов А. Питання землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в історіографії радянського періоду. *Наукові записки: Серія «Історія»*. 2014. Вип. 2. Ч. 2. С. 222–224.
158. Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: зб. статей. Мюнхен: УВУ, 1959. 230 с.
159. Крупницький Б. Українська історична наука під советами (1920–1950). Мюнхен, 1957. 122 с.
160. Крыськов А. А. Политика деполонизации в отношении польского землевладения на Правобережной Украине (1861–1883 гг.): сб. науч. трудов / Кубанский гос. ун-т; отв. ред. А. И. Селицкий. Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 2007. С. 24–28.
161. Кулиш П. Польська колонізація в Юго-Западной Руси. *Вестник Европы*. Санкт-Петербург, 1874. Т. 2. С. 112–136.
162. Курков К. Н. Российское дворянство в контексте модернизации в начале XX в.: экономический и социокультурный аспекты: автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02. Москва, 2006. 50 с.
163. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). Київ: Інститут історії України, 1999. 282 с.
164. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90-ті роки XIX ст.) Київ: Наук. думка, 1970. 304 с.
165. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму: писані 1919–1926. Wien: Buchdruckerei Carl Herrmann, 1926. 580 с.
166. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2-х т. Т. 1. Київ: Основа, 1994. 530 с.

167. Литуев В. Н. Земельная собственность как дворянская монополия в капиталистической России: теоретические вопросы, информационная база данных, управление земельным рынком. Москва: Собрание, 1997. 238 с.

168. Лісевич І. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Надніпрянській Україні в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. Київ: Інститут історії України АН України, 1993. 86 с.

169. Лісевич І. Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917). *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С. 43–54.

170. Літвін Г. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1649) / пер. з польськ. Лесі Лисенко. Київ: Дух і література, 2016. 616 с.

171. Лобко О. Еволюція маєткового комплексу графів Потоцьких (герб Пилява) у Правобережній Україні 1830–1917 рр. *Дух і літера. Польські студії*. Київ, 2008. № 20. С. 13–46.

172. Лобко О. Питання дворянського землеволодіння на Правобережжі в російському законодавстві. *Магістеріум. Історичні студії*. Вип. 25. С. 14–21.

173. Лобко О. Посесія у Російській імперії (на прикладі оренди землі в Тепловецько-Бубновецько-Ситковецькому маєтку родини Потоцьких, середина ХІХ – початок ХХ ст.). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* Вип. ХІV. Київ, 2008. С. 125–138.

174. Лобко О. А. Оренда землі в поміщицьких маєтках на Правобережній Україні ХІХ – початку ХХ ст. *Наукові записки НаУКМА*. Київ, 2007. Т. 65. Історичні науки. С. 17–25.

175. Лобко О. А. История архивного фонда «Архив Потоцких с Кшешовиц». Воронцовы и русское дворянство. VIII Крымские Международные. Воронцовские научные чтения. Сборник докладов / сост. Г. Г. Филатова. Симферополь: Бизнес Информ, 2006. С. 56–67.

176. Лобко О. А. Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831–1917 років (за матеріалами володінь графів Потоцьких): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2008. 275 арк.

177. Лук'яненко В. П. Аграрне питання в громадсько-політичній думці України на початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2009. 20 с.

178. Мамалыга А. И. Капиталистическая эволюция помещичьих и крестьянских хозяйств Подольской губернии в пореформенный период (1861–1900): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Каменец-Подольский, 1978. 22 с.

179. Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1961. 236 с.

180. Марченко М. І. Українська історіографія з давніх часів до середини ХІХ ст. Київ: Видавництво Київського університету, 1959. 251 с.

181. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ). Київ, Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. 439 с.

182. Масненко В. Маєток В'ячеслава Липинського Русалівські Чагарі у контексті суспільного хліборобського ідеалу власника. *Дрогобицький краєзнавчий збірник* / ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.) та ін. Дрогобич: Коло, 2003. Вип. VII. С. 344–350.

183. Масненко В. Хліборобський клас Надніпрянської України початку ХХ ст. у державницькій концепції В'ячеслава Липинського. *Український селянин*. 2012. Вип. 13. С. 141–144.

184. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношениях. Каменец-Подольский, 1873. 226 с.

185. Материалы по аграрно-экономическому исследованию Юго-Западного края. Гайсин, 1909. 178 с.

186. Мельник Л. Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60–90-ті рр. ХІХ ст.). *Український історичний журнал*. 1974. № 10. С. 73–79.

187. Мещерский В. П. Очерки нынешней общественной жизни в России. Вып. 2. Санкт-Петербург, 1870. 450 с.

188. Минарик Л. П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца ХІХ – начала ХХ в. Москва: «Советская Россия», 1971. 143 с.

189. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (ХVIII–ХХ вв.). *Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства*: в 2-х т. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 2000. Т. 1. 548 с.

190. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (ХІХ – начало ХХ в.). *Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства*: в 2-х т. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 2000. Т. 2. 568 с.

191. Мочернюк Я. М. Дворянсько-поміщицьке господарство Київської губернії (1861–1917): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. 187 с.

192. Мочернюк Я. М. Організація господарств польських поміщиків Київської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Гадяцька угода 1658 р. в контексті польсько-українських історичних взаємин*: зб. наук. праць. 2013. С. 119–124.

193. Мочернюк Я. М. Розвиток системи польського землеволодіння на Київщині після Січневого повстання 1863 р. *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. праць. Київ, 2014. Вип. 80 (№ 1). С. 95–98.

194. Мочернюк Я. М. Роль польських поміщиків у розвитку підприємництва у Київській губернії у пореформений період. *«Sciences of Europe»*. 2016. Vol. 3. No 9(9). P. 13–16.

195. Надольська В. В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століть): дис. ... канд. іст. наук. Луцьк, 1996. 241 с.
196. Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями / за заг. ред. В. Смоля; НАН України; Інститут історії України. Київ: Генеза, 2018. 288 с.
197. Нариси розвитку народного господарства Української РСР. Київ: Ви-дво АН УРСР, 1949. 579 с.
198. Нечитайло В. В., Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки.* 2011. Вип. 4: На пошану професора А. О. Копилова. С. 612–617.
199. Оглоблин О. Студії з історії України. Статті та джерельні матеріали / за ред Л. Винара. Нью-Йорк–Київ–Торонто: Українське історичне товариство, 1995. 419 с.
200. Оглоблин О. Українська історіографія (1917–1956). Київ, 2003. 250 с.
201. Олешко П. Аграрна політика царського уряду на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. *Питання історії нового та новітнього часу*: зб. наук. ст. Чернівці, 1999. Вип. 6. С. 241–247.
202. Олешко П. Вплив російського законодавства на зміни в системі землеволодіння на Волині після Польського повстання 1863 р. *Науковий вісник ВДУ.* № 5. 1999. С. 73–76.
203. Олешко. П. Структура землеволодіння у Волинській губернії в другій половині XIX ст. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* 2013. Число 12. С. 36–41.

204. Олешко П. С. Еволюція землеволодіння на Волині – друга половина XIX – початок XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2001. 172 арк.
205. Олешко П. Особливості аграрних реформ 50–60-х рр. XIX ст. на Волині. *Український селянин*. Черкаси, 2001. Вип. 2. С. 241–242.
206. Олешко П., Панишко Г. Польське та українське землеволодіння на Волині в II-й половині XIX – початок XX ст. *Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття»*. Т. 2. Чернівці: Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2001. С. 177–181.
207. Олійник І. В. Поміщики і селяни в (1861–1914 рр.). *Наукові записки Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Т. 12. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 130–136.
208. Ольшамовський Б. Г. Права по землевладнню в Западномъ краѣ. Санкт-Петербург: Типографія Ю. А. Мансфельд, 1899. 138 с.
209. Осадчий Т. И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае: на Украине, Подолии, Волыни. Опыт статистико-экономического исследования. Киев, 1899. 132 с.
210. Осташко Т. Державницький імператив Вячеслава Липинського. *В'ячеслав Липинський та його доба: наук. вид. / упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко*. Київ–Житомир, 2007. 390 с.
211. Островский А. В. Российская деревня на историческом перепутье. Конец XIX–XX в. Москва: Товарищество научных изданий КМК, 2016. 431 с.
212. Павлюк В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 2000. № 1. С. 102–108.
213. Павлюк В. В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Острого, 2000. 193 арк.

214. Павлюк В. В. Магнаторія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у ХІХ ст. Острого: Національний університет «Острозька академія», 2000. 184 с.

215. Павлюк В. В. Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті економічного розвитку краю другої половини ХІХ ст. *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. праць за матеріалами міжнародної конференції 23–24 червня 1999 р.* С. 220–236.

216. Панишко Г. Велике землеволодіння на Волині в другій половині ХІХ ст. *Український селянин*. Черкаси, 2001. Вип. 2. С. 43–46.

217. Панишко Г. Велике землеволодіння на Волині: 20–30-ті роки ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Луцьк, 1999. 173 с.

218. Петренко О. С. Панський маєток на Східному Поділлі наприкінці ХVІІІ – у першій третині ХІХ ст.: соціально-економічні та етноконфесійні відносини: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2005. 19 с.

219. Погребінський О. Столипінська реформа на Україні. Одеса: Пролетар, 1931. 128 с.

220. Подолия. Историческое описание. Санкт-Петербург: Тип. Высочайше утвержд. Товарищ. «Обществ. Польза», 1891. 99 с.

221. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 428 с.

222. Полное собрание законов Российской империи. Собрание III. Т. XXV. 1905. Отделение I. Санкт-Петербург, 1908.

223. Полное собрание законов Российской империи. Собрание III. Т. XXVI, 1906. Відділ I. Санкт-Петербург, 1909. 5.5. Свод законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1903. Т. XI, ч. 2.

224. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2-х т. Київ: Либідь, 1995. Т. 1. До середини ХVІІ століття. 672 с.; Т. 2: Від середини ХVІІ століття до 1923 року. 608 с.

225. Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ: КНТ, 2017. 264 с.

226. Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. 186 с.

227. Поляков И. Крупное землевладение на Волыни. Київ, 1898. 77 с.

228. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. до 1905 р. Україна. *Науковий та літературно-публіцистичний журнал*. Київ, 1907. Т. IV. С. 145–180.

229. Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям. Москва: МКХ, 1923. 219 с.

230. Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи (По подсчётам, произведённым местными переписными учреждениями). Вып. 1: Европейская Россия. Пг., 1916; Вып. 2: Кавказ. Москва, 1917.

231. Приходько Є. Соціально-економічне розвиття поміщицького (помісного) господарства на Правобережній Україні во другій половині XVIII в. Київ, 1959. С. 180.

232. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. 365 с.

233. Ролле И. Судьба красавицы: София Глявонс-Витте Потоцкая. Киев, 1993. 52 с.

234. Романюк Н. Й. Господарська діяльність поляків на Волині (XIX – поч. XX ст.). *Тєсца*. № 1. 2019. С. 21–22.

235. Романюк Н. Й. Господарська діяльність і підприємництво поляків на Волині (друга половина XIX – початок XX ст.). *«Поляки на Україні»*.

II Міжнародна науково-практична конференція. Київ, 25 квітня 2018 р. С. 96–100.

236. Романюк Н. Й. Землевласники Волині у розвитку підприємництва (друга половина XIX – початок XX ст.). *Black sea. Scientific journal of academic research.* Vol. 04. Iss. 04. Tbilisi, Georgia, 2013. P. 32–38.

237. Романюк Н. Й. Зміни в системі землеволодіння і землекористування у Правобережній Україні та їх наслідки: 1861–1914 рр. *Вісник аграрної історії.* Київ, 2018. Вип. 25–26. С. 34–41.

238. Романюк Н. Й. Роль підприємництва в розвитку аграрного сектора економіки Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал.* 2013. № 3. С. 113–127.

239. Романюк Н. Й. Сільські підприємці і підприємництво: 1861–1914 рр. (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губернії). Житомир: Полісся, 2012. 600 с.

240. Рубакин Н. А. Россия в цифрах. Страна. Народ. Сословия. Классы. Опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства. (На основании официальных и научных исследований). Санкт-Петербург, 1912. 229 с.

241. Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. Київ: Изд-во АН УССР, 1957. 457 с.

242. Рудакова Ю. Зміни в структурі землеволодіння на Правобережній Україні в 1794–1796 рр. *Український політичний збірник.* 2001. Київ, 2002. С. 180–181.

243. Рудакова Ю. Порівняльна характеристика статусу польської шляхти та російського дворянства в контексті зміни політичного підпорядкування території Правобережної України наприкінці XVIII ст. *Rocznik Europejskiego kolegium polskich i ukraińskich uniwersytetów.* Lublin, 2006. Т. III. С. 137–142.

244. Рудакова Ю. Формування територіально-адміністративного устрою на землях Правобережної України в 1793–1801 рр. *Наукові записки наУКМА. Історичні науки*. Т. 41. 2005. С. 4–13.

245. Рудакова Ю. К. Основні аспекти земельної політики уряду Павла І на території Правобережної України. *Український історичний журнал*. 2005. № 3. С 101–110.

246. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае: обзор законодательства и фактического положения. Киев: Типография Штаба Киевского Военного Округа, 1882. 180 с.

247. Рудь О. М. Панська садиба на Правобережній Україні: економічний та соціально-культурний аспекти (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: Переяслав-Хмельницький, 2013. 21 с.

248. Садовский В. Русское землевладение въ Правобережной Украине. *Украинская жизнь*. Москва, 1913. С. 45–58.

249. Святловский В. К вопросу о судьбах землевладения в России. Санкт-Петербург: Кн. изд-во «Начало», 1907. 103 с.

250. Святловский В. Мобилизация земельной собственности в России (1861–1908 г.). Санкт-Петербург: «Типография „Луч”», 1911. 158 с.

251. Священко З. В. Аграрна криза в Російській імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. та початок селянської революції. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. Черкаси, 2017. № 1. С. 49–54.

252. Священко З. Аграрне питання в політичній діяльності С. Вітте в оцінці дослідників початку ХХ століття. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2016. Вип. 1. С. 41–46.

253. Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією. Київ: Наук. думка, 1978. 192 с.

254. Соловйова Т. М. Землеволодіння та землекористування на Правобережній Україні у пореформений період. *Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства*. Черкаси, 2001. Вип. 2. С. 47–51.

255. Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. Санкт-Петербург: Изд. ЦСК МВД, 1907. 272 с.

256. Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Санкт-Петербург: Министерство внутренних дел, 1852. Ч. I–III. 349 с.

257. Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII ст. – в первой половине XIX в. Москва: «Наука», 1968. 478 с.

258. Степанишина О. Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках. *Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві*. Київ, 1930. Т. 3. С. 117–232.

259. Стоберська Н. Польське землеволодіння Правобережної України в працях дореволюційних дослідників. *Історичні і політологічні дослідження*. Вінниця, 2018. № 2(63). С. 51–57.

260. Стоберська Н. Потоцькі на Правобережній Україні: історіографічний контекст. *Травневі студії: історія, політологія, міжнародні відносини*. Вінниця, 2020. Вип. 5. С. 154–156.

261. Субтельний О. Україна. Історія. Київ: Либідь, 1991. 512 с.

262. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні. Київ: КГУ, 1973. 189 с.

263. Теличук П. П., Паламарчук В. О. Особливості сільськогосподарської економіки Правобережної України напередодні реформи 1861 року. *Велика Волинь: минуле і сучасність (матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції)*. Хмельницький–Ізяслав–Шепетівка. 1994. С. 132–135.

264. Тельвак В., Тельвак В. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії: монографія. Київ-Дрогобич, 2005. 334 с.

265. Тельвак В. В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Дрогобич: РВВ Дрогоб. держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка, 2012. 167 с.

266. Тельвак В. В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті XX століття). Київ; Дрогобич: Вимір, 2008. 494 с.

267. Темірова Н. Історія дворян: між пам'яттю та безпам'ятством. *Історичні і політологічні дослідження*. Спеціальний випуск. Вінниця, 2018. С. 224–230.

268. Темірова Н. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк: ДонНУ, 2003. 319 с.

269. Темірова Н. Р. Сільськогосподарське виробництво у великих поміщицьких маєтках Правобережної України на початку XX ст. *Український селянин: Праці науково-дослідного інституту селянства. Інститут історії України НАН України*. Черкаси, 2001. Вип. 3. С. 200–202.

270. Темірова Н. Р. Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861–1917 рр.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Донецьк, 2003. 35 с.

271. Теплицький В. П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX). Київ: Вид-во Академія наук Укранської РСР, 1959. 308 с.

272. Тесля А. А. «Польский вопрос» в передових М. Н. Каткова в «Московских ведомостях» 1863 г. *Ученые заметки ТОГУ*. 2011. Т. 2. № 2. С. 332–340.

273. Тимошенко В. Дворянство Правобережної України пореформеного періоду: до історіографії проблеми. *Інститут історії України НАН України*. 2007. С. 203–212.

274. Трояновский К. В. Политика российской империи в отношении беспоместной шляхты в западных губерниях. 1795–1870 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 – отечественная история. Санкт-Петербург, 2017. 238 с.

275. У кігтях двоголавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 352 с.

276. Удод О. Історична наука в Україні періоду «застою»: проблема взаємин істориків і влади. *Дисциплінарні виміри української історіографії*: кол. монографія / відп. ред. та керівник авт. кол. О. А. Удод. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2015. С. 233–274.

277. Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина). *Антонович В. Б. Моя сповідь*: вибрані історичні та публіцистичні твори / упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Київ: Либідь, 1995. 816 с.

278. Філінюк А. Г. Нові явища в господарському розвитку Правобережної України на зламі XVIII–XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. Т. 23: На пошану професора С. А. Копилова. С. 311–324.

279. Філінюк А. Г. Політика російського царизму щодо інкорпорації Правобережної України на межі XVIII–XIX століть: питання політичного статусу. *Краєзнавство*. 2003. № 1–4. С. 158–162.

280. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації. Київ–Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 727 с.

281. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. МВД, 1852. 349 с.

282. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Ч. 3. Санкт-Петербург: Тип. МВД, 1852. 572 с.

283. Черкаська Н. Документи Браницьких герба «Гриф» з Вишнівця у «магнатських» фондах ЦДІАК України. *Архіви України*. № 4(257). 2005. С. 117–130.

284. Черкаська Н. Польська шляхта на Правобережній Україні на початок ХХ століття: національна ідея чи крайова ідеологія? *Український архіографічний щорічник*. 2007. Вип. 12. С. 186–206.

285. Чубіна Т. Рід Потоцьких в Україні (Тульчинська лінія): суспільно-політичні та культурологічні аспекти: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Донецьк: Донец. нац. ун-т, 2008. 36 с.

286. Чубіна Т. Д. Гендерні аспекти в дослідженні біографій представниць родини Потоцьких (на прикладі Софії та Гелени Потоцьких). *Український селянин*. Вип. 10. С. 95–96.

287. Чубіна Т. Д. Рід Потоцьких в Україні (Тульчинська лінія). Черкаси: Черкаський ЦНТЕУ, 2008. 512 с.

288. Чубіна Т. Д. Рід Потоцьких в Україні (Тульчинська лінія): суспільно-політичні та культурологічні аспекти: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2008. 407 с.

289. Шандра В. С. Соціальні та політичні наслідки для України польського січневого повстання 1863 р. *Український історичний журнал*. 2014. № 1. С. 106–119.

290. Шандра І. О. Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.). Харків: Майдан, 2016. 316 с.

291. Шахрай Т. О. Господарська, громадсько-політична та культурна діяльність дворян і поміщиків Волині наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2009. 20 с.

292. Шахрай Т. О. Дворянсько-поміщицької верстви Волині в розвитку фабрично-заводського та торгівлі. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2007. Вип. 36. С. 85–110.

293. Шевченко В. М. До характеристики категорій земельних власників України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: дворянство. *Український селянин*: зб. наук. праць. Черкаси, 2006. Вип. 10. С. 246–249.

294. Шмеретинский Н. Дворянство Волынской губернии. Житомир: Типография губернского управления, 1868. 277 с.
295. Шмідт О. П. Развитие системы російського землеволодіння на Волині після 1863 р. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. XV. С. 269–273.
296. Шульгин В. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838–1853). *Древняя и новая Россия*. Санкт-Петербург, 1879. Т. 2. № 5. С. 5–32.
297. Шульгін В. Я. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838–1863). Киев: Тип Ун-та, 1864. 254 с.
298. Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царату на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX століття). Київ: ІЗЮН, 1997. 92 с.
299. Щербак Н. Боротьба російського самодержавства проти польського впливу в Правобережній Україні у XIX ст. Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. *Історія. Сьогодення. Майбутня перспектива. Ч. I. Шлях України до порозуміння*. Київ, 2001. С. 142–149.
300. Щербак Н. Польське питання у губерніях Правобережної України та ініціативи місцевої влади (друга пол. XIX–XX ст.). *Українська полоністика. Історико-філософські дослідження*. 2004. Вип. 1. С. 79–86.
301. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: Ризографіка, 2005. 616 с.
302. Щербак Н., Грукач В. Законодавчі ініціативи генерал-губернаторів південно-західного краю в другій половині XIX ст. *Науковий вісник Національної Академії Внутрішніх Справ*. 2013. № 2. С. 349–355.
303. Яворський М. Коротка історія України. Харків: Держвидав України, 1926. 144 с.

304. Якименко М. А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму. *Український історичний журнал*. 1992. № 2. С. 54–63.
305. Якимчук О. О. Шляхта Рівненського повіту в соціально-економічному та культурному житті краю кінця XVIII – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Острог, 2006. 315 арк.
306. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с.
307. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. Київ: Критика, 2008. 469 с.
308. Янсон Ю. Є. Влияние реформы 1861 р. на сельское хозяйство и хлебную торговлю в юго-западных губерниях. *Труды императорского вольного экономического общества*. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1868. С. 257–276.
309. Янсон Ю. Сравнительная статистика России и западно-европеских государств. Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевичв, 1878–1880. Т. 2. 662 с.
310. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР після сталінської доби. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. 526 с.
311. Яремчук В. Українська історіографія: суспільно-політична історія. Острог, 2017. 286 с.
312. Ярошевичь А. И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края. Київ: Тип. 1-й Киев. Артели Печатного дела, 1908. 61 с.
313. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): монографія: у 2-х ч. / за ред. В. А. Смолія. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2014. Ч. 1. 587 с.
314. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постатті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.):

монографія: у 2-х ч. / за ред. В. А. Смолія. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2014. Ч. 2. 650 с.

315. Ясь О. Липинський В. В. та неоромантизм (до 125-річчя від дня народження). *Український історичний журнал*. 2007. № 5. С. 75–95.

316. Ясь О. В. Незвичайний позитивіст Володимир Антонович. *Україна кризь віки*: зб. наук. пр. на пошану академіка НАН України В. Смолія. Київ, 2010. С. 863–892.

317. Baranowski A. J. Rezydencje rodów książęcych na Wołyniu. *Niepodległość i Pamięć* 15/1 (27) [1], 2008. S. 31–47.

318. Bożycki K. Powstanie na Wołyniu, czyli pamiętnic polku lazdy Wołyńskiej, uformowanego w czasie wojny narodowej polskiej przeciw dyspootyzmowi tronu rossyjskiego 1831 roku. Bourges. 1832. 33 s.

319. Dubiecki M. Na kresach i za kresami: Wspomnienia i szkice. Kraków, 1877. 135 s.

320. Gorzkowski M. Przegląd kwestyj spornych o Rusi. Gorzkowski. Wyd. 3-e. Kraków, 1877. 135 s.

321. Historia Polski. T. 1. Do 1764 p. Część. II. Od połowy XV ct. Pod red. H. Łowmiańskiego. Warszawa, 1957. 995 s.

322. Lipiński W. Szlachta ńa Ukrainie. Kraków, 1909. 88 s.

323. Łojek J. Dzieje pięknej Bitynki. Opowieść o życiu Zofii Wittowej-Potockiej. (1760–1822). 6-e wyd. Warszawa: Alfa, 1995. 443 s.

324. Majdowski A., Ze studiów nad fundacjami Potockich z Wilanowa, Warszawa: Ośrodek Dokumentacji Zabytków, 1993. 189 s.

325. Schmitt H. Kilka słow bezstronnych w sprawie ruskiej. Lwów, 1861. 48 s.